

D2643

BOREC 6-7

28. LETNIK

1976

BOREC 1976/6-7 ★ XXVIII

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Crtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 321 **Marjan Žnidarič:** Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske
Štajerske
334 **Dušan Mevlja:** Satirična pesem, pesem
335 **Fabijan Trgo:** Osvoboditev Jugoslavije
345 **France Škerl:** Organizacija kurirskih zvez na Primorskem spomladi in poleti
1943 do kapitulacije Italije
362 **Franci Lakovič:** Posekano drevo, pesem
362 **Franci Lakovič:** Poslednja postelja, pesem
363 **Janez Kajzer:** Življenje Slovencev v svobodi
375 **Gema Hafner:** V usodnem precepu
378 **Franci Lakovič:** Šla sem na Štajersko, pesem
379 **Drago Novak:** Vlasovci v Prekiji
382 **Dušan Mevlja:** Satirične pesmi
383 **Marc Hillel:** V imenu rase — Lebensborn
392 **Florjan Lajmiš:** Vsiljivci v deželi saharskih nomadov
394 **Franci Lakovič:** Zarjavele medalje, pesem
395 **Hinko Wilfan:** Ob tridesetletnici mojega partizanskega abecednika
401 **Zvone Kržišnik:** Kronist iz Nove Gorice

Likovna umetnost

- 405 **Iztok Durjava:** Revolucija in umetnost
410 **Franci Lakovič:** Ded moj bil je grenadir, pesem
410 **Franci Lakovič:** Obrnjeni epitaf, pesem

Književnost — ocene

- 411 **Slavko Rupel:** Nov Ingoličev roman o kmečkih uporih
412 **Milan Apih:** Vstanite sužnji
414 **Janko Poljanec:** Rafael Perhauc: Upor mornarjev v Boki Kotorski
414 **Iztok Ilich:** Mihail Bulgakov: Bela garda
415 **Slavko Rupel:** Boris Kidrič: Zbrano delo

Bibliografija

- 416 V oceno smo prejeli

Podoba na naslovni strani: **Ive Šubic: Košnja, 1944, osnutek za linorez, tuš**

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk. Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Marjan Žnidarič

Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske

Med najbolj prizadete pokrajine v Jugoslaviji zaradi bombnih napadov v drugi svetovni vojni sodi prav gotovo slovenska Štajerska, zlasti Maribor in nekateri drugi večji kraji. Zgodovinarji so se doslej obravnave tega vprašanja iz takšnih ali drugačnih razlogov izogibali, vendar mislim, da neupravičeno. Edini zapis doslej o bombnih napadih na Maribor je ob arhivskem tednu novembra leta 1958 izšel v prilogi Večera 7 dni, napisal pa ga je takratni arhivar v pokrajinskem arhivu v Mariboru Karel Pišec. V treh nadaljevanjih je podal kratko kronologijo večjih bombnih napadov na Maribor od januarja 1944 do aprila 1945. Ob tem je vredno povedati tudi to, da bombardiranja Maribora ne zasledimo niti v najnovejši, zelo obsežni monografiji Zdenka Ulepiča, Ratno vazduhoplovstvo u drugom svetskom ratu, ki je izšla leta 1974 v Beogradu in v kateri je na 646 straneh precej široko obdelana tako imenovana tretja dimenzija druge svetovne vojne. Ker je o bombnih napadih na območje takratne okupirane slovenske Štajerske ohranjenega precej okupatorskega dokumentarnega gradiva, je prav, da podrobneje spoznamo tudi ta del trpljenja slovenskega človeka med okupacijo in pomen zavezniških zračnih napadov za uničenje nacistične zveri na slovenskem Štajerskem.

V razdobju od septembra 1942 do 1. marca 1945 je oddelek za protiletalsko obrambo pri komandantu zaščitne policije v Mariboru vodil vojni dnevnik (Kriegstagebuch), v katerem so natančno zabeleženi vsi letalski alarmi in napadi zavezniških letal na mariborskem območju v omenjenem razdobju. Drugi pomemben vir so poročila krajevnih vodij za protiletalsko obrambo (Meldungen des örtlichen Luftschutzleiters), iz katerih je natančno razvidno gibanje in aktivnost zavezniških letal v širšem zračnem prostoru. Poročila zajemajo območje vse Slovenije, dobršen del Hrvaške, zahodno Madžarsko, Štajersko, Koroško in Spodnjo Avstrijo. Ravno na osnovi teh podatkov so sledili tudi vsi letalski alarmi. Podobna so poročila protiletalskega topništva (Flakmeldungen), ki pa so zajemala precej manjše območje, le lastno obrambno cono. Pomemben vir za rekonstrukcijo posledic bombnih napadov so posebna zaključna poročila o škodi (Luftschutz-Schadensmeldung — Schlussmeldung), ki so jih morali pošiljati krajevni vodje za protiletalsko obrambo (za okrožje Maribor-mesto policijski direktor, drugod deželni svetnik) po vsakem

napadu štabnemu oficirju zaščitne policije pri šefu civilne uprave v Gradec in vodstvenemu uradu I. zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v Maribor. Na poseben formular je bilo treba vnesti podatke o številu sovražnih letal, čas in način napada, število vrženih bomb, podatke o žrtvah in materialni škodi ter morebitne uspehe protiletalske obrambe. Za ugotavljanje števila žrtev so dragocen vir sezname žrtev, ki jih je po vsakem napadu sestavil oddelek V pri komandantu varnostne policije in varnostne službe. Ti podatki so dokaj pomanjkljivi, kajti iz okupacijskih mrliških knjig je razvidno, da je veliko ljudi umrlo za posledicami bombnih napadov precej pozneje. O bombnih napadih je na voljo še nekaj drugega arhivskega gradiva, ki pa je le fragmentarno ohranjeno.

Po nekaj uvodnih stavkih, ki osvetljujejo cilje in namen zavezniškega bombardiranja, želim najprej na osnovi ohranjenih dokumentov v glavnih obrisih podati nacistični sistem protiletalske obrambe na ozemlju okupirane slovenske Štajerske in šele nato širšo kronologijo letalskih napadov in njihovih posledic za Maribor, Ptuj, Celje in druge kraje omenjenega območja.

Vojna v zraku je bila že od vsega začetka odločilen dejavnik nad morjem in nad kopnim. Nemška premoč iz let 1939—1941, ko je bila Luftwaffe gospodarica neba na vseh frontah, je hitro kopnela. Že leta 1942 se je razmerje sil v zraku odločilno obrnilo na stran zaveznikov. Nemško vojno letalstvo je bilo preveč razkropljeno na različnih frontah, da bi lahko nudilo učinkovit odpor. Sprva samo motilni napadi britanskega letalstva, so že maja 1942 prešli v širokopotezno strateško in taktično bombardiranje Nemčije, ki ni prenehalo vse do konca vojne. Uničenju Kölna so kmalu sledili strahoviti udarci, ki so opustošili Berlin, Hamburg, Dortmund, Leipzig, Essen in druga nemška mesta. Zavezniška strategija, ki so jo morali prenašati Nemci, je bila v tem, da so Britanci bombardirali ponoči, Američani pa podnevi. Kljub veliki škodi in žrtvam sta nemška morala in nacistična disciplina ostali trdni. Kljub rušenju industrijskih objektov so Nemci celo povečevali proizvodnjo, predvsem po zaslugi okupiranih dežel. To je bil leta 1944 tudi eden glavnih vzrokov, da so zavezniki začeli bombardirati okupirane dežele v zahodni Evropi in na Balkanu.

Nova faza vojne v zraku je nastopila leta 1943, ko je zavezniški kombinirani komite načelnikov generalštabov v t. i. »casablanški direktivi« sklenil s »progresivnim bombardiranjem oslabil nemški vojaški, industrijski in ekonomski sistem ter zloiniti moralo nemškega naroda«. Sredi leta 1943 so začeli Američani z napadi iz svojih baz v severni Afriki (zlasti iz Libije) in pozneje v južni Italiji ter na Malti. Napadali so cilje v severni Italiji, v Avstriji, južni Nemčiji, Jugoslaviji, Bolgariji, Romuniji in na Madžarskem, ki niso bili dosegljivi iz baz v Angliji. To dvojno delovanje z juga in iz severozahoda (zlasti še po izkrcanju zaveznikov v Normandiji junija 1944) so imenovali shuttle sistem bombardiranja. Nemško vojno letalstvo je bilo skoraj povsem razbito, nemška vojaška proizvodnja ohromljena, važne prometne zveze pretrgane, postopoma pa je začela pešati tudi aktivnost protiletalskega topništva, kateremu je vse bolj primanjkovalo ustreznega kadra.

V jeseni 1944 so močne eskadrilje ameriških bombnikov skoraj vsak dan preletavale naše kraje, ko so letele na borbene akcije v južno Nemčijo in v Avstrijo (Regensburg, Augsburg, Fürth, Stuttgart, Dunaj, Wienerneustadt, Gradec, Celovec...). Bombardiranja so bila sprva namenjena predvsem obratom letalske industrije, letališčem, rafinerijam nafte, prometnim vozliščem, tovarnam krogličnih ležajev in podobno, pozneje pa tudi vsem industrijskim centrom, ki so delali za potrebe nemške vojne industrije.

Zavezniki so kmalu spoznali, da so tudi na slovenskem Štajerskem nekatera pomembna prometna vozlišča za vojaške Transporte na vzhodno fronto in na Balkan (Maribor, Zidani most), pa tudi industrija (zlasti mariborska) v teh predelih se za-

vezniškimi načrtovalcem letalskih napadov ni zdela nepomemben člen na tekočem traku nemškega vojnega stroja. Iz teh razlogov in z željo tolči nacistično zver povsod in na vsakem koraku so se zavezniki že v začetku leta 1944 odločili uvrstiti med glavne ali pomožne cilje svojih bombnih napadov tudi Maribor in nekatere druge kraje in prometne poti na slovenskem Štajerskem. Iz intenzivnosti in načina zavezniških letalskih napadov se da sklepati, da je na območju slovenske Štajerske šlo pretežno (razen nekaj največjih napadov) za pomožne cilje zavezniških letal, ki so se vračala z borbenih akcij v Nemčiji in Avstriji in ki jih iz takšnega ali drugačnega vzroka niso uspela do konca izpeljati. Tovor preostalih bomb so med vračanjem v svoje baze seveda vsula na najustreznejše pomožne cilje, za kar je bil Maribor s svojo industrijo in prometni trikot Maribor—Zidani most—Dobova kot nalašč. Proti koncu vojne je ob omenjeni prometnici zaveznikom v pomoč precej uspešno patroliralo tudi že letalstvo narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (lovci in lovski bombniki) — ljudje so jih imenovali »titovci«. Zlasti močno podporo letal je imela v zaključnih operacijah III. armada JLA (iz baz okrog Sombora, Novega Sada in Bečeja). Letalske sile narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije so operirale v okviru štaba balkanskih letalskih sil (BAF — Balkan Air Force), ki so ga ustanovili zavezniki junija 1944 v Bariju v Italiji. Ustanovljen je bil za vodenje »trans-jadranskih« operacij zavezniškega letalstva v Jugoslaviji, Grčiji, Albaniji in na Madžarskem.

Okupatorjevi protiletalsko-obrambni ukrepi na območju Maribora

Nemška okupacijska oblast na slovenskem Štajerskem se je že zelo zgodaj začela zavedati nevarnosti, ki ji grozi iz zraka, vendar vse do prvega bombnega napada na Maribor, 7. januarja 1944, ni ukrenila pravzaprav ničesar za uspešno protiletalsko obrambo. Nekaj je sicer bilo storjenega, toda to še zdaleč ni bil sistem, kakršen je bil uveden v rajhu. Deloma je temu botrovalo tudi prepričanje, da zavezniki okupiranih dežel ne bodo bombardirali. Prvi podatki o poskusih organiziranja protiletalske obrambe v Mariboru datirajo že iz novembra 1941, ko je bila pri državni policijski upravi ustanovljena posebna služba za protiletalsko obrambo. Sprva jo je vodil namestnik policijskega ravnatelja Franz Richter, nato pa policijski ravnatelj Franz Wallner sam. V takratnem štabu za protiletalsko obrambo v Mariboru je bilo poleg vodje še 35 ljudi. Med njimi so bili tudi komandant zaščitne policije major Bucholz, predstavnik vojske stotnik dr. Lettnig, predstavnika oblasti in stranke Fritz Knaus (za mestno upravo) ter Sepp Lackner (za okrožno vodstvo Štajerske domovinske zveze), zastopniki posebnih strokovnih služb — zdravnik dr. Tollich, veterinar dr. Kretschmer, kemik dr. Lettner in drugi. Službi za protiletalsko obrambo so bile na razpolago štiri policijske čete, dve je dala zaščitna policija, dve pa kriminalna policija.

Prvi konkretnejši ukrep v zvezi s protiletalsko obrambo so bila od februarja 1942 dalje redna obvestila o obvezni zatemnitvi, ki so najprej veljala samo za mesta, kmalu pa tudi za podeželje. Obvezna zatemnitev je trajala od sončnega zahoda do sončnega vzhoda. O spremembah časa zatemnitve so prebivalstvo sproti obveščali preko časopisja in radia.

Čeprav je bil v rajhu uveden zakon o protiletalski obrambi že 26. junija 1935 in je izvršilna odredba k temu zakonu izšla 4. maja 1937, je bil na območju okupirane slovenske Štajerske uveden šele s posebno odredbo šefa civilne uprave z dne 15. aprila 1943 ter je začel veljati 5. maja istega leta. S tem je bila protiletalska obramba na slovenskem Štajerskem poenotena s protiletalsko obrambo v ostali Štajerski. Raz-

lika je ostala le v tem, da si je šef civilne uprave pridržal pravico, da po dogovoru z ministrstvom za letalstvo in komandantom nemškega vojnega letalstva v posebnih primerih postopa drugače. Z dodatnim razglasom z dne 19. maja 1943 je dr. Uiberreither tudi točno določil, da so obvezniki protiletalske obrambe vsi, ki imajo na območju slovenske Štajerske stalno bivališče ali svoje premoženje. Naloge, ki sta jih v zvezi s protiletalsko obrambo v rajhu opravljali NSDAP in državna protiletalska obrambna zveza (Reichsluftschutzbund), je na slovenskem Štajerskem prevzela Štajerska domovinska zveza skupaj z upravnimi službami civilne uprave. Njena prva naloga je bila ustrezna vzgoja prebivalstva, organiziranje protiletalske obrambne službe, predvsem pa takojšnja izvedba nekaterih konkretnih nalog (npr. zatemnitev, izpraznitev podstrešij vseh gorljivih predmetov, takojšnja nabava najnujnejšega orodja, ureditev zaklonišč itd.).

Nemci so na našem območju pričeli izgrajevati protiletalsko obrambno službo že nekaj mesecev pred uradno uvedbo zakona o protiletalski obrambi. V okviru akcije za izgradnjo protiletalske obrambe in samozaščite na okupacijskem območju Spodnje Štajerske je državna protiletalska obrambna zveza, po dogovoru med t. i. Luftgaukommando XVII in vodjem skupine XVII (za Podonavje in alpske dežele) državne protiletalske obrambne zveze ter s pristankom šefa civilne uprave, v začetku leta 1943 postavila na sedež zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v Mariboru poseben vodstveni štab za protiletalsko obrambo. Štabi za protiletalsko obrambo so bili postavljeni tudi na sedeže vseh sedmih okrožnih vodstev. Sestavljali so jih: vodja, organizacijski vodja, izobraževalni vodja in potrebno število pomočnikov. Vodstveni štabi so bili podrejeni vodji področne skupine Štajerske skupine XVII (za Podonavje in alpske dežele) državne protiletalske obrambne zveze. Istočasno so bili vodje vodstvenih štabov tudi pooblaščenici za vprašanja protiletalske obrambe v štabu zveznega in okrožnih vodij Štajerske domovinske zveze (Der Beauftragte für Luftschutzfragen). Pooblaščenec za protiletalsko obrambo je bil postavljen tudi v vsaki krajevni skupini Štajerske domovinske zveze, medtem ko so v blokiih in celicah to dolžnost opravljali t. i. pomočniki za protiletalsko obrambo (Luftschutzhelfer). Vsi člani vodstvenih štabov pri zveznem in okrožnih vodjih Štajerske domovinske zveze morali nositi uniforme državne protiletalske obrambne zveze, katere člani so po svojem položaju bili. Pooblaščenici za vprašanja protiletalske obrambe v krajevnih skupinah in pomočniki za protiletalsko obrambo v celicah in blokiih so v službenem času (če so bili v uniformi) nosili na levem podlaktu oznako »LS«, ki je bila zelene barve, sicer pa so nosili na rokavu bel trak z zeleno oznako »LS« in z žigom krajevnne skupine.

Pooblaščenec za protiletalsko obrambo v zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze je 1. januarja 1943 postal SA-Obersturmbannführer Hellmut Wolfram. Njegov sedež je bil v Gregorčičevi ulici 29. Razen okrožij Maribor-mesto in Maribor-podeželje so vsa ostala okrožja okupirane slovenske Štajerske dobila pooblaščenice za vprašanja protiletalske obrambe 1. marca 1943. V okrožju Celje je bil na ta položaj imenovan Adolf Heuberger, za okrožje Ljutomer Schittek Matthias, ki je to dolžnost opravljal samo mesec dni, nakar ga je zaradi bolezni 1. aprila zamenjal Hermann Vargason, njega pa 1. januarja 1944 Wilhelm Duller. V ptujskem okrožju je postal pooblaščenec za protiletalsko obrambo pri okrožnem vodstvu Štajerske domovinske zveze dr. Karl Schreiber, ki pa ga je že 14. avgusta istega leta zamenjal dr. Ferdinand Schaidler, v okrožju Brežice dr. Hans Arko in v okrožju Trbovlje Robert Plautschak, katerega je 1. avgusta 1944 zamenjal Hans Schaner. V okrožju Maribor-mesto je že s 1. januarjem 1943 postal pooblaščenec za protiletalsko obrambo Franz Klepp. Na tem položaju je ostal do 1. avgusta 1944, ko je bil vpoklican v

nemško vojsko in ga je zamenjal Hans Skorz. Sedež pooblaščenca je bil na današnji Partizanski cesti 7. Po podatkih, ki so na voljo, bi naj okrožje Maribor-podeželje dobilo pooblaščenca za protiletalsko obrambo šele 1. avgusta 1944, ko je bil na ta položaj imenovan Georg Pregel.

Uradi (zvezni, okrožni in krajevni) pooblaščenecv za protiletalsko obrambo so se delili v štiri oddelke (za izgradnjo, za izobraževanje, za gradbena vprašanja in za razširjeno samozaščito). Čeprav so bili ti oddelki ustanovljeni že v začetku leta 1943, je okupator postavil vodje posameznih oddelkov šele 1. avgusta 1944. V uradu pooblaščenca za protiletalsko obrambo pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze je oddelek za izobraževanje prevzel dr. Hans Gollmann, oddelek za gradbena vprašanja inž. Ubald Nassimbeni in oddelek za razširjeno samozaščito inž. Heinz Schmitzer. Prav tako z veljavnostjo od 1. avgusta 1944 dalje so bili postavljeni vodje posameznih oddelkov v okrožnih uradih. V okrožju Maribor-mesto je oddelek za izgradnjo prevzel Josef Sinitsch, oddelek za izobraževanje August Pesek, oddelek za gradbena vprašanja Konrad Vretzl in oddelek za razširjeno samozaščito Rudolf Skuscek.

Za šolanje vseh funkcionarjev protiletalske obrambe in pripradnikov samozaščite je zvezni vodja Štajerske domovinske zveze Franz Steindl januarja 1943 ustanovil na območju okupirane slovenske Štajerske sedem (v vsakem okrožju eno) t. i. glavnih in štirideset navadnih šol za protiletalsko obrambo. Navadne šole so bile po posameznih okrožjih razdeljene takole: okrožje Celje 10, Ljutomer 4, Maribor-podeželje 9, Ptuj 6, Brežice 4, Trbovlje 3 in Maribor-mesto 4. Šola za protiletalsko obrambo Maribor I je zajemala krajevne skupine Maribor I, IV in Kamnico; šola za protiletalsko obrambo Maribor II krajevne skupine Maribor II, III in Košaki; šola za protiletalsko obrambo Maribor III krajevne skupine Maribor V, VI, Studenci, Limbuš in Radvanje ter šola za protiletalsko obrambo Maribor IV krajevne skupine Pobrežje, Tezno, Zrkovci in Hoče. Stroške za dejavnost šol za protiletalsko obrambo je nosil šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko. Tečaji v teh šolah so bili zelo kratki, saj so trajali le nekaj dni po dve uri, začeli pa so se marca 1943.

Vertikalna organiziranost protiletalske obrambe na okupacijskem območju Spodnje Štajerske se je torej naslanjala v glavnem na edino dovoljeno politično organizacijo Štajersko domovinsko zvezo. Precej širša je bila horizontalna struktura protiletalske obrambe, katera značilnost je bila tudi ta, da je bila v mestih nekoliko drugačna kot na podeželju. Poglejmo si najprej prvo. Prebivalci ene hiše v mestu (lahko tudi več) so tvorili protiletalsko obrambno skupnost (Luftschutzgemeinschaft), ki je bila hkrati najmanjša organizacijska enota za obrambo pred bombnimi napadi. Razmejitev na posamezne protiletalske obrambne skupnosti je bila v pristojnosti protiletalskih obrambnih služb Štajerske domovinske zveze (po sporazumu s krajevnim vodjem za protiletalsko obrambo). Vodja protiletalske obrambne skupnosti je bil skrbnik za protiletalsko obrambo (Luftschutzwart). V njegovem štabu je bilo še 5 do 9 ljudi (3–5 za požarno varnost, 1 ali 2 pomočnika za morebitno nudenje prve pomoči in 1 ali 2 kurirja). Skrbniki za protiletalsko obrambo so nosili posebne legitimacije, ki jih je izdal pristojni policijski revir. Njihova glavna naloga je bila pravočasna evakuacija prebivalstva v zaklonišča, organiziranje prve pomoči, nadzorovanje zalog gasilnih pripomočkov in reševalnih potrebščin, poznavanje najbližjih hidrantov in podobno. Več protiletalskih obrambnih skupnosti (po navadi v obsegu 4–5 blokov Štajerske domovinske zveze) je tvorilo samozaščitno območje (Selbstschutzbereich), ki ga je vodil vodja samozaščitnega območja ob pomoči dveh kurirjev in petih članov t. i. samozaščitne skupine. Po možnosti je bil za vodjo samozaščitnega območja postavljen pomočnik za protiletalsko obrambo bloka ali celice oziroma član štaba za protiletalsko obrambo v krajevni skupini.

Nikakor pa ni mogel biti vodja samozaščitnega območja vodja krajevne skupine niti pooblaščenec za protiletalsko obrambo v krajevni skupini, kajti v primeru letalskega alarma sta morala oba na sedež pristojnega policijskega revirja. Vsa samozaščitna območja enega policijskega revirja so tvorila protiletalsko obrambni revir, ki se je teritorialno povsem pokrival s policijskim revirjem. Protiletalsko obrambni revir je predstavljal vez med krajevnim vodjem za protiletalsko obrambo in samozaščitnimi območji. Najvišji vodja za protiletalsko obrambo v nekem kraju pa je bil krajevni vodja za protiletalsko obrambo (Örtlicher Luftschutzleiter). To dolžnost je opravljal župan, v Mariboru, kjer je bila uvedena državna policijska uprava, pa policijski direktor dr. Franz Wallner (njegov namestnik je bil policijski stotnik Schreiner).

Na podeželju je bil vodja za protiletalsko obrambo župan, njemu podrejen kot uradni vodja za protiletalsko obrambo v tem kraju (ali območju) pa vodja gasilcev. Podeželsko protiletalsko obrambno skupnost je sestavljalo več hiš (zaradi manjšega števila ljudi v vsaki hiši). V primeru, da je območje krajevnega vodje za protiletalsko obrambo obsegalo več občin, so kot vez med podeželskimi protiletalsko obrambnimi skupnostmi in krajevnim vodjem za protiletalsko obrambo bili še posebni pooblaščenca krajevnega vodje za protiletalsko obrambo.

Čeprav so nemške okupacijske oblasti na slovenskem Štajerskem leta 1943 obsežno organizirale protiletalsko obrambo in v ta obrambni sistem vključile precejšnje število prebivalstva, ves ta mehanizem dolgo ni zaživel. Ljudje se v trdnem prepričanju, da slovenska Štajerska ne bo bombardirana, sploh niso držali predpisov in določil okupacijskih sil, pa tudi okupator sam je zgoraj navedene zaščitne ukrepe obravnaval le s formalne plati, ker je bil prepričan, da jih v praksi ne bo treba uporabiti. Šele prvi bombni napad na Maribor in njegove težke posledice so postavile tako prebivalstvo kot okupacijske oblasti na realna tla. Takoj so začeli z ustreznimi ukrepi. Izdelani so bili posebni načrti protiletalske obrambe in akcijski načrti za ukrepanje v primeru bombnega napada. Novo je bilo to, da se je sedaj v polni meri vključila v protiletalsko obrambo tudi okupacijska uprava. Tako je za okrožje Maribor-mesto 20. januarja 1944 veliki župan Fritz Knaus izdal akcijski načrt mestne uprave za primer bombnih napadov. Akcijski načrt je obsegal dva dela. V prvem je bilo nekaj splošnih navodil, v drugem pa posebne naloge posameznih upravnih uradov. Iz splošnih navodil je razvidno, da je najvišje vodstvo mestne uprave v primeru bombnih napadov zadržal veliki župan. Ker pa je ob letalskem alarmu moral v štab krajevnega vodje za protiletalsko obrambo (na policijsko direkcijo), ga je kot decernent za vprašanje protiletalske obrambe, ki so zadevala mestno upravo, nadomestoval mestni komornik dr. Edmund Kupnik. Sedež akcijskega štaba velikega župana je bil v Rotovžu. V ta štab so bili vključeni vsi decernenti, vsi vodje uradov, direktor mestnega avtobusnega podjetja ter njihovi namestniki. Poleg teh so bile vključene v akcijski štab še tajnice velikega župana, glavnega urada in voditeljica pisarne personalnega urada. Delovni vodja akcijskega štaba je bil vodja glavnega urada. Najodgovornejše naloge v akcijskem načrtu so dobili mestni gradbeni urad, pogrebni zavod, prehrambeni urad, stanovanjski urad ter mestno komunalno podjetje, torej uradi, ki so morali v primeru bombnega napada najprej ukrepati.

Podobne akcijske načrte je izdelalo za posamezne krajevne skupine tudi okrožno vodstvo Štajerske domovinske zveze. Vodja akcijskega štaba za mestno okrožje Maribor je bil okrožni vodja Michael Strobl, ki je ob letalskem alarmu moral prav tako v štab policijskega direktorja na Slomškovem trgu 18. V akcijskem štabu okrožnega vodstva, s sedežem v zaklonišču mestnega gledališča v Slovenski ulici 27, ga je nadomestoval Sepp Lackner.

Ob bombnem napadu zavezniškega letalstva na Maribor 14. oktobra 1944 je bil močno porušen tudi Glavni trg

Državni propagandni urad (izpostava Maribor) in zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze sta po prvem bombnem napadu na Maribor izdala posebne brošure s pojasnili in navodili, kako ravnati v primeru bombnih napadov. V teh brošurah so bili tudi podatki o zakloniščih, o zbirnih mestih za pomoč prizadetim (hrana, obleka, stanovanje) in podobno. Na območju mesta Maribor je bilo 28 javnih protiletalskih zaklonišč in 12 zbirnih mest za tiste, ki so ostali brez strehe nad glavo.

Strogost novih protiletalsko obrambnih ukrepov je šef civilne uprave sankcioniral s posebno odredbo z dne 7. februarja 1944, s katero so bile uvedene rigorozne kazni odvzema prostosti ali denarne kazni za tiste, ki so samovoljno zapuščali svoja delovna mesta in niso upoštevali predpisov o protiletalski obrambi. Toda, tudi velika strogost okupatorja ni zaleгла. Nevarnost bombnih napadov je bila vse večja, od oktobra 1944 napadi vse pogostejši in ljudje so začeli mesta množično zapuščati. Sčasoma so tudi Nemci sami začeli prazniti večja mesta na slovenskem Štajerskem. Najprej so pošiljali na deželo svoje družine, v zadnjih mesecih pa so se začeli umikati tudi nacistični funkcionarji sami. Obrambni sistem, ki so ga Nemci vpeljali v začetku leta 1943 oziroma še bolj po prvem bombnem napadu na Maribor, zato nikdar ni prav zaživel, kajti okupatorju je vse bolj primanjkovalo ljudi. To se je še posebej odražalo v enotah protiletalskega topništva, ki bi naj bilo resnični steber protiletalske obrambe. V zadnjem letu vojne so v moštva pri protiletalskih topovih vključevali skoraj izključno mladino v starosti okrog 15 let (drugega kadra ni bilo več!), kar je skoraj povsem ohromilo obrambno sposobnost protiletalskega topništva na območju slovenske Štajerske.

Resneje je nemški okupator vključil protiletalsko topništvo v svoj sistem protiletalske obrambe Maribora šele po prvem napadu 7. januarja 1944. Takrat je inž. Simon v mestnem načrtovalnem uradu izdelal (kot tajni dokument) karto v me-

rilu 1:15 000, ki je zajemala območje možnih bombnih napadov na Maribor. Ta karta je bila osnova za razmestitev protiletalskih topniških gnezd okrog Maribora. Položaji topniških gnezd so bili določeni v začetku februarja 1944. Tri gnezda protiletalskega topništva so bila razmeščena na južnem robu mesta, in sicer: prvo pri Rogozi, drugo med Bohovo in vznožjem Pohorja (jugozahodno od Bohove) in tretje nekoliko južneje od Hoč. Druga skupina topniških gnezd je bila nekoliko severneje od tod, vendar še na desnem bregu Drave. Eno je bilo ob severnem robu betnavskega gozda (približno pri današnji tovarni Talis), drugo v železniškem trikotu, tretje v gramoznici med Pobrežjem in Zrkovci ter četrto nekaj sto metrov severovzhodno od Brezja. Na levem bregu Drave protiletalsko topništvo ni imelo položajev. V načrtu je bilo še topniško gnezdo med Limbušem in Studenci. Na omenjeni karti so bili vrisani tudi morebitni glavni cilji bombnih napadov. To so bili: industrijska cona Tezno, glavni kolodvor z okolico v premeru 1 km (v to zajeto tudi Melje), območje železniških delavnic in kadetnice ter mestno jedro na obeh bregovih Drave. Kot posebej ogroženo območje pred bombnimi napadi je bil označen tudi pas ob glavnih prometnih poteh proti severu, jugu in zahodu (cesta in železnica) ter gradbišče hidroelektrarne Mariborski otok. S posebno oznako je bilo omejeno celotno območje, ki je bilo označeno za nevarno cono. Meja te cone je na jugu segala do Hoč, šla od tu preko Rogoze, mimo Miklavža proti Zrkovcem, od tod proti severozahodu mimo Melja do Košakov, se tu obrnila proti Krčevini in nato po grebenu preko Piramide in Kalvarije do Kamnice, kjer je zavila proti jugu v smeri Peker ter od tod proti jugovzhodu do Hoč. Točnih podatkov o aktivnosti in uspešnosti protiletalskega topništva na območju Maribora ni na razpolago, vemo pa, da v zadnjih mesecih vojne ni več predstavljalo resnejše nevarnosti za zavezniška letala. Nekaj uspešnih akcij, ki so v dokumentih zabeležene, bomo omenili pri obravnavi bombnih napadov samih.

Bombni napadi na Maribor

Dne 7. januarja 1944 je bil izveden prvi bombni napad na Maribor, ki sicer ni bil namenjen mestu, ampak tovarni letalskih motorjev na Teznu (VDM — Luftfahrtwerk Steiermark). Tega dne, ob 11. uri in 12 minut (dobre pol ure po letalskem alarmu), je 29 štirimotornih ameriških bombnikov tipa B-17 Flying Fortress (to so bile prve leteče trdnjave!) v spremstvu 22 zaščitnih lovcev tipa P-38 Lightning izvedlo šestminutni napad v enem valu. Letala, ki so priletela iz južne smeri, so odvrгла 276 razstrelilnih bomb (30 težkih, 206 srednjetežkih in 40 lahkih) v dolgi črti od mestnega vodovoda na Tržaški cesti čez bivšo tovarno Texta in tovarno letalskih motorjev do Brezja. Nekaj bomb je padlo tudi v Rogozi. Ubitih je bilo 55 oseb, od tega 9 žensk in 8 otrok, huje ranjenih 16 in laže 36 oseb. Tri osebe so bile pogrešane.

Od industrijskih objektov je bila najtežje zadeta tovarna letalskih motorjev. Na njenem območju je padlo kar 37 bomb, težkih med 500 in 850 kg. Štiri bombe so zadele severni del upravnega poslopja. S tremi polnimi zadetki je bila ena baraka popolnoma porušena in ena težko poškodovana. Težko zadeto je bilo tudi poslopje tovarniške gasilske enote in obratne straže, pri čemer je bil uničen tudi dobršen del tovarniške opreme za protiletalsko obrambo. Dva polna zadetka sta močno poškodovala obratno ambulanto. Nekaj škode so povzročile bombe še na nekaterih drugih tovarniških objektih. Na območju bivše tovarne Texta je padlo 6 bomb. Zadeto je bilo vzhodno krilo tovarne, pri čemer je prišlo do požara. Poškodovana je bila vajeniška delavnica tovarne letalskih motorjev, pod katero je spadala Texta.

Težko zadeto je bilo poslopje tovarniške menze. Precej škode je bilo tudi na nekaterih prometnicah. Tako je bila cesta Maribor—Ptuj zaradi bombnih zadetkov 30 ur zaprta, otežkočen je bil promet na Tržaški cesti. Bombe so na dveh mestih pretrgale telefonski kabel ob Tržaški cesti, tako da je bila telefonska zveza proti Slovenski Bistrici in Celju nekaj časa prekinjena. Veliko škodo je utrpel mestni vodovod, pa tudi električno omrežje. Izpad električne energije je bil na črpalni postaji 6 mestnega vodovoda, na radijskem oddajniku na Teznem in v tovarni letalskih motorjev.

Popolnoma porušenihi je bilo 8 stanovanjskih zgradb, 10 je bilo težko poškodovanih, ena srednje, 64 laže, na 142 hišah pa je bila minimalna škoda. V glavnem gre za enostanovanjske hiše, razen na Tržaški 88 a, kjer je bilo ubitih kar 10 ljudi. Brez strehe je ostalo 31 družin s 106 družinskimi člani. Porušeno je bilo tudi eno gospodarsko poslopje. Potem ko so odvrгла bombe, so letala krenila nad studenški kolodvor ter preko Pohorja izginila proti jugu. Protiletalsko topništvo je streljalo na sovražna letala, vendar nobenega ni uspelo zrušiti. Z letališča Thalerhof pri Gradcu so sicer vzleteli nemški lovci in napadli zavezniška letala, toda brez uspeha.

Velike izgube, ki jih je povzročilo prvo bombardiranje Maribora, so bile posledica precejšnje neresnosti prebivalstva pa tudi obvezna obrambna organizacija proti letalskim napadom je bila šele v povojih. Ljudje predpisov, ki so veljali ob letalskih alarmih, do prvega napada niso resno jemali, mnogi niti niso odhajali v zaklonišča, misleč, da se Mariboru ne more nič zgoditi. 7. januar 1944 je prinesel popolno streljatev in zresnitev ter nervozo in strah med ljudi. Nemški okupator je hotel udarec, ki ga je dobil z bombardiranjem Maribora, nekoliko prikriti in ublažiti s slovesno pogrebno svečanostjo v spomin žrtvam bombnega napada. Svečanost, ki so se je udeležili vsi vidnejši nacistični funkcionarji s šefom civilne uprave na čelu, je bila 11. januarja popoldne na pobreškem pokopališču.

Do jeseni 1944 Maribor ni doživel nobenega bombnega napada, toda ljudje kljub temu niso imeli miru. Jate anglo-ameriških bombnikov so skoraj vsak dan letele preko Maribora na sever na svoje uničevalne pohode v Avstrijo in v Nemčijo ter se po isti poti vračale proti jugu. Pogosti alarmi so naganjali ljudi v zaklonišča. Posebno neprijetni so bili nočni alarmi, zlasti za otroke, starce in bolnike. Napadi na Celovec 16. januarja in 1. februarja na tovarno v Strnišču (danes Kidričevo) ter na Zidani most in Dobovo so Mariborčanom pregnali vso lagodnost. 23. januarja so se nad južnim robom Maribora prvič pojavile svetilne bombe. Ob napadu na Strnišče je bila ena bomba vržena tudi na območje tovarne letalskih motorjev na Teznem, vendar ni povzročila nobene škode. Drugič je bilo osvetljeno nebo nad mesto 1. februarja, ko so zavezniška letala iskala Strnišče. V pomladnih in poletnih dneh leta 1944 je nad Mariborom prišlo večkrat do zračnih spopadov, v katerih se je kdaj pa kdaj zrušilo nemško ali zavezniško letalo. Tako je 25. februarja blizu Šentilja strmoglavilo nemško letalo, vendar se je pilot rešil, 6. aprila zopet nemško letalo, 8. julija je pri Račah strmoglavil ameriški štirimotorni bombnik, 24. avgusta v gozdu blizu tovarne letalskih motorjev zopet ameriški štirimotorni bombnik, pri čemer je bilo šest članov posadke ubitih, štirje pa ujeti. Do sredine oktobra, ko so se bombni napadi na Maribor nadaljevali, je mesto ob Dravi doživelo že 79 letalskih alarmov (največ julija, avgusta in oktobra). 16. januarja je po zračni bitki zaradi pomanjkanja goriva pristalo na mariborskem letališču 23 nemških lovcev, eno letalo pa je moralo zasilno pristati izven letališča. 29. in 30. januarja 1944 je bilo zaradi streljanja protiletalskega topništva v Mariboru poškodovanih 5 hiš.

13. oktobra 1944 je prišlo do drugega, nenamernega bombnega napada na Maribor. S severa se vračajoče letalo je nad Teznom v nuji odvrгло 10 rušilnih bomb, ki so huje poškodovale 1, lažje pa 4 stanovanjske hiše; nekaj bomb je padlo na

njive in v gozd, kjer pa niso naredile večje škode. Streljanje protiletalskega topništva ni bilo uspešno.

Načrtno bombardiranje Maribora, ki je trajalo vse do 12. aprila 1945, se je začelo s tretjim napadom, do katerega je prišlo 14. oktobra 1944 okrog pol enajstih dopoldne. Trenutki strahu in groze v Mariboru so trajali od alarma okrog 10. pa vse do 14. ure, ko so izginila še zadnja zavezniška letala. Napad tega dne sodi med največje, saj je 40 ameriških bombnikov tipa B-24 Liberator odvrгло na Maribor 40 težkih, 100 srednjetežkih in 20 lahkih rušilnih bomb (med njimi tri s poznejšim vžigom) ter 400 paličastih zažigalnih bomb. Skupaj torej 560 bomb, ki so Mariboru prizadejale ogromno materialno škodo in terjale veliko človeških življenj. Bombe so ubile kar 76 ljudi ter ranile 152 oseb. Brez strehe je ostalo 800 Mariborčanov, kajti 44 stanovanjskih hiš je bilo popolnoma porušenih, poleg tega pa še 45 težko, 74 srednje in 550 lažje poškodovanih (pod lažjimi poškodbami razumemo poškodbe na strehah, oknih in zidovih).

Izredno veliko škode je bilo na industrijskih objektih in javnih zgradbah. Glavni cilj napada sta bila verjetno železniški in glavni most, saj je bilo največ škode prav blizu mostov na obeh straneh Drave. Težko poškodovana so bila poslopja sodišča, kaznilnice in delovnega urada. Številne barake delovno političnega urada Štajerske domovinske zveze, ki so stale na nekdanjem pokopališču (danes športni park v Ljudskem vrtu), so zažigalne bombe dobesedno izbrisale. Prav tako težko zadeta, je bila klavnica in štiri tovarne v Melju ter železniški most. Srednje poškodovana pa je bila kurilnica na studenškem kolodvoru. Navedli smo le nekaj najbolj prizadetih objektov in zgradb. Močno porušen je bil tudi Glavni trg, Ulica kneza Koclja, Oreško nabrežje, glavni kolodvor, Sodna ulica, zadeta je bila bolnišnica in tako dalje. Tokrat je bilo zadržanje prebivalcev že veliko bolj disciplinirano, ker bi bile sicer žrtve še številnejše. Tega dne je nemško protiletalsko topništvo imelo precej več uspeha, saj so na območju Maribora bili sestreljeni 3 ameriški bombniki, na območju Ptuja pa eden.

Samo tri dni pozneje, 17. oktobra 1944, je sledil četrti manjši napad. Pet štirimotornih ameriških bombnikov je nekaj pred poldrugo uro popoldne vrglo na severni del mesta 70 težkih rušilnih bomb. Cilj napada je bil sedež Štajerske domovinske zveze v Mladinski ulici 12 (danes poslopje srednje vzgojiteljske šole) in kmetijska šola pod Kalvarijo. Popolnoma porušeno je bilo gospodarsko poslopje vinarske šole, težko zadeto pa poslopje zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze. Le-to se je moralo preseliti v prostore moškega učiteljišča (danes osnovna šola Bojan Ilich), prav tako v Mladinski ulici. Poleg tega je bilo 10 hiš srednje in 50 lažje poškodovanih. Ubitih je bilo 6, ranjeni pa 2 osebi. Poln zadetek v prostore zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v tem napadu, požgane barake delovno političnega urada in škoda na nekaterih objektih nacističnih okupacijskih oblasti tri dni prej so bili dokaz, da takšni zadetki niso bili slučajni, ampak plod načrtnega uničevanja okupatorjevih sil v okupiranem Mariboru. Slovensko prebivalstvo v Mariboru je začelo verjeti v pravilnost poslanstva zavezniških jeklenih ptičev nad severovzhodno Slovenijo.

Po treh dneh zatišja je 21. oktobra 1944 sledil zopet večji napad. Tokrat je bil Maribor prvič napaden v večernih urah in to samo četrte ure po alarmu. Okrog pol osmih zvečer je nad mesto prihrumelo okrog 40 do 50 zavezniških bombnikov, ki so najprej z nekaj svetilnimi bombami osvetlili nebo nad mestom, nato pa v nekaj minutah odvrgli v okolici železniškega mostu in studenškega kolodvora 200 rušilnih (50 velikih, 50 srednjih in 100 lahkih), 800 do 1000 paličastih zažigalnih in 200 do 300 fosfornih zažigalnih bomb. Pri tem je izgubilo življenje 18 ljudi, okrog 15 pa

Med številnimi javnimi zgradbami, ki so bile porušene v bombnem napadu na Maribor, 19. novembra 1944, je bila tudi osnovna šola v Tomšičevem drevoredu

je bilo teže in laže ranjenih. Popolnoma porušene so bile 3 hiše, 9 hiš je bilo težko, 37 srednje in 124 laže poškodovanih. Na več mestih je bilo poškodovano električno omrežje, zadeti so bili trije vagoni, zgorelo pa je tudi nekaj gospodarskih poslopij in skednjev s pridelkom vred.

Šesti napad je 1. novembra ob pol dveh popoldne izvedlo eno samo letalo s tem, da je v Kamnici odvrгло 8 srednjih rušilnih bomb, ki so eno hišo popolnoma porušile, eno pa težko poškodovale. Pri tem je bilo ubitih 5 oseb in prav toliko ranjenih. Veliko tragičnejšo usodo je tega dne doživel Gradec, saj je v silovitem bombnem napadu izgubilo življenje kar 347 ljudi.

Manjši je bil tudi sedmi napad, ki so ga 5. novembra 1944 ob pol enajstih v nizkem letu izvedla 4 zavezniška letala na tezenski kolodvor. Razen treh poškodovanih lokomotiv druge škode ni bilo. Tri četrt ure pozneje je 9 srednjih bomb padlo na Pobrežje in laže poškodovalo 20 hiš, v Brezju pa so 4 srednje bombe 3 hiše teže in 3 laže poškodovale. Človeških žrtev in škode na industrijskih objektih ni bilo.

Že naslednji dan je prišlo znova do močnejšega bombnega napada na Maribor. Ob dvanajsti uri in petnajst minut je 24 ameriških letečih trdnjav odvrгло na mesto 80 velikih in 120 srednjih rušilnih bomb, pri čemer je bilo ubitih 7 ljudi, 4 pa so bili ranjeni. Tokrat je brez strehe ostalo 38 ljudi, saj so bile 4 stanovanjske hiše popolnoma porušene, 8 je bilo težko, 15 srednje in 60 laže poškodovanih. Veliko škode je bilo tudi na industrijskih objektih, kajti težišče napada je bilo na Teznem (tovarna letalskih motorjev in tovarni kolodvor). V tovarni letalskih motorjev je bilo popolnoma porušeni 6 barak (delavnic obrata II) in garaža, težko zadeto je bilo upravno poslopje, 32 barak pa je bilo laže poškodovanih. Do tal je pogorelo skladišče z živilami. Bombe so poškodovale tudi visokonapetostni električni vod. Na tezenskem

tovornem kolodvoru je bilo precej škode na tračnicah, vagonih in telefonskih napeljavah.

7. novembra 1944 je prišlo do novega devetega napada, ki je trajal 40 minut (med 13.05 in 13.45) in v katerem je v sedmih zaporednih valovih po 28 letal sodelovalo skoraj 200 ameriških letočih trdnjav. Tega dne so letala priletela z nalogo, da uničijo čimveč vagonov na tezenskem kolodvoru. Letala, ki so se že prejšnjega dne deloma lotila iste naloge, so ocenila obsežnost akcije. Letala so priletela iz severozahodne smeri in odvrгла 700 težkih in 650 srednjih rušilnih bomb, največ na območju tezenskega tovarnega kolodvora in tovarne letalskih motorjev. Bombe so padle tudi na območju Pobrežja in Dogoš. Življenje je pri tem izgubilo 14 oseb, ena oseba pa je bila laže ranjena. Ob streho je tokrat prišlo 218 ljudi, kajti 20 stanovanjskih hiš (večinoma manjših) je bilo popolnoma porušenih, 25 težko, 52 srednje in 248 laže poškodovanih. Eksplozije bomb na tezenskem tovarnem kolodvoru (padlo jih je okrog 500) so uničile vlak z razstrelivom, zažgale vlak s 25 cisternami bencina, pri čemer je bilo 7 vagonov popolnoma uničenih. Poškodovani so bili mnogi tovarni vagoni in tračnice na premikalnem kolodvoru. Popravila le-teh so trajala polnih 14 dni. Veliko škode je bilo na poslopih tovarne letalskih motorjev in Texte. Na območju tovarne letalskih motorjev je padlo 78 bomb, tako da je bila hala III močno poškodovana, ogenj je uničil skladišče materiala, porušene so bile 4 barake taborišča za vojne ujetnike, poškodovani pa so bili tudi vsi ostali objekti. Popoln izpad proizvodnje je trajal pet dni. Tudi vsi objekti Texte so bili močno prizadeti, saj je na njenem območju padlo 50 bomb (pet polnih zadetkov), kar je povzročilo za nedoločen čas popoln izpad proizvodnje. Na območju Splošne stavbne družbe je padlo okrog 30 bomb. Srednje težke poškodbe na montažni hali in lažje poškodbe na vseh ostalih napravah so popolnoma ustavile proizvodnjo za dva dni. Srednje težko so bile prizadete zgradbe livarne Bühl (bila ob današnji Vodovodni ulici) in sukančarne Pinter (tudi ob današnji Vodovodni ulici), kjer je prav tako nekaj dni trajal popoln izpad proizvodnje. Poleg tega je nastala precejšnja škoda še na napravah mestnega vodovoda in na električnem omrežju.

Deseti bombni napad na Maribor so zavezniška letala izvedla 17. novembra 1944 nekaj po dvanajsti uri. V napadu, ki je trajal 15 minut, je 24 bombnikov v dveh valovih odvrгло 76 velikih in 51 srednjih rušilnih bomb. Letala so se znova lotila predvsem tovarn na Teznem, Meljske vojašnice in moške kaznilnice. Najbolj prizadeta je bila zopet tovarna letalskih motorjev, prav tako pa tudi visokonapetostni električni vod k tej tovarni. Precejšnje poškodbe je utrpel tezenski tovarni kolodvor (zlasti tračnice) in proga med glavnim ter studenskim kolodvorom. Vojašnica in kaznilnica sta bili le laže poškodovani, poškodovan pa je bil še radijski oddajnik na Teznem. V tem napadu je bilo ubitih 8 ljudi, 4 poškodovani, brez strehe pa je tokrat ostalo 22 oseb. Popolnoma porušenih je bilo 5 stanovanjskih hiš, 12 hiš je bilo teže, 25 srednje in kar 82 laže poškodovanih. 19. novembra se je pri odstranjevanju bombe s poznejšim vžigom na tezenskem kolodvoru smrtno ponesrečil vojni ujetnik, tako da se je število mrtvih povzpelo na 9.

Dva dni pozneje, 19. novembra 1944 je sledil enajsti napad, ki je trajal le 5 minut. 22 ameriških letočih trdnjav, ki so se vračale z akcije v Nemčiji, je okrog pol enih popoldne napadlo glavni kolodvor in okolico. Letala so odvrгла 74 velikih in 52 srednjih rušilnih bomb, ki so ubile 18, ranile pa 14 oseb. Izredno veliko škode je bilo na stanovanjskih hišah, saj jih je bilo 17 popolnoma porušenih, 28 težko, 63 srednje in kar 250 laže poškodovanih. Na ta način je ostalo kar 486 Mariborčanov znova brez strehe nad glavo. Težko zadeto je bilo postajno poslopje glavnega kolodvora in številne tračnice. Železniški promet je bil začasno prekinjen. Močno poškodovan

je bil tudi poštni urad na kolodvoru. Od pomembnejših javnih zgradb so bile porušene ali poškodovane še: poslopje državnega komisarja za utrjevanje nemštva (danes zdravstveni dom), grad (muzej), frančiškanska cerkev, okrajna poslovalnica v Košakih, osnovna šola Košaki (v Tomšičevem drevoredu), taborišče vojnih ujetnikov, carinarnica (na kolodvoru), urad okrajne vojaške komande, bančno poslopje v Gosposki ulici in še nekatere. Med industrijskimi objekti so bili teže poškodovani: mestna klavnica, Scherbaumova pekarna, tovarna svile »Atama«, mariborska tiskarna, laže prizadeti pa sta bili tovarna Eylert in mariborska mlekarna. Težko poškodovana je bila tudi transformatorska postaja, laže pa mestna plinarna. Nekaj škode je bilo na gospodarskih poslopih. Po povzročni materialni škodi sodi bombni napad 19. novembra 1944 med najhujše. Zato ni čudno, da so ljudem po enem mesecu strahu in groze začeli popuščati živci in da so se začeli v velikem številu izseljevati iz mesta (največ v okolico). Tudi nemški funkcionarji so začeli pošiljati svoje družinske člane na deželo.

Po 19. novembru je vladalo nad Mariborom nekaj časa zatišje, če odmislimo številne in vsakodnevne dolge alarme. Do manjšega napada je sicer prišlo še 30. novembra, vendar so bile njegove posledice neprimerno manjše. 30. novembra okrog pol petih zjutraj sta dva zavezniška lovška bombnika odvrгла na območju kadetnice 12 rušilnih bomb, ki so porušile eno hišo, 2 težko, 2 srednje in 9 hiš laže poškodovale. Laže poškodovani sta bili tudi kadetnica in poslopje 3. policijskega revirja. V tem majhnem, toda nenadnem napadu, pred katerim ni bilo niti alarma, je bilo ubitih kar 19 ljudi, ranjenih pa 14. Brez strehe je tokrat ostalo 36 oseb.

Trinajsti bombni napad na Maribor, ki je trajal 15 minut, je bil izveden 6. decembra 1944 ob 12. uri in 50 minut. 80 zavezniških bombnikov, razdeljenih v 3 skupine, je odvrгло na širokem mestnem območju 540 velikih in 280 srednjih rušilnih bomb. Ubitih je bilo 52 ljudi (med njimi kar 14 otrok), ranjenih pa 30. Glavni cilj napada so bile železniške delavnice, vendar zaradi hudega protiletalskega topniškega ognja napad ni uspel v načrtovani obliki, pač pa so bombe padale skoraj po vsem mestu. Ob streho so na novo prišle 404 osebe, saj je bilo 31 stanovanjskih hiš porušenih, 69 težko, 73 srednje in kar 522 laže poškodovanih. Tudi v tem napadu je bilo poškodovanih mnogo industrijskih objektov in javnih zgradb. Težko poškodovane so bile: kadetnica, kjer je eksplodiralo skladišče z razstrelivom, poslopje deželnega svetnika (danes občina), bolnišnica ob Tržaški cesti, dijaški dom v Prešernovi ulici, poslopje poklicne šole, sanatorij Ipavec, bivše mizarstvo Potočnik, ključavničarstvo Hitzl pod Kalvarijo, mizarstvo Wesiak v Cankarjevi ulici in servisna delavnica tovarne »Mercedes«. Veliko razdejanje je bilo tudi na električnem, plinovodnem in vodo-vodnem omrežju. Močno poškodovan je bil odsek proge med glavnim in studenskim kolodvorom, kakor tudi številni tovorni in potniški vagoni. Nekaj škode je bilo še na gospodarskih poslopih (porušena dva hleva in en skedenj).

11. decembra 1944 je prišlo do manjšega napada, v katerem je nekaj zavezniških lovskih bombnikov v nizkem letu obstreljevalo progo med Teznim in Hočami ter pri tem poškodovalo eno lokomotivo. Vržena je bila tudi ena bomba, ki pa ni zadela cilja.

Petnajsti napad na Maribor je bil izveden 19. decembra 1944 ob 13. uri in 17 minut, trajal pa je 13 minut. Okrog 70 štirimotornih bombnikov je odvrгло 340 velikih in 260 srednjih rušilnih bomb, ki pa niso povzročile občutnejše škode, kajti glavni cilj napada je bil tokrat tezenski premikalni kolodvor. Zavezniška letala so prvič načrtno napadla tudi položaje protiletalskega topništva med Razvanjem in Bohovo. V tem napadu sta izgubili življenje dve osebi. Brez strehe je ostalo 15 ljudi, ker je bilo 6 stanovanjskih hiš porušenih, 6 težko, 9 srednje in 52 laže poškodovanih. Razvanska šola je dobila poškodbe zaradi zračnega pritiska, ki so ga povzročale v bli-

žini padajoče bombe. Ponovno je bil poškodovan električni daljnovod k tovarni letalskih motorjev. Na progi med Hočami in Teznom je bil zadet tovorni vlak, pri čemer sta bila poškodovana dva vagona in pretrgane tračnice (promet je bil nekaj ur prekinjen).

Dober teden pozneje, 27. decembra 1944, je bil izveden šestnajsti zadnji bombni napad na Maribor v letu 1944. V 37 minutah (od 11.58 do 12.35) je preko 100 štirimotornih bombnikov odvrгло na mesto 550 velikih in 450 srednjih rušilnih bomb. Glavni cilj napada je bil zopet premikalni kolodvor na Teznom, vendar so bile tokrat izgube mnogo večje. Življenje je izgubilo 24 ljudi, ranjenih pa je bilo 8 oseb. Na novo je ostalo brez strehe 148 Mariborčanov, ker je bilo 12 stanovanjskih hiš popolnoma porušenih, 22 težko, 27 srednje in 145 laže poškodovanih. Od industrijskih obratov je bila popolnoma porušena kemična tovarna Reich, težko poškodovani sta bili Splošna stavbna družba in livarna Bühl, laže poškodovani pa sukančarna Pinter in mariborska tovarna svile. Na večih mestih je bil pretrgan električni daljnovod k tovarni letalskih motorjev in k črpalki mestnega vodovoda na Teznom. Poškodovana je bila tudi vodovodna črpalka, tako da je tovarna letalskih motorjev dva dni ostala brez vode. Blizu tezenske tovarne postaje je bila na treh mestih pretrgana železniška proga in s tem za dva dni onemogočen promet. Na večih krajih je bil pretrgan tudi telefonski kabel proti Ptuj in Celju ter proti radijskemu oddajniku na Teznom. Zračni pritisk je tokrat poškodoval šolo v Radvanju in tezensko pošto, bombe pa so laže poškodovale gasilska domova v Radvanju in v Pekrah ter policijsko postajo Tezno.

Nadaljevanje

Dušan Mevlja: Satirična pesem

Izpolnjena želja

*Končno le odrešeni so Italijani:
duceja obesili so partizani.
Preden pa je črnosrajčnik šel v pokoj
in mu težka glava je navzdol bingljala,
vroča želja stvarnost je postala:
res ves svet imel je p o d s e b o j ...*

Zadar — 1945,
Iz partizanske beležnice

Fabijan Trgo

Osvoboditev Jugoslavije

Kmalu po porazu kraljevine Jugoslavije in po okupaciji domovine, je Josip Broz Tito izdelal koncept oboroženega boja proti okupatorju: vstaja naj se razvije v partizansko bojevanje in preraste v vseljudski odpor s pomembnimi vojaškimi in političnimi smotri. V skladu s takšnim konceptom je bila med osvobodilnim bojem ustvarjena oborožena sila — partizanski odredi, zatem NOVJ in naposled Jugoslovanska armada.

V prvi številki Biltena Glavnega štaba POJ z dne 10. avgusta 1941 je Tito takole formuliral naloge partizanskih oboroženih sil: »Poglavitni cilj narodnoosvobodilnih odredov v vseh krajih Jugoslavije je: osvoboditev jugoslovanskih narodov in boj proti domačim okupatorjevim hlapcem.« Torej je bil že na začetku določen poglavitni smoter partizanske vojske — osvoboditev narodov Jugoslavije.

Tak koncept oboroženega boja se je rodil na prepričanju, da podjarmljenim narodom nihče ne more dati resnične svobode, v kolikor se ne bodo zanjo sami bojevali. KPJ je tedaj predvidela, da je Rdeča armada glavni nosilec boja proti fašističnim silam in tudi zagotovilo zmage v tem boju. V skladu s tem in v skladu z mednarodno situacijo, je dala pobudo za odporiško gibanje in organiziranje narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji, zakaj KPJ okupacije in podjarmljenja ni priznala. Zaradi tega KPJ ni začela boja proti okupatorju na ravni odporiškega gibanja, katerega namen bi bil samo pomoč v vojaških naporih Rdeče armade in drugim armadam, ki se

bojujejo proti silam Osi, od katerih bi podjarmljeni narodi po možnosti pričakovali osvoboditev. Nasprotno, KPJ se je opredelila za vodenje vseljudske vojne, ki naj bi se razvijala vzporedno (a ne kot pomožna sila) z dogajanjem na glavnih bojiščih, vojno, ki jo bo treba voditi do končne zmage. Vsebinsko tega koncepta je vrhovni komandant POJ Tito zapisal v Biltenu Glavnega štaba POJ avgusta 1941 z besedami: »Kdo nam bo prinesel svobodo, če se sami ne bomo zanjo bojevali!«

Razvijajoč osvobodilni boj na vnaprej znanih načelih, sta v triletnem obdobju zrastle na jugoslovanskih tleh dva pomembna dejavnika: revolucionarna vojska in revolucionarna oblast — kar je omogočilo, da narodi in narodnosti Jugoslavije v zaključnem obdobju druge svetovne vojne postanejo subjekt lastne svobode, da v zaključno obdobje vojne vstopi Jugoslavija z vsemi lastnostmi organizirane države, a ne kot okupirana dežela, kar je bil primer skoraj večine evropskih držav. V triletnem boju proti okupatorju in kvislinškim in kolaboracionističnim silam domače buržoazije, je narodnoosvobodilno gibanje postalo odločilna vojaška in politična sila, ki bo v zaključnem obdobju vojne, v sklopu splošnega napora zaveznikov za zlom Nemčije, sama izbojevala svojo končno osvoboditev.

Sredi 1944. leta se je začelo približevati zaključno obdobje druge svetovne vojne. Operacije Rdeče armade na sovjetsko-nemškem bojišču so se premaknile v Romunijo in na Poljsko. V Italiji

so angloameriške čete prebile nemško obrambno črto in 4. junija vkorakale v Rim. Dva dni pozneje, 6. junija, se je armada zahodnih zaveznikov izkrcala v Normandiji, odpirajoč s tem drugo fronto. Z zračnimi napadi v velikih razmerah je bila Nemčija sistematično razrušena, okoli katere se je ustvarjal obroč, ki se je naglo pretvarjal v povezano bojišče zavezniških čet. Položaj Nemčije je bil brezupen.

Poslej je razvoj dogodkov na evropskih bojiščih vodil Hitlerjevo Nemčijo proti dokončnemu porazu, ob tem pa je jugoslovansko bojišče dobivalo nove dimenzije v odnosu na zaveznike in okupatorje. NOV Jugoslavije je v tem času druge svetovne vojne dokončno prevzela strateško pobudo v svoje roke ter se začela bojevati za dokončno osvoboditev domovine izpod okupatorjevih škornjev, kvistlingov in kolaboracionistov. NOV Jugoslavije je kot samostojna oborožena sila v zaključnem obdobju druge svetovne vojne, prispevala znaten delež k skupni zmagi zaveznikov.

Vsekakor je bilo marsikaj odvisno od pravilnega usmerjanja osvobodilnega boja do zmagovitega konca, pa tudi mednarodno priznanje Jugoslavije. V prvi vrsti je bila v osvoboditvi z lastnimi silami zagotovljena tudi varnost pridobitev NOB, ki so vsebovale v sebi tudi osnove socialistične preobrazbe. To je v praksi pomenilo, da osvoboditev države z lastnimi silami predstavlja najboljše zagotovilo za obvarovanje in nadaljnje razvijanje pridobitev revolucije, s tem pa onemogočanje vplivov od zunaj na družbeno-politično ureditev Jugoslavije.

V poletju leta 1944, ko je prešla druga svetovna vojna v zaključno obdobje, je imela NOVJ 39 divizij, razvrščenih v 12 korpusov, in svojo vojno mornarico. Celotne oborožene sile NOV so tedaj štejele približno 350.000 borcev, ki so bile osvobodile že znaten del jugoslovanskega ozemlja.

Tovariš Tito, vrhovni komandant NOV in POJ, je spremljal razvoj operacij na evropskih bojiščih, že spomladi 1944. začel pripravljati strateški načrt za prvo obdobje zaključnih operacij za osvoboditev Jugoslavije. Predvideval je, da bo nadaljnji razvoj ofenzive Rdeče armade na levem krilu sovjetsko-nemškega bojišča bistveno vplival kot objektivni zunanji dejavnik na strateški položaj na Balkanu. Zato se je odločil, naj bi bilo težišče NOVJ usmerjeno proti Srbiji, istočasno pa naj bi se začela operacija

za osvoboditev Dalmacije, s čimer bi se okrepile in razširile pozicije NOV na jadranski obali in njenem bližnjem zaledju. Te skupne in hkratne operacije predstavljajo začetek bojev za dokončno osvoboditev Jugoslavije.

Osvoboditev Srbije je bila posebnega političnega pomena, zlasti razbitje domačih protirevolucijskih sil, četnikov Draže Mihailovića, ki so še vedno uživali določeno podporo Velike Britanije in ZDA. Ti dejavniki so računali na četništvo, na njegova vojaška in politična oporišča. Predstavljali so ga kot razpoloženje srbskega naroda in vračanje k monarhiji (po izjavi W. Churchilla) in zato izvajali pritisk na Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije, zahtevajoč od vodstva nove Jugoslavije ustanovitve skupne vlade in priznanje kralja Petra II. Zaradi tega je osvoboditev in obvladanje Srbije pomenilo tudi razbitje oporišč kontrarevolucije, moči starega družbenega reda, ki ni več užival podpore naroda, temveč so to podporo nudile le zahodne zavezniške države.

Ne glede na taka strateško-operativna in politična stremjenja, v prvi vrsti v Srbiji, zatem v Dalmaciji, je jugoslovansko bojišče ustvarjalo enotno celoto z medsebojnim vplivom delovanja na vseh operativnih območjih tega bojišča. Znano je, da dokler so se v prvem obdobju zaključnih operacij vodili boji v vzhodnih, jugovzhodnih in južnih krajih države, so močne sile NOV (šest korpusov in ena operativna cona) v zahodnih krajih, na Hrvaškem, v Sloveniji in Bosni, to je v zaledju bojišča, istočasno vodile zagrizene boje proti okupatorju in kvistlingom, kar je zelo ugodno vplivalo na operacije v vzhodnih in jugovzhodnih krajih države.

V skladu s strateškim konceptom o prestavitvi težišča operacij NOVJ, je Vrhovni štab do začetka julija 1944 osredotočil v Črni gori, Sandžaku in vzhodni Bosni močne sile: operativno skupino divizij, 1. proletarski in 12. korpus. Istočasno je vodstvo Osvobodilne fronte posvečalo pozornost zlasti razširitvi osvobodilnega boja na tleh same Srbije. Na območju južne Srbije, tedaj najmočnejšemu žarišču OF v Srbiji, je bilo ustanovljenih pet divizij NOVJ, ki so delovale pod poveljstvom reorganiziranega Glavnega štaba Srbije.

V prvem obdobju operacij za osvoboditev Srbije je bil osnovni namen, da se čimprej razbije delovanje četnikov D. Mihailovića, hkrati pa zagotovi tak-

*Na poti k zmagi čez vse ovire — borci kozaraške brigade bredejo Kolubaro na po-
hodu proti Beogradu*

šen razpored glavnih sil NOVJ, da se jim omogoči najučinkovitejše vodenje operacij v drugem obdobju, to je, v operaciji za zlom nemškega odpora v Srbiji. V vseh teh načrtih pa je Vrhovni štab dodal usoden pomen osvoboditvi Beograda — pomembnega strateškega vozlišča in glavnega mesta Jugoslavije.

Kljub neugodnemu razvoju strateškega položaja za Nemčijo na jugovzhodu Evrope, je Hitler, ki dotlej ni ničesar spremenil v svojih odločitvah o obrambi Balkana — odredil svojemu poveljniku jugovzhoda, feldmaršalu von Weichsu (katerega sedež je bil v Beogradu), da še nadalje odločno brani zasedeno ozemlje. V letu 1944 so se na tleh Jugoslavije nahajala nemška Armadna skupina »F« (okoli 270.000 vojakov), v Istri in Slovenskem Primorju 97. nemški korpus (iz Armadne skupine »C«), bolgarska 5. armada in 1. okupacijski korpus (okoli 90.000 vojakov),* deli treh divizij Horthi-

jeve Madžarske (okoli 15.000 vojakov) in okoli 250.000 raznih kvistingov in kolaboracionistov. V nemški sistem obrambe Balkana je vključena skupina armad »E« (okoli 350.000 vojakov), katere glavnina se je še vedno nahajala v Grčiji.

V jaši-kišinjevski operaciji na pragu Romunije so čete Rdeče armade razbile nemško skupino armad »Južna Ukrajina«. Zaradi uspešnega napredovanja Rdeče armade in ljudske vstaje v Romuniji in Bolgariji, sta bili vrženi s tro- na tudi fašistični vladi. S tem je strateški položaj nemških sil na Balkanu postal še neugodnejši. Toda Hitler kljub temu ni spremenil svojega odloka o obrambi Balkana. Armadni skupini »F« je ukazal, naj še nadalje ostane na jugoslovanskem prostoru, a Armadni skupini »E«, da brani Grčijo.

Zaradi Hitlerjeve odločitve, da še nadalje brani ozemlje Jugovzhoda, je bilo na začetku operacij za osvoboditev Srbije razmerje sil po številčnosti, kot tudi po oborožitvi in tehnični opremljenosti, za NOVJ še vedno neugodno. Korpusi in divizije NOVJ, ki so prodirali v Srbijo, zato niso sprejemali frontalnega boja, temveč so proti sovražniku nastopali po partizanski metodi bojevanja, da bi čim-

* V času prodora Rdeče armade na romunsko-bolgarsko mejo, je bolgarski fašistični režim poskušal ohraniti svoj položaj z razglasitvijo »nevtralnosti« (25. avgusta) in z odpoklicem 1. okupacijskega korpusa iz Srbije (29. avgusta). Medtem pa je sovjetska vlada napovedala Bolgariji vojno (5. septembra 1944), čete Rdeče armade pa so nemudoma napredovale v Bolgarijo.

prej s spretnim manevriranjem dosegli notranjost Srbije. Ob ugotovitvi koncentracije močnih sil NOVJ na pohodu v Srbijo ter upoštevajoč mogoče posledice, je nemški vrhovni komandant Jugovzhoda poklical del svojih čet iz Albanije in Grčije in z ofenzivnimi operacijami v juliju in avgustu 1944 poskušal preprečiti prodor dveh korpusov in divizij NOVJ v Srbijo in onemogočiti njihove operacije. Medtem pa so sile NOVJ spretno ukanile Nemce in prodrle v osrčje Srbije. Operativna skupina divizij je prodrla na Kopaonik, na Rasin in Toplic povezujoč se z divizijami pod poveljstvom Glavnega štaba Srbije, a 1. in 12. korpus sta se razširila na območje Zlatibora in Tare. S tem je NOVJ dokončno na območju Srbije prevzela pobudo v svoje roke.* Do sredine septembra so čete NOVJ zadale odločen udarec četnikom D. Mihailovića, kljub temu, da so jih Nemci dobro oskrbovali z orožjem in strelivom. V bojih na Kopaoniku, v Župi, v Rasini, na Zlatiboru in na Jelovi gori, so popolnoma razbile razpršene četniške sile. To hitro razsulo četniških formacij potrjuje dejstvo, da četništvo ni uživalo podpore pri srbskem narodu, temveč da se je v prvi vrsti vzdrževalo od pomoči nemškega okupatorja.

Zaradi učinkovitejšega vodenja nadaljnih operacij v Srbiji, je Vrhovni štab 15. septembra ustanovil 1. armadno skupino. V njenem sestavu so bili 1. in 12. korpus ter Operativna skupina — skupaj osem divizij. V drugi polovici septembra so se divizije 1. armadne skupine NOVJ, na svojem pohodu v zahodno Srbijo in Sumadijo, približale Beogradu s prodorom na črto Arandelovac — Šabac. Del sil je Vrhovni štab napotil proti vzhodu, naproti Rdeči armadi.

Z izpolnitvijo vseh operativnih nalog je NOVJ v bitki za Srbijo in množičnim vstopanjem prebivalstva v njene vrste iz vseh osvobojenih krajev Srbije, so bile razbite vse kombinacije reakcionarnih krogov na Zahodu in vrhov jugoslovanske buržoazije, zbrane okoli kralja in vlade v begunstvu, kateri so svoje načrte o družbenopolitičnih odnosih v Jugoslaviji zasnovali na obstoju močnih četniških oporišč v Srbiji, katere naj bi, razumljivo, odigrale usodno vlogo v nadaljnjem razvoju političnih razmer v deželi.

* Po oceni operativnega štaba Wehrmachta, z dne 23. avgusta 1944, je ugotovljeno, »da je bilo prodiranje Titovih sil proti Srbiji ugotovljeno, vendar ne preprečeno«. (Vojni dnevnik nemške Vrhovne komande, 4. poglavje, knjiga 1., Frankfurt n/M, 1961.)

Razen operativnih uspehov v obdobju julij—september so bili ustvarjeni dokaj ugodni pogoji za popolni zlom nemške obrambe v Srbiji ter za uresničitev strateškega cilja — osvoboditev Beograda.

S prodorom divizij NOVJ v Srbijo in Rdeče armade prek Romunije in Bolgarije do jugoslovanske vzhodne meje, je nastopila nevarnost za nemško Armadno skupino »E« v Grčiji, da bo odrezana in zatem uničena. Zaradi tega je nemški komandant Jugovzhoda za umik čet iz Grčije, okreplil obrambo Srbije, zlasti njenega vzhodnega dela, glavnih komunikacij in Beograda. Kljub nevarnosti, Hitler še vedno ni dovolil umika Armadni skupini »E«, čeprav je bilo predvideno, da bo zasedla novo črto okrajšanega bojišča: Đerdap—Niš—severna Albanija, da bi se na ta način vsaj za kratek čas utrdila obramba Balkana in preprečila prodor Rdeče armade v Panonsko nižino. Šele 3. oktobra 1944, ko so se bile že začele skupne operacije NOVJ in Rdeče armade proti glavnemu strateškemu cilju — Beogradu, je Hitler odobril skrajšanje bojišča na Jugovzhodu, oziroma umik Armadne skupine »E« ter zasedba omenjene nove črte bojišča. Toda ta Hitlerjeva privolitev ni imela več praktičnega pomena, ker so bili med operacijami dveh zaveznških armad onemogočeni njegovi načrti.

V takšni vojaško-politični situaciji, ko je NOVJ v glavnem obvladala ozemlje Srbije, kar je nemški vrhovni komandi onemogočilo, da vzpostavi enotno bojišče za obrambo Srbije, razbila pa je tudi kontrarevolucionarne sile četnika Draže Mihailovića in Milana Nedića, je 19. septembra 1944 predsednik Nacionalnega komiteja in vrhovni komandant Josip Broz Tito, z letalom odletel z otoka Visa v Moskvo zaradi dogovora s sovjetsko vlado in Vrhovno komando Rdeče armade »o prihodu nekaterih sovjetskih čet na ozemlje vzhodnega dela Jugoslavije in o osvobajanju tega dela dežele« (Tito). V tem času je bilo pripravljenih 17 divizij NOVJ, z okoli 100.000 borcev, da preide v zaključno obdobje za dokončno osvoboditev Srbije.*

* Nemški komandant Jugovzhoda, feldmaršal Weichs, je takole zaključil »razmišljanje o boju proti Titu« v Srbiji, z dne 29. septembra 1944: »Gre, če izvzamemo nove formacije, za operativno in taktično dobro vodene sile, katere so zavidljivo opremljene s težko oborožitvijo. To je udarna sila, ki je ni za podcenjevati in katere število stalno raste. Pri tem vem, da ne precenjujem sovražnika, ker so današnji boji in obojestranske izgube osnova za objektivno oceno. (Vojni dnevnik nemške Vrhovne komande, zv. IV, knjiga 1., Frankfurt n/M, 1961.)

V osvobojenem Beogradu je bila 27. marca 1945 veličastna proslava četrte obletnice, ko so naši narodi pod vodstvom KP razbili nesramni sporazum s fašističnimi silami

Celotna NOVJ, ki se je borila na vseh območjih Jugoslavije, je tedaj imela 15 korpusov, oziroma 50 divizij, 2 operativni grupi, 16 samostojnih brigad, 130 partizanskih odredov, svojo vojno mornarico, prve formacije letalstva — skupno nad 400.000 oboroženih borcev.

Uskladitev skupnih operacij Rdeče armade in NOVJ je imelo globlji smisel in širši strateški pomen. Skratka, delalo se je na tem, da se nemškim silam po porazu v jaši-kišinjevski operaciji ter po izločitvi Romunije in Bolgarije iz stroja Osi in globokega prodora močnih sil NOVJ v Srbijo, prepreči ustanovitev in ustalitev bojišča na Balkanu, saj bi to oteževalo napredovanje Rdeče armade prek Madžarske proti pglavitnemu cilju — zlomu Nemčije, medtem ko bi NOVJ oteževalo izpolnitev glavne naloge — dokončna osvoboditev domovine izpod jarma okupatorja in njegovih domačih hlapcev.

Nacionalni komite in sovjetska Vrhovna komanda sta se v razgovorih v Moskvi »sporazumela o prehodu čet

Rdeče armade na vzhodno ozemlje Jugoslavije in o vodenju skupnih operacij za osvoboditev tega dela dežele in Beograda.*

Sporazum med NKOJ in sovjetsko komando je bil nadvse pomemben za vsklajevanje operacij dveh zavezniških armad. Šlo je za začasni prihod čet Rdeče armade na tla zavezniške države zaradi izvršitve operativnih nalog skupno z NOVJ, ob »sprejetju pogoja«, da bo v

* Sovjetska agencija TASS je 28. septembra 1944 o tem objavila komunike, ki se glasi: »Pred nekaj dnevi se je sovjetska komanda, imajoč pred očmi interese razvoja borbenih operacij proti nemškim in madžarskim četam na Madžarskem, obrnila na NKOJ in Vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije s prošnjo, da dasta pristanek za začasno vko-rakanje sovjetskih čet na jugoslovansko ozemlje, ki meji z Madžarsko. Sovjetska komanda je ob tej priliki obvestila, da bodo sovjetske čete, po opravljenih operativnih nalogah, umaknjene iz Jugoslavije.

NKOJ in Vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije sta pristala na prošnjo sovjetske komande. Sovjetska komanda je sprejela pogoj, ki je bil postavljen z jugoslovanske strani, da bo na ozemlju Jugoslavije, v krajih, kjer bodo enote Rdeče armade, delovala civilna uprava NKOJ. (Peti kongres KPJ, str. 120.)

krajih, kjer se bodo nahajale čete Rdeče armade, delovala civilna uprava NKOJ.«

Na povratku iz Moskve v Jugoslavijo je predsednik NKOJ maršal Tito, 5. oktobra v romunskem mestu Krajovi, sprejel delegacijo vlade Domovinske fronte Bolgarije, ki je zaprosila, da novi osvobodilni armadi dovoli sodelovanje na določenem ozemlju Jugoslavije. Čeprav operativni razlogi sploh niso kazali potrebe za vključitev bolgarskih enot v boje na tleh Jugoslavije in čeprav so bili spomini na zločine, ki jih je zagrešila bolgarska okupacijska vojska v Srbiji in Makedoniji še sveži, je predsednik Tito, pobudnik sodelovanja in zblíževanja balkanskih narodov, želeč prispevati k vzpostavljanju dobrih odnosov z Bolgarijo in da olajša njen mednarodni položaj, ji je dal priložnost, »da popravi krivice«, ki so jih narodom Jugoslavije prizadele prejšnje carske vlade, oziroma njena okupacijska vojska, ustregel je prošnji bolgarske vlade in v imenu NKOJ odobril sodelovanje nekaterih enot nove bolgarske armade v bojih na delu jugoslovanškega ozemlja.* Na osnovi navedene odobritve predsednika NKOJ, je v okviru operacij za osvoboditev Srbije, 2. bolgarska armada, ki je sicer bila v okviru 3. ukrajinske fronte, skupno s 13. korpusom in 2. divizijo NOVJ in enot 1. gardijskega korpusa Rdeče armade, sodelovala pri osvoboditvi širšega prostora na območju Niša.

Skupne operacije NOV in Rdeče armade za osvoboditev vzhodnih in severovzhodnih območij Srbije, ki so se začele konec septembra 1944, so obeležene s skupno zmago — osvoboditvijo Beograda 20. oktobra 1944. Beograjska operacija predstavlja primer uspešnega so-

delovanja dveh armad — Rdeče armade in NOVJ, ki sta se od leta 1941 borili proti skupnim sovražnikom — silam Osi. Do konca oktobra so enote Rdeče armade in NOVJ osvobodile še Bačko in Banat, a v novembru Baranjo. Po beograjski operaciji in s sodelovanjem pri osvoboditvi Vojvodine, so enote 2. in 3. ukrajinske fronte (ki so sodelovale v teh bojih), bile predstavljene na bojišče na Madžarsko, razen enega korpusa, ki je bil do konca leta 1944 prav tako prestavljen proti Budimpešti. V teh operacijah je bila razbita glavna nemška skupina »Srbija«. Z osvoboditvijo vzhodnih krajev države skupno z Beogradom je propadla zamisel nemške Vrhovne komande, da utrdi bojišče v Srbiji in da prek severne Srbije umakne čete z juga Balkana. Nemško bojišče na Balkanu je postavljeno 300 km zahodneje od prvotno predvidene črte Đerdap—Niš—severna Albanija. Namesto nameravanega umika prek Beograda, je nemška Armadna skupina »E« bila prisiljena, umakniti se iz Grčije in Makedonije po mnogo bolj neugodni poti prek Kosova, Sandžaka in Bosne, iz Albanije pa prek Črne gore in primorja, izpostavljaajoč se nenehnim napadom enot NOVJ. Tedaj so bili ostvarjeni primerni pogoji za nadaljevanje operativnih nalog obeh armad: Rdeča armada za ofenzivo na Madžarskem, a NOVJ za poslednjo etapo zaključnih operacij za dokončno osvoboditev cele države.

Z osvoboditvijo vzhodnih krajev države in Beograda so nastali nadvse pomembni pogoji za nadaljnje vodenje osvobodilne vojne. V osvobojeni Beograd je prišlo vojaško in politično vodstvo nove Jugoslavije, kjer je razvilo vsestransko dejavnost za mobiliziranje vseh sil za dokončno osvoboditev domovine, za nadaljnjo izgradnjo ljudske oblasti, za mednarodno priznanje nove države in za obnovo porušene dežele.

Dokler so trajali boji za osvoboditev večjega dela Srbije in Beograda, se je 36 preostalih divizij NOV bojevalo za osvoboditev drugih krajev države. Čeprav so vse te operacije enako pomembne, velja poudariti izredni pomen osvoboditvi Dalmacije poleti in na jesen 1944, saj so se prav tu zbirali poborniki starega buržoaznega režima in delali kombinacije, da bi eventualno izkoristili angloameriško izkrcanje na tem prostoru. Tako so si skušali ohraniti svoje pozicije. Dalmacijo je osvobajal 8. korpus in mornarica NOVJ. Osvobajanje se je začelo

* O tem je podpisana skupna deklaracija:

»5. oktobra 1944 je bil sestanek med predsednikom NKOJ Josipom Brozom Titom in delegacijo bolgarske vlade Domovinske fronte na čelu z ministroma Dobrim Terpeševom in P. Todorovom. Razgovori so se odvijali v pristranem in prijateljskem tonu in v duhu obojestranskega razumevanja.

Doseženo je soglasje:

1. O vojaškem sodelovanju v boju proti skupnemu sovražniku, nemškemu osvajaalcu;

2. Da bodo vsa vprašanja, ki izhajajo iz zavezniških odnosov in prijateljskega sodelovanja Bolgarije in Jugoslavije, reševali v duhu bratskih in skupnih interesov narodov Jugoslavije in bolgarskega naroda.

Delegati Domovinske fronte so izrazili pripravljenost, da bodo vse storili za odpravo krivic, ki so jih narodom Jugoslavije povzročili reakcionarni fašistični elementi bolgarske vlade in da se bo v polni meri potrudila, da se normalizirajo odnosi med bolgarskim narodom in narodi Jugoslavije v duhu polne in bratske solidarnosti«. (Pregled narodnoosvobodilne vojne v Makedoniji, Vojnogodovinski inštitut JLA, 150, str. 142.)

Enote VIII. korpusa NOVJ so po izredno hudih bojih 4. decembra 1944 osvobodile Knin. S tem je bila osvobodjena vsa Dalmacija

v prvi polovici septembra z desanti z otoka Visa, najprej srednjih dalmatinskih otokov, zatem pa obale. Dalmacija je bila osvobodjena v začetku decembra z uničenjem nemške 264. divizije in četniške skupine popa Đujića v obkoljenem Kninu.

V nenehnih dvomesečnih bojih, od polovice septembra do polovice novembra so štiri divizije NOV Makedonije, s pomočjo delov 1. in 4. bolgarske armade, osvobodile Makedonijo. To so bili hudi boji z enotami nemške Armadne skupine »E«, ki so se po kapitulaciji carske Bolgarije, umaknile iz Grčije na to ozemlje.

Od sredine oktobra do druge polovice decembra so enote NOVJ osvobodile Kosovo in dele zahodne Srbije v nenehnih spopadih z enotami nemške Armadne skupine »E«. Pri osvoboditvi Kosova je poleg kosovsko-metohijskih brigad, sodelovala tudi ena divizija ljudske vojske Albanije in deli 2. bolgarske armade. Istočasno so se enote NOVJ bojevale v Črni gori, Sandžaku in v vzhodni Hercegovini, bojevale proti četam Armadne skupine »E«, ki so se umaknile iz Albanije. Boji so v teh predelih trajali do druge polovice decembra, ko so se zaključile z osvoboditvijo teh krajev. V bojih od Podgorice do Više-

grada je sodelovala tudi ena divizija NOV Albanije.

Tako sta bili Srbija in Makedonija do konca leta 1944 dokončno osvobodjeni. Istočasno je bila osvobodjena Dalmacija, Črna gora in znaten del Bosne in Hercegovine. S tem je bila zaključena prva etapa operacij za dokončno osvoboditev Jugoslavije. NOV je kot samostojna oborožena sila postavila bojno črto od Drave prek Srema, Bosne in južne Like do Jadranskega morja. Na ta način se je jugoslovansko bojišče neprekinjeno sklenilo z zavezniškim bojiščem, ki je obkrožalo Hitlerjevo Nemčijo. Jugoslovansko bojišče se je na primer nadaljevalo s sovjetskim bojiščem na Madžarskem in prek Jadrana z zavezniškim bojiščem v Italiji. Močne sile NOVJ na Hrvaškem in v Sloveniji — 6 korpusov in ena operativna cona — z obširnimi osvobojenimi ozemlji, so se uspešno bojevale v zaledju tega bojišča, zlasti so napadale komunikacije, kar je dokaj ugodno vplivalo na razvoj operacij v nadaljnjem obdobju.

V letu 1945, po osvoboditvi jugovzhodnih delov države, se začenja na jugoslovanskem prostoru druga etapa zaključnih operacij, skratka NOVJ začenja svoj poslednji udar za dokončno osvoboditev domovine. Tedanji položaj v Jugoslaviji oznamenjuje splošni polet narodnoosvobodilnega gibanja, ki mobilizira vse sile

Makedonska brigada »Goce Delčev« koraka po ulicah osvobojenega Skopja novembra 1944

v odločilno bitko za osvoboditev domovine.

Pripravljajoč se na poslednje obdobje operacij za osvoboditev države, je vrhovni komandant reorganiziral NOVJ. Ustanovljene so močne strateške enote: 1. januarja 1945 so ustanovljene 1., 2. in 3. armada, dva meseca kasneje pa še 4. armada. Omeniti je treba tudi pomoč v oborožitvi in vojni tehniki, ki smo jo prejeli od ZSSR (po beograjski operaciji) in od zahodnih zaveznikov. Tako je bila znatno okrepljena bojna moč enot NOVJ, razen tega so bile ustanovljene močne letalske formacije. Toda ta pomoč, čeprav je pomenila mnogo, še zdaleč ni mogla zadostiti vseh rastočih potreb NOVJ. Njena osnovna oborožitev je bila še dalje tista, ki jo je iztrgala iz sovražnikovih rok. Na začetku leta 1945 je štela NOVJ že okoli 600.000 borcev. Prvega marca pa, ko je bila preimenošana v Jugoslovansko armado, se je število povečalo nekaj nad 800.000 borcev, ki so bili razmeščeni v 63 divizij, v enote mornarice in letalstva. Tudi vrhovni štab se je preimenoval v generalštab.

Pred začetkom drugega obdobja ključnih operacij je Jugoslovanska armada imela na svojem odvojenem bojišču za nasprotnika nemško Armadno skupino »E«, oziroma 7 armadnih korpusov s skupno močjo 450.000 vojakov, in nad 230.000 kvislinških vojakov.

V času priprav na zaključne operacije, se je vrhovni komandant Tito sestal najprej v Beogradu s komandantom 3. ukrajinske fronte na Madžarskem, maršalom F. Tolbuhinom, pozneje, v februarju 1945, pa s komandantom zavezniških sil v Italiji, generalom Alexandrom. Razgovori so se vodili okoli usklajevanja predhodnih operacij v jugovzhodni in južni Evropi s splošnim ciljem: zlom nacistične Nemčije.

Strateški cilj, ki ga je postavil vrhovni komandant JA v zaključni ofenzivi, je bil: osvoboditi preostale dele države, vključno Istro in Slovensko Primorje (tj. celotno etnično ozemlje naših narodov), razbiti sovražnika in ga prisiliti h kapitulaciji na jugoslovanskem bojišču.

Po osnovni zamisli vrhovnega komandanta in po dogovoru z zavezniškimi po-

Tanki Jugoslovanske armade v zmagovitem pohodu 1. maja 1945 zjutraj v predmestju Trsta

veljstvi na bojišču na Madžarskem in v Italiji, je Generalštab načrtoval zaključno ofenzivo JA. Najprej je na primorskem območju (na levem krilu strateškega razporeda) 20. marca začela z ofenzivo 4. armada, ki je napredovala proti stari jugoslovansko-italijanski meji. Zatem so, po preboju sremskega bojišča (12. aprila), po operativno-strateški zamisli, 1., 2. in 3. armada nadaljevale prodiranje skozi Srem, Bosno in Slavonijo proti zahodu. Nemške in kvislinške enote so se bojevale z izredno žilavostjo, hoteč se za vsako ceno izvleči iz Jugoslavije. Zaradi tega so morale skozi vrsto hudih bojov. Toda kljub odporu in žilavi obrambi, so bile nemške in kvislinške sile poražene. V dvomesečnih operacijah so štiri armade na območju bojišča in sedem korpusov, ki so delovali globoko v zaledju sovražnika, osvobodile celotno jugoslovansko ozemlje, udarile do Soče in na Koroško. Prvega maja je 4. armada osvobodila Trst in tiste dele Hrvatske in Slovenije, ki so po prvi svetovni vojni ostali pod Italijo. Pri Ilirski Bistrici je bil pri-

siljen k predaji nemški 97. armijski korpus. Osvoboditev Istre in Slovenskega Primorja je pripomoglo, da so se ti kraji zopet združili z matičnim narodom, oziroma k rešitvi problema zahodnih meja z Italijo. Na hitro so bile na ozemlju Slovenije obkoljene tudi glavne sile nemške Armadne skupine »E« in prisiljene k vdaji. Nekatere enote iz te skupine, ki so poskušale prebiti se v Avstrijo, so podaljšale odpor tudi potem, ko je stopil v veljavo odlok o brezpogojni kapitulaciji Nemčije (8. maja), vse do 15. maja 1945, ko so bile nemške enote pod poveljstvom generala Löhra prisiljene vdati se na jugoslovanskih tleh, in skupno z njimi preostale sile ustaške NDH in drugih kvislingov. Tega dne je komandant 3. armade odposlal brzojavko svojemu vrhovnemu komandantu maršalu Titu: »Na bojišču armade je prenehal vsak organiziran odpor.«

Razmišljanje o zaključnih operacijah Jugoslovanske armade bi mogli zaključiti z ugotovitvijo, da je bila osvoboditev domovine z lastnimi silami eden izmed naj-

Jugoslovansko vojno letalstvo, ki se je proti koncu vojne pomnožilo in okrepilo, je z vso učinkovitostjo posegalo v zaključne operacije. Na sliki eskadrilje letal na letališču pri Zadru

pomembnejših dosežkov nove državne skupnosti jugoslovanskih narodov. To je bil posebno pomemben dejavnik pri reševanju njenih mednarodnih odnosov. Osvoboditev domovine z lastnimi silami je pomenilo tudi čuvanje pridobitev NOB in revolucije, s tem pa tudi odstranjeva-

nje drugih vplivov na družbeno ureditev države, ki so jih skušali podtakniti z dogovorom o »razdelitvi odgovornosti«, ali pa tudi z drugimi kombinacijami v zvezi z novo Jugoslavijo.

Prevedel Č. Š.

France Škerl

Organizacija kurirskih zvez na Primorskem spomladi in poleti 1943 do kapitulacije Italije

V organizaciji kurirskih zvez na Primorskem spomladi in poleti 1943 do kapitulacije Italije je marsikaj nejasno. Pisanih virov o tej dobi skoraj ni. Pri rekonstrukciji se je mogoče opirati v glavnem le na memoarske vire. Toda ljudje, ki so sodelovali v organizaciji kurirskih zvez in funkcioniranju teh, so mnogo pozabili. Preveč so navadno doživeli v dobi narodnoosvobodilnega boja, da bi mogli vse obdržati v svojem spominu, zlasti pa čimbolj natančno. Mnogo so pomešali, mnogo pozabili. Pričujoči prispevek, ki je napisan na skromnih preostankih iz tistega časa, naj jim omogoči prodreti globlje v takratni čas in natančneje spoznati nastanek kurirskih zvez na Primorskem in njihove značilnosti. Vse, ki bi nam mogli kaj prispevati ali dodati k natančnejšemu poznavanju tedanjih kurirskih zvez ali pa popraviti, kar je tu napisano, prosimo, naj napišejo svoje pripombe in jih pošljejo na naslov uredništva revije Borec v Ljubljani. Za vsako pojasnilo jim bomo iskreno hvaležni.

Pri organizaciji kurirskega omrežja in karavel na Primorskem sta pozimi 1942/1943 sodelovala predvsem pokrajinski komite in štab Soškega odreda. Ko pa je ta prenehal z delom, je pa sodeloval štab primorske operativne cone. To je bila zgodnja doba primorskih kurirjev. Pisci kurirskih spominov po vojni so jo označili tudi za dobo pred organiziranim omrežjem.¹ Oznaka pa ni čisto opravičena. Kajti tudi postaje, ki so v tej dobi nastale in funkcionirale, niso bile neorganizirane, čeprav je bil stik z njimi šibak in je bilo zlasti politično delo na njih šibko. Toda postaje so živele in kurirji so opravljali svojo dolžnost. Seveda je bilo postaj še malo, da bi bilo mogoče govoriti o zadovoljivem kurirskem omrežju. Vse skupaj je bilo še v razvoju ali bolje rečeno v nastajanju. Zato tudi težav z njimi ni bilo malo, čeprav konkretno ni o njih kaj več znano.

Nova stopnja v razvoju primorskih kurirskih zvez je nastopila, ko je bil poslan na Primorsko dr. Marjan Dermastia. V južni del je prišel sredi ali v drugi polovici aprila 1943.² Prišel je po nalogu politkomisarja glavnega štaba Borisa Kraigherja in v funkciji pomočnika načelnika sektorja zvez pri glavnem štabu. Njegove naloge razberemo iz dopisa, ki ga je pisal štabu primorske operativne cone 'šef stanic za Slovenijo' Abi (Zdravko Prebil). Po njem je bilo nujno potrebno organizirati kurirske postaje, kakor so bile tedaj že organizirane po Notranjskem in Dolenjskem.

Služile naj bi za hitro zvezo z ljubljansko pokrajino za boljše pošiljanje hitre pošte, pisem in literature. Zato bi morali biti na karavlah najboljši partizani, predvsem člani KPS. Tem postajam bi naj na Primorskem postavili dobre in zanesljive komandirje, predvsem pa dobrega kontrolorja za vso primorsko linijo.³ Dr. Dermastia je tedaj, ko je šel na pot, nedvomno dobil obsežna pooblastila za svoje delo. O njih daje slutiti njegovo prvo poročilo s Primorske Janezu (Borisu Kraigherju) z dne 15. maja 1943. Ker se Franc Brešan spominja, da je razvoj kurirskih zvez doživel na Primorskem dve stopnji, dve dobi, namreč dobo pred organiziranim omrežjem in dobo po njem, moramo misliti, da je razmejitev obeh dob bila tesno povezana z Dermastievim potovanjem na Primorsko. Maks Bugar se spominja, da je prelomnica v razvoju kurirske organizacije pomenila predvsem spremembo vrhovne kompetence nad kurirji. Pred prelomnico so namreč kurirji pripadali centralnemu komiteju, po prelomnici pa glavnemu štabu slovenske narodnoosvobodilne vojske, ki je za kurirje formiral posebno poveljstvo oziroma odsek. Od tega časa so kurirji pripadali vojski in postali vojaška formacija, medtem ko so prej bili civilna formacija. Po prelomnici je centralni komite še vedno obdržal nekaj vpliva nad kurirji, predvsem skrb za partijsko organizacijo med njimi in skrb za politično vzgojo.⁴ Na vse to lahko dodamo misel, da je dr. Dermastia imel na svoji poti po Primorski tudi nalogo, da uresniči vojaško kompetenco tudi nad primorskimi kurirji in izpelje njihovo podreditev glavnemu štabu, seveda v primeru Primorske prek primorske operativne cone. V eni kasnejših okrožnic, ki je vsebovala navodila, kako naj posluje administracija po karavlah, je bila ta misel naravnost potrjena z besedami: »Vse stanice kakor njihovo članstvo stoji baš radi tega pod direktnim poveljstvom glavnega poveljstva slovenske narodnoosvobodilne vojske... in prejema vse naredbe od njega bodisi naravnost, bodisi preko KP za Primorsko ali pa kontrolorja linije.«⁵ Prelom v kompetenci nad primorskimi kurirji ni bil samo stvar formalne odredbe, temveč bolj rezultat postopnega Dermastievega dela na njegovem potovanju po Primorski spomladi 1943. Bistvo spremembe je bilo v tem, da je poveljstvo nad kurirskimi postajami odslej pripadalo vojski. Zato se je pri štabu primorske operativne cone vsaj do srede junija formiral poseben odsek za zveze.⁶

Preden je dr. Dermastia-Urban odšel na pot, so mu v vodstvu terenskih odborov v ljubljanski pokrajini slikali primorski položaj v najlepših barvah. Ko je potoval s kurirji, je šlo lepo le do zadnje postaje na dolensko-notranjski strani, potem pa je takoj nastal zastoj, ker primorskih kurirjev ni bilo od nikoder. Dobil je le poročilo, da so se primorske postaje v južnem delu razbile zaradi hajk. Zato se je Urban odločil, da bo naprej potoval z ljudmi, ki so bili spremljali novince s Primorske na Dolenjsko in so se vračali prav ob njegovem potovanju na Primorsko. Po spominih Milana Gučka je to spremstvo tedaj vodil Stjenka. Toda potovanje kljub vsemu ni bilo tako, kakor je želel; nikomur se ni mudilo ne partizanom ne komandirjem. Zvezo s kraškim bataljonom naj bi dobil na karavli št. 1, to je 'Tarzanovi džungli', toda kurirjev ni bilo. S tem je bilo potovanje razbito. Odločil se je, da bo zvezo z bataljonom dobil sam. Odšel je v Brkine, tam pa je dobil zvezo z okrožnim komitejem oziroma z Rudijem Mahničem. Toda zopet je doživel razočaranje. Želel je, da bi mu Brkinc posredoval zvezo do Primoža, pa mu Rudi o njem ni mogel dati nobenih točnih podatkov, ker je le slišal, da se je preselil, toda kam ni imel pojma, ker so bile vse zveze pretrgane.⁷

Podobne tožbe o pretrganih zvezah je približno v istem času izrekel tudi Primož glede zvez s Trstom in Brankom Babičem-Vladom.⁸ Spričo takšnega položaja je bil Dermastia na svojem mestu zelo prizadet. Mislil je, da bo dobil ugodne zveze, pa je ostal popolnoma na cedilu. Zato se je odločil, da se bo lotil organizacije zvez od

začetka, da bo vsaj do tja, kjer se bo srečal s Primožem, čimprej urejena.⁹ Bila je prava sreča, da je bil Primož takrat daleč na severnem robu Banjske planote, ker je to dejstvo nehote sililo Urbana, da je v čimkrajšem času izpeljal novo organizacijo kurirskih postaj do sedeža pokrajinskega komiteja za Primorsko.

Z organizacijo kurirskih postaj je Dermastia začel ob stari rapalski meji. Tam je postavil novo postajo, ki je prej ni bilo. Da je bila resnično Urbanova tvorba, potrjuje Milan Guček v svojih Spominih: »Kurirska postaja P-I je bila ena od pridobitev Urbanove spomladanske turneje in takratnega prehoda čez mejo.«¹⁰ Po spominih prvega komandirja Antona Primca-Dušana je bila postavljena v Jese-novem blizu Mašuna, približno 8 km od bivše jugoslovansko-italijanske meje. Sprva so kurirji taborili pod skalo, pozneje pa so si postavili šotor. Ko so kasneje v bližini odkrili gozdarsko kočo, so se preselili vanjo in dolgo ostali v njej. Po Primčevih spominih je postaja P-I nastala v začetku marca 1943, kar je seveda pomota. Nastala je približno v drugi polovici aprila, ker moramo verjeti Gučku, ki je takrat z Urbanom prišel na Primorsko. Karavla je imela zvezo s postajo TV-18 v bližini Babnega polja, ki je bila zadnja postaja notranjsko-dolenjskega sistema na poti na Primorsko. Na drugo stran je P-I imela zvezo s P-II in P-III, ki sta bili pa daleč na Primorskem.¹¹

Kurirska postaja P-II je bila po spominih Antona Dolgana-Branka ustanovljena proti koncu marca 1943 pod vrhom Slavnika, v bližini kasnejše Turnove koče. Direktivo za njuno ustanovitev je dal Rudi Mahnič-Brkinc, ki je bil tedaj sekretar okrožnega komiteja za Brkine. Lokacijo so izbrali za vrhom Slavnika v neki majhni dolini med skalovjem. Njen prvi komandir je bil Anton Dolgan-Branko. Kurirji so taborili pod šotorom. Karavla je imela nalogo, da vzdržuje zvezo s Slovensko Istro in Trstom. Zveza je tekla prek Gabrovice. Na drugi strani je šla pa zveza tudi v hrvaški del Istre prek Učke.¹²

Kurirska postaja P-II je nastala po Brkinčevi pobudi. To kaže, da je spočetka bila civilna karavla čeprav ne za dolgo. Ob svojem nastanku je bila nadaljevanje linije iz karavle št. 1 pri Lažah v Tarzanovi džungli. Toda številko 2 je ohranila tudi pozneje, v dobi »organiziranega omrežja«. Ko je Urban prišel v Brkine in se tam sestal z Brkincem, je gotovo posegel tudi v status nove kurirske postojanke. To mu je bilo tem lažje, ker je v tistem trenutku bila postojanka v Tarzanovi džungli št. 1 razbita in mu je olajšala spremembe v številčenju kurirskih postojank. Kot posebno ugodno okoliščino moramo vzeti še dejstvo, da v tistih tednih ni več obstajala kurirska postaja pri Podragi, ker je iz raznih težav prenehala, imela pa je dotlej št. 2. Dermastia je brez nadaljnjega, kolikor je bilo dvomljivo, privolil, da karavla na Slavniku obdrži št. 2, postaji v Tarzanovi džungli je pa pri reorganizaciji dal št. 3 (P-III), ki jo je potem ohranila ves nadaljnji čas.

Karavla P-II je bila zaradi zvez s slovenskim in hrvaškim delom Istre pomaknjena zelo daleč proti zahodu. Njeni kurirji so zato zaradi vzdrževanja zvez s P-I in P-III morali delati zelo dolge poti. S P-I je vodila običajna pot iz snežniških gozdov v nižino mimo Koritnic, med Trnovim in Šembiljami (čez Globovnik), mimo Topolca na levo od Smrij do Čel. Med Smrijami in Čelami so kurirji čez dan taborili, drugi večer pa nadaljevali pot čez Prelože do Bežajevega mlina. V njegovi bližini je bila javka vsako soboto eno uro pred polnočjo, potem pa so se kurirji vrnili nazaj do Čel in tretji večer nadaljevali pot pod Snežnik. Na drugi strani je pa pot kurirjev s P-II, ki so hodili na javko, potekala mimo Skandanščine čez cesto med Gradiščem na Markovščino mimo Ritomeč do Torkovega mlina. Tam so prebili dan, naslednji večer pa so nadaljevali pot med Tatrami in Erjavčami do pod Prelož oziroma do Bežajevega mlina na javko. Podobno je tekla pot s P-III mimo Volč in Sušice, blizu

Ambrožiča čez cesto in vodo mimo Ostrožnega brda do Bežajevega mlina na javko in potem nazaj.¹³

Na zahodni strani od Slavnika je tekla zveza proti Trstu, vendar so kurirji s P-II hodili le do Gabrovice oziroma v njeno bližino, kjer so izmenjali pošto s kurirji iz Trsta, nato pa so se vrnili na Slavnik.¹⁴ Zelo težavna je bila pot proti hrvatskemu delu Istre. Spočetka so hodili vsakih 14 dni na zvezo, ki je bila na javki pod Učko, kasneje pa so hrvatski kurirji postavili karavlo v Brgudcu, zvezo z njimi so pa vzdrževali tedensko.¹⁵

Težavnosti omenjenih zvez niso predstavljale samo dolge poti, temveč tudi nevarnosti na njih, ker ne smemo pozabiti, da so v tistem času bile v Brkinih in bližnji okolici zelo goste in številne postojanke italijanskih oboroženih sil. Take postojanke so bile v Knežaku, Ilirski Bistrici, na Topolcu, v Merečah, v Bitnji, na Janeževem brdu, v Smrjah, na Ostrožnem brdu, na Tatrah, v Pregarjah, v Harijah, na Hrušici, v Markovščini, Slivju, Materiji, v Obrovem, v Neverkah, v Košani in na Ležečah. Vse te sile so nenehno kontrolirale teren, tako da so se kurirji morali prebijati med njimi in tvegati življenja, da so prenesli pošto, navodila in obvestila najrazličnejših forumov osvobodilnega gibanja.¹⁶

Kurirska postaja v gozdu jugovzhodno od Senožec je bila med najstarejšimi na Primorskem. Njena ustanovitev je bila po kurirskih spominih povezana z Beblerjevim prihodom na Primorsko novembra 1942. Bila je v Vodnem dolu, na zemljišču Antona Sotlarja iz Senožec. Na drugem mestu smo že slišali, da so jo zaradi značaja zemljišča imenovali po prvem njenem komandirju Niku Šturmu (Tarzanu) Tarzanovo džunglo. Za šturmom je bil najdalj komandir Ivan Mohorčič-Tiger. Takrat je imela številko 1. Zveza proti zahodu proti Podragi je bila kratka, toliko daljša je bila pa zveza proti vzhodu. Kurirji s te postaje so nosili pošto naravnost na Notranjsko, na postajo TV-18. To je bila zelo dolga pot, ki je kurirje zelo utrujala. Med kurirji so razen domačinov vsaj spočetka bili tudi partizani iz loškega odreda oziroma fantje iz nekdanje rakovške čete, kar je bilo nedvomno dobro za zvezo s TV-18.¹⁷ Do spremembe je prišlo spomladi 1943,¹⁸ potem ko je zaradi italijanskih hajk zašla v težave, čeprav same na sebi niso bile take, da bi jih ne bilo mogoče premagati. Bile niso ne prve ne zadnje. Vplivale pa so na dr. Dermastia, ki je tedaj prišel na Primorsko, da bi izpeljal nove organizacijske načrte ter izboljšal in utrdil kurirske zveze.

V kurirskih spominih na kurirsko službo ni sledi o Dermastijevih ukrepih na kurirski postaji v Tarzanovi džungli. In vendar je jasno, da je Urban krepko posegel tudi v življenje tamkajšnje karavle. Zaradi njegovega posega je karavla spremenila številko. Namesto številke 1 je poslej bila P-III. Njen kurirski sestav je pa ostal, kakor je bil. Postajo je tudi naprej vodil Ivan Mohorčič-Tiger. Zanj je bilo značilno to, da je pravo postojanko karavle držal vedno v največji tajnosti. Ljudje na prehodu so vedno morali ostati v bližini, v samo postojanko pa so smeli le kurirji. Izjeme so bile redke. Tiger je vse kurirje glede konspiracije držal zelo strogo. Nekateri so ga menda zaradi tega imeli za boječega, toda Marko Milič piše, da je bil le previden, silno previden.¹⁹ Za položaj postaje je bilo zelo pomembno, da je imela oporo v zelo širokem zaledju. Kurirjem so po svojih močeh pomagale vasi Senožče, Dolenja vas, Gabrče, Sajevče, Rakulik, Slavina, Senadole, Volče, Potoče, Nova sušica, Stara sušica. Prebivalci teh vasi so bili naklonjeni osvobodilnemu gibanju in partizanom. Zato so tudi partizane na kurirski postaji v Vodnem dolu podpirali materialno in moralno. Po potrebi so jim dajali tudi zavetje.²⁰

Kurirske linije so s postaje P-III po reorganizaciji šle v tri smeri. Dve sta bili v primeri s prejšnjim časom delno spremenjeni. Proti jugovzhodu je bila po novem

pot precej skrajšana. Namesto na TV-18 je peljala samo na P-I v snežniških gozdovih. Proti jugozahodu je bila zveza podaljšana zaradi stikov s P-II. Toda praktično se ni podaljšala veliko. Že pred ustanovitvijo P-II je kurirje s P-III (pravzaprav št. 1) vodila pot v Brkine. Po italijanski hajki v Brkinih sredi marca je ta pot doživela hude udarce, toda bila je hitro obnovljena in povezala linijo s P-II. Zveza s 'Podrago' je v tistem času prenehala, ker ni bilo postaje, ostala pa je zveza proti severu, ki je peljala na Tolminsko.

Na liniji proti severu je bila na Javorniku po kurirskih spominih že spomladi 1943 ustanovljena postaja, ki je imela številko 2. Kurirji so bili pod šotorom. Po Dermastievi reorganizaciji je dobila naslov P-IV. Njen sedež ni bil čisto stalen pred kapitulacijo Italije. Nekaj časa je bil pod Javornikom, nekaj časa pa na Javorniku. Do kapitulacije Italije je bil njen komandir Marc. Do tega časa karavla ni imela nobene nesreče, noben kurir ni bil napaden.

Postaja P-IV je postala važnejša, ko so se vrhovni organi osvobodilnega gibanja preselili iz Dolomitov na Rog. Postala je izhodišče nove zveze prek Hrušice na Pivki mimo Kalc proti Kališam pri Logatcu, kjer je bila postaja TV-2a, odkoder je peljala zveza naprej na Notranjsko in Dolenjsko. Zveza med P-IV in TV-2a je funkcionirala pretežno podnevi, ker je peljala po gozdovih.²¹

S postaje na Javorniku je peljala linija na karavlo, ki je bila v gozdu med Predgrizami in Brinovim gričem. Ta zveza je potekala v glavnem podnevi, ker je šla skozi gozdove. Kurirji niso imeli javke, hodili so izmenično naravnost na postajo.²² To postajo je osnoval Janko Premrl-Vojko. Sedež je imela nekaj časa v baraki, potem pa v šotorih. Ustanovljena je bila že novembra 1942²³ zaradi zvez v Dolomitih, kjer so takrat bili vrhovni organi slovenskega osvobodilnega gibanja. Do Dermastievega prihoda na to področje je postaja imela številko 3. Po reorganizaciji je dobila naziv P-V. Njeno mesto ni bilo posebno stalno. Nekajkrat je bila v letu 1943 napadena, zato se je tudi premikala. Poleti 1943 se je preselila v bližino Zadloga in v njegovem okolju potem ostala.²⁴

Ko se je dr. Dermastia mudil na postaji P-V, pravzaprav še na št. 3, jo je nameraval postaviti globlje v notranjost Primorske, namesto nje pa je želel na ugodnejšem mestu postaviti drugo karavlo, do katere bi imeli kurirji varnejšo pot. Pri tem je mislil tudi na zvezo z Gorenjsko, s katero bi moral zveze utrditi; to je bila tudi zahteva centralnega komiteja.²⁵ Toda zveza z Dolomiti je že takrat šepala. Kurirji niso poznali pravega položaja v Dolomitih po italijanski ofenzivi.²⁶ Umik vrhovnih organov osvobodilnega gibanja z Dolomitov je naposled spremenil tudi položaj kurirjev za zvezo proti Dolomitom.

Kurirska linija s P-V proti severu se je nadaljevala na postajo, ki je bila ustanovljena ob koncu 1942 v Zaklavžah, v gozdu med Čehovnikom in Mrzlo rupo. Ustanovljena je bila na pobudo vodstvenih organov na Primorskem. Ko so Italijani februarja 1943 zažgali gospodarsko poslopje kmeta v Zaklavžah, so se preselili bliže Mrzle rupe v sotesko ob izviru Idrijce. Tam so si postavili gozdno hišico, vendar tako da je bila kuhinja ločena od barake, v kateri so prebivali. To so naredili zaradi varnosti pred sovražnikom. Računali so, da bi sovražnik v primeru razkritja prišel najprej do kuhinje zaradi vonja, medtem pa bi sami lahko že pobegnili. Zato so bili v baraki brez straže, pač pa v najstrožji konspiraciji in tako, da nihče ni vedel zanje. Ta karavla je bila pomembna tudi zato, ker je dala pobudo za akcijo 1. bataljona Gregorčičeve brigade proti italijanski prehranjevalni koloni, ki je vozila hrano v Gorenjo Trebušo. Prišlo je do velike akcije v Razorih 22. junija 1943,²⁷ o kateri smo govorili na drugem mestu.

Kurirska postaja pri Mrzli rupi je pred Dermastievo reorganizacijo imela številko 7, potem pa se je spremenila v P-VI. Ta postaja je vzdrževala tudi zvezo z Dolomiti prek Novega sveta, kamor so kurirji hodili na javko.²⁸ Kako dolgo so zvezo vzdrževali, kurirski spomini ne povedo. Razen z Dolomiti so kurirji s postaje P-VI vzdrževali tudi zvezo z mestom Idrijo, kjer je bila močna sovražna postojanka. V Idrijo seveda niso mogli iti kurirji osebno. Zvezo med njimi in Idrijo so vzdrževala Podobnikova tri dekleta iz Čekovnika. Dostavljala so pošto terenskim političnim delavcem in obveščevalcem. Od njih pa so sprejemale in nosile politična poročila in obvestila za vojaške enote in hrano ter sanitetni material.²⁹ Zveza z Idrijo je seveda bila trajnejša kakor z Dolomiti. Kurirji te postaje so se na svoji poti v prvi polovici julija 1943 zapletli tudi v razgovore z belogardisti. Ko so se tretjič pogovarjali z njimi, so belogardisti zajeli dva kurirja s postaje P-VI, dva pa iz gorenjskega odreda, s katerimi so tudi vzdrževali zvezo.³⁰ Postaja P-VI je delovala do kapitulacije Italije, ko je bila ukinjena zaradi premestitve kurirske linije.³¹

Od kurirske postaje pri Mrzli rupi je peljala kurirska linija proti severu v greben med Gorenjo Trebušo in Čepovansko dolino. Tam je bila kurirska postaja na Vršah. Vodil jo je komandir Mirko Murovec-Stjenka.³² Po starem je imela številko 8, po Dermastievi reorganizaciji pa je bila tam P-VII. Kurirske zveze je imela samo na dve strani, na jug s P-VI pri Mrzli rupi, na sever pa s kurirsko postajo, ki je bila na severni strani Čepovanske doline in veljala za odhod v remizo, odkoder je bilo dobiti dostop s pokrajinskim komitejem, dokler je bival na skrajnem severnem koncu Banjske planote, v Tolminskem Lomu ali v bližini. Pred Dermastievim posegom v kurirski sistem na Primorskem je kurirska postaja imela številko 9, po njem pa P-VIII, kar pa je bilo aktualno le nekaj mesecev.³³

S kurirsko postajo P-VIII smo dosegli najvišjo točko proti severu, ki jo je dosegel tudi dr. Dermastia pri prvi rundi pohoda k pokrajinskemu komiteju oziroma v prvem stadiju organizacije kurirskih postaj, ki so bile razvrščene po vzhodnem boku kurirske linije, ki je obkrožala osrednjo Primorsko. Toliko je mogoče posredno sklepati iz Urbanovega pisma z dne 15. maja 1943 Janezu (Kraigherju), tedanjemu politkomisarju glavnega štaba. Kako je pa reorganizacija celotnega vzhodnega loka potekala v nadrobnostih, seveda ni znano. Prav tako ni znano, koliko dela je Dermastia opravil osebno neposredno, koliko pa ga je bilo opravljenega po njegovih pogovorih s pokrajinskim komitejem. Celotno delo gotovo ni bilo opravljeno tako hitro. Na to posredno kaže Blaževo pismo z dne 30. aprila, ko je po sestanku s pokrajinskim komitejem potoval po vzhodnem loku v južni del Primorske in navajal karavle še po starih številkah.³⁴

Za vzhodnim lokom je prišla na vrsto reorganizacija zahodnega loka, ki je tekel vzporedno s Sočo od karavle s staro številko 9, novo P-VIII proti jugu v Vipavsko dolino. Ta zahodni lok je pred reorganizacijo nosil na sebi pečat zgodnejšega zgodovinskega razvoja kurirskih postaj, ki so izražale nekako smer prodiranja političnih in vojaških organov iz osrednjih slovenskih predelov na Primorsko prek Vipavske doline in Gorice na Banjsko planoto. Zaporedne številke karavel so upoštevale to smer in rasle od vzhoda proti zahodu ter nato proti severu, kjer je imel svoj sedež štab soškega odreda in nato štab primorske operativne cone. Zato so številke kurirskih postaj po tej liniji rasle od št. 1 prek št. 2, 4, 5, 6 do št. 9, ki je bila že mlajšega datuma.

Dermastieva reorganizacija kurirskih postaj je zajela tudi zahodni karavlski lok. Zanj je bilo značilno, da so ga pri reorganizaciji prilagodili vzhodnemu loku, tako da so se njegove številke nadaljevale po zahodnem loku, vendar tako, da so

stari vrstni red prevrnile, ker so po novem tekle številke od severa proti jugu kot nadaljevanje reda na vzhodnem loku.

Za postajo P-VIII (stara št. 9) je proti jugu bila na Banjški planoti prva postaja, ki je »pred organiziranim omrežjem« imela številko 6. Na njej je bilo marca 1943 izhodišče za štab severnoprimorskega odreda, prav tako pa tudi za pokrajinski komite po njegovi preselitvi iz Vipavske doline.

Ko je pokrajinski komite sporočil okrožnemu komiteju za Kanal, kam naj mu pošilja pošto, je napisal: »Tovariš Sever preko tov. Mire, karaula 6.«³⁵ Podobno je pisal, ko je pošiljal Olgo Mohar-Katjo proti Trbižu. Zvezo s PK je že označil z besedami »Naš naslov je: tov. Sever, karaula št. 6 preko štaba Severnoprimorskega odreda.«³⁶ Po reorganizaciji je ta postaja dobila naziv P-IX.³⁷ V prvi polovici junija 1943 je bila na Kanalskem vrhu.³⁸ Če se ji je bilo treba kam preseliti, je bila pa v bližini, kakor poznamo tako prakso tudi pri drugih karavlah.

Na karavli P-IX se je odcepila linija, ki je peljala proti zahodu, proti Soči, kjer je v bunkerju v Rodežu pri Desklah bila kurirska postaja,³⁹ ki je pred reorganizacijo imela številko 25, po reorganizaciji pa P-X.⁴⁰ Po izjavi Jožice Fabjanove iz Raven pri Grgarju je nastala že ob koncu 1942 in potem vzdrževala zvezo proti vzhodu (proti Čepovanu) in čez Sočo proti Brdam.⁴¹ To se pravi, da je imela postaja P-X v sklopu kurirskih zvez zelo važno mesto, toda se o njej skoraj nikjer nič ne govori.

S karavle P-X, kjer je bilo križišče proti severu (P-VIII) in zahodu (P-X) je peljala tretja linija proti jugu po Banjški planoti čez Čepovansko dolino mimo vasi v vzhodnem delu Trnovskega gozda in čez greben v Vipavsko dolino. V Šmihelu nad Ozeljanom je bila kurirska postaja, ki je pred reorganizacijo imela številko 5.⁴² Prek te karavle je bilo v aprilu mogoče dobiti sekretarja goriškega okrožnega komiteja Julija Beltrama. Ko je pisal 27. aprila Primožu, mu je zapisal: »Mene išči na karavli št. 5.«⁴³ Ta karavla je po reorganizaciji dobila naziv P-XI.⁴⁴ Njen prostor se v virih ne navaja vedno enako. Včasih je navedeno pri Šmihelu nad Ozeljanom, včasih pri Šempasu in podobno. Vedno pomeni taka oznaka približno določitev prostora, kjer je bila. Ta pa dejansko ni bil vedno na istem mestu, temveč se je premikal po okoliščinah. Vendar je treba povedati, da so se kurirji premaknili le na kratko razdaljo od bivališča, ki so ga prej imeli.

Kakor je karavla P-XI bila na severnem robu Vipavske doline, tako je bila na južnem karavla, ki so ji ob nastanku dali številko 4. To je bila postaja pri Renčah ali še natančneje pri vasi Spacapani pri Renčah. Sedež je imela v gozdu v starih avstrijskih kavernah; vendar ni bila vedno na istem mestu; včasih se je tudi premaknila malo drugam, čeprav ne za daleč. Po reorganizaciji je ta karavla dobila naziv P-XII.⁴⁵ Dolgo časa je bila samo vmesna točka med karavlo na severnem robu Vipavske doline in karavlo na Krasu, toda na mestu, kjer je bila, je bila zaradi svoje aktivnosti močna opora vse svoje okolice. Uživala je vsestransko podporo okoliškega prebivalstva. Tudi terenski delavci so imeli v njej uspešno varstvo. Njen komandir je nekaj časa poleti 1943 bil Jože Podgajšek, s partizanskim imenom Srnjak, ki je tragično padel s svojimi fanti v boju z veliko italijansko premočjo dne 7. julija 1943 ob naselju Ozrenju v Jelenovcu,⁴⁶ preden je odšel v brigado, kakor je želel.⁴⁷

Kurirska postaja P-XII je postala izhodišče za karavlo, ki je bila pomaknjena na rob slovenskega ozemlja. To je bila postaja z nazivom P-XV. Nastala je najverjetneje junija 1943 na Vrheh pri Doberdobu. Štab operativne cone je namreč z dopisom z dne 15. maja 1943 pooblastil Srnjaka, da ustanovi novo karavlo z nazivom P-XV na Krasu v bližini Tržiča (Monfalcona). Njegova naloga bi naj bila, da bi omogočala trži-

škim delavcem — tudi Furlanom — odhajanje v partizane. Hkrati naj bi nabavljala tudi tehnični in sanitetni material za partizanske potrebe. Skušala naj bi pa tudi dobiti čimveč podatkov o vojni industriji v Trstu in transportih na progi Tržič-Trst.⁴⁸ Javka za kurirje s P-XII je bila v bližini vasi Pedrovo.⁴⁹

Za glavno kurirsko linijo je bila linija na karavlo XV pot vstran, glavna linija je namreč peljala na Kras v okolico Komna. Tu je že vsaj v zgodnji pomladi 1943 nastala karavla, ki se je gibala okoli Svetega pri Komnu, Dutovelj, Velikega dola, Tomačevce, Gabrovice itd. Tudi ta karavla spada med tiste, ki se je nekateri kurirji spominjajo le mimogrede, zlasti pa, da je živela že pred kapitulacijo Italije (npr. Bruno Kavčič, Jože Likan), toda nihče ne omenja njene številke v zgodnji dobi karavelskega življenja. Po reorganizaciji je dobila naslov P-XIII.⁵⁰ Sredi maja 1943 je bila vzpostavljena direktna zveza s P-III v Tarzanovi džungli.⁵¹ Ta postaja je pa imela zvezo tudi s Trstom, kar je bilo silno važno za Trst in partizane.⁵² Kot taka živi v spominu mnogih kurirjev, ker je delovala tudi po razpadu Italije.

Posebno zgodovino je imela kurirska postaja, ki je nastala nad Podrago v Vipavski dolini. Bila je dejansko med najstarejšimi, ki so sploh nastale na Primorskem. Njen začetek je povezan s prihodom loškega oziroma soškega odreda na Primorsko. Nastala je na liniji, po kateri je odred prišel v Vipavsko dolino. Bila je nedvomno nadaljevanje verige, katere člen je bila tudi postaja v Tarzanovi džungli. Po naročilu vojaškega poveljstva jo je ustanovil Anton Semenič-Medved. Pri številčenju je spčetka dobila številko 2. Njen sedež je bil nad Podrago, kasneje ga je pa morala večkrat menjavati. Medved jo je vodil do srede decembra 1942, ko je bil ranjen.⁵³ Spomladi 1943 je zaradi raznih težav prenehala. Ta izpad iz kurirske linije je tedaj olajšal novo številčenje pri reorganizaciji. Kurirska postaja na Slavniku je namreč prav zato z lahkoto dobila naziv P-2, ker je ta številka po ukinitvi 'Podrage' bila prazna, naslednje karavle v Tarzanovi džungli se je pa Dermastia lotil šele po odhodu iz Brkinov. Karavla nad Podrago je bila obnovljena 27. maja 1943. Že po nekaj dneh se je pa morala preseliti zaradi prepogostega italijanskega pritiska.⁵⁴ Po obnovitvi je dobila naziv P-XIV, ki je bil konsekvence sprememb v sklopu kurirske linije, kakor si jo je zamislil dr. Dermastia s P-III v Tarzanovi džungli in P-XIII na Krasu. Pomembnejšo vlogo je zopet dobila poleti 1943, ko se je pokrajinski komite z Banjške planote avgusta preselil v njeno bližino.

Reorganizacija kurirskih postaj v prvi rundi je bila opravljena, ko so zaživele po novem kurirske zveze po osrednjem in južnem delu Primorske, ki je tedaj zajemalo Kras, Vipavsko dolino, Banjško planoto in gorati predel do Idrijce. Z Dermastievim posegom so bile vse kurirske postaje na tem ozemlju urejene enotno in povezane v sistem. Karavle so dobile nove številke, ki so, če izvzamemo Kras, tvorile nekakšen krog, katerega linija je tekla po vzhodnem loku proti severu oziroma severozahodu, po zahodnem pa od severa proti jugu in na Krasu proti vzhodu, kjer se je krog strnil na P-III v Tarzanovi džungli. Nedvomno je ta krog zvez zavzemal osrednji položaj v organizaciji primorskih zvez, ki se je držal do kapitulacije Italije. Reorganizacija je najprej zajela vzhodni lok, za njim pa je prišel na vrsto še zahodni in južni. Ni znano, če je Dermastia sodeloval pri reorganizaciji zahodnega loka z enako intenzivnostjo kakor pri vzhodnem. Ker je obiskal pokrajinsko tehniko, ki je bila nad Doblarjem, je misliti, da je neposredno vsaj delno posegel tudi v zahodni lok. Toda na Kras ga ni bilo.

Zelo dragocene so bile izkušnje, ki jih je Dermastia dobil pri neposrednem delu s karavli. O tem je pisal 25. maja 1943 Borisu Kraigherju: »Kakor sem Ti že sporočil v zadnjem poročilu, je delo pri urejanju stanic zavzelo precejšen čas, ker so bile prilično neurejene in zasedene ponekod z ljudmi, ki spadajo kamorkoli

prej kakor na stanice. Veliko težavo mi je povzročalo dejstvo, da ni bilo v bližini niti ene edinice, od katere bi lahko dobil nove sposobne ljudi za ta posel ter to dejstvo še danes moti hiter promet, ker so poedini kurirji zaposleni z vzdrževanjem posameznih zvez skoro vsako noč in so nekateri požrtvovalni tovariši dejansko že popolnoma izčrpani. Sedaj se stvar tudi v tem pogledu izboljšuje. Veliko je motila hiter promet neumna konspiracija v tem pravcu, da sosednje stanice niso mogle do druge izven rednega kontakta iz razloga, ker niso vedele za kraj druge stanice niti ni bilo javke za tak slučaj, a v mnogih primerih niso niti približno vedeli za pot do naslednje stanice, temveč samo do mesta križanja pri rednem kontaktu. Vse te pomanjkljivosti se sedaj odpravljajo in se tu na pošti pozna, da gre hitreje.«⁵⁵

Iz Dermastievega poročila moremo videti, da je z reorganizacijo karavel bilo opravljeno resnično veliko delo. Odpravljene so bile mnoge slabosti, ki so zavirale ekspeditivnost kurirjev. Z Dermastievim posegom je na kurirskih postajah nastal red in zveza z osrednjimi slovenskimi predeli se je okrepila oziroma izboljšala. Če pa je nastopala pri vrhovnih organih osvobodilnega gibanja še kaka posebna potreba, da kako pismo posebno hitro pride iz centrale na pokrajinske politične ali vojaške organe osvobodilnega gibanja na Primorskem, so osrednji slovenski organi imeli na voljo še posebnega direktnega kurirja, ki je vzdrževal zvezo med njimi in primorskim pokrajinskim komitejem. To je bil Andrej Bradaškja-Rastko, ki je imel za primer nujne pošte posebno prepustnico, s katero je na karavli vzdignil kurirje ob vsaki uri, da je lahko potoval naprej.⁵⁶ Kadar pa je šlo za vodenje posebno važnih ljudi na Primorsko, je te ljudi večkrat vodil sam komandant relejnih stanic pri glavnem štabu Slovenije Zdravko Prebil-Abi. Takih vodstev se Prebil še sedaj dobro spominja. Za take primere pa je Dermastieva reorganizacija prišla zelo prav, ker jih je resnično šele omogočila in olajšala pošto, da je funkcionirala brezhibno.

Pri reorganizaciji kurirskih postaj niso samo zamenjali zaporednih številčk karavlam, temveč so zamenjali tudi pisavo teh številčk. Stare so namreč uporabljale arabske številke, pri novih pa so po reorganizaciji uporabljali rimske. To najlepše kaže dopis Franca iz kanalskega okrožja Borigoju sredi junija 1943, v katerem mu je razložil, kakšne številke imajo karavle po starem in kakšne po novem. Za stare številke je navedel arabska števila, za nove pa rimska. In rimska so uporabljena splošno v takratnih dopisih, ki se nanašajo na preimenovanje karavel.⁵⁷ Ta sprememba v pisavi je bila potrebna, da ni prišlo do zmešnjave v navajanju karavel in s tem seveda do nepravilnega izročanja pošte. Ko se je novi sistem dovolj utrdil, pisanje rimskih številčk ni bilo več potrebno. Do tega pa ni prišlo tako hitro.

Važno spoznanje si je dr. Dermastia pridobil pri obhodu karavel glede kontrole, ker je videl, da kontrola višjih organov nad njimi šepa. Pred Dermastievim prihodom je ta kontrola bila zaupana Jožetu Podgajšku-Srnjaku. Toda bil je premlad in položaju ni ustrezal. Ko je Blaž potoval ob koncu aprila in začetku maja 1943 po vzhodnem loku karavel, je na temelju izkušenj pisal pokrajinskemu komiteju: »Opazil sem, da se karavlam posveča premalo pažnje, posebno pri izbiri komandirjev, o politdelegatih ni niti sledu. Npr. komandir kar. 7 je kot tak popolnoma nezmožen. Mislim, da je treba karavlam posvetiti več pažnje, posebno na političnovzgojnem polju in da je Srnjak zato neprimeren.«⁵⁸ Zdi se, da je prav to poročilo vplivalo, da so Srnjaka premestili in ga postavili za komandirja karavle P-XII, kjer pa je že 7. julija tragično padel, kakor smo slišali na drugem mestu. Ko je Dermastia potoval po karavlah, je seveda videl slabosti na njih. Sklep iz njih pa je napravil tak, da je Primorska preobširna za enega kontrolorja, ker se njegovo delo zaradi preredkih obhodov ne more poznati v zadostni meri. Prišel je do spoznanja, da je treba Primorsko razdeliti na dva sektorja, v južnega in severnega, meja med njima naj bi

pa tekla približno po dolini Idrijce prek Tolmina. Iz tega spoznanja je napravil še en sklep: v sporazumu s pokrajinskim komitejem je za kontrolorja južnega dela postavil Antona Semeniča — Albina Medveda, ki si je kot komandir kurirske postaje pridobil že nekaj izkušenj. Upal je, da bo pri odpravljanju napak uspel.⁵⁹

Na svoji poti po Primorski zaradi ureditve in pravilnega funkcioniranja kurirskih zvez je moral Dermastia poskrbeti tudi za ugodno zvezo z Gorenjsko, za katero je bil centralni komite posebej zainteresiran, kakor smo videli v njegovem pismu primorskemu pokrajinskemu komiteju dne 24. aprila 1943.⁶⁰ To nalogo je izpolnil. Pokrajinski komite je že 27. aprila sporočil, da je zveza z Gorenjsko vzpostavljena in kolikor toliko redna.⁶¹ Dermastia pa je pisal 25. maja Janezu (Kraigherju), da je uredil redno zvezo s PK za Gorenjsko.⁶²

Ko je opravil najpotrebnejše delo na kurirskih zvezah, ki jih je sam označil za južni sektor, se je Dermastia namenil odpotovati tudi na severni sektor, kjer naj bi opravil delo, kakršno je že prej na južnem.⁶³ Žal o tej njegovi poti nimamo poročil, ki bi pokazala, kaj je bilo treba na severnem sektorju napraviti. Ni znano, koliko je bil ta sektor v tistem času boljši ali slabši od južnega. Vemo pač toliko, da je šlo za postaje, ki jih je povezal v severni sektor in mu določil samostojnega kontrolorja. Uradno ga je postavil štab operativne cone. Postavil je pa komandirja karavle številka 22 Močnika.⁶⁴ Mesec dni kasneje pa je bil postavljen tudi za kontrolorja zvez z Gorenjsko.⁶⁵

Toda kako je bilo s številčenjem? Ker se v dopisu okrajnega komiteja za severno Primorsko z dne 21. maja 1943 pojavljajo za karavle številke, ki so bile v navadi vso poznejšo dobo, je treba reči, da je do temeljne ureditve v razvrstitvi karavel prišlo že prej, to je pred 21. majem, pravzaprav vsaj v aprilu 1943, če ne celo prej, to se pravi, da so o tem verjetno sklepali na skupnih pogovorih s pokrajinskim komitejem. Dermastievo delo na severnem sektorju, kamor je v pismu 25. maja 1943 napovedal iti, je bilo verjetno v precejšnji meri bolj kontrola že prej sprejetih sklepov. S tem pa ni rečeno, da bi bila izključena možnost, da so številčenje tolminskih karavel izvedli na PK ali v coni že prej sami od sebe. Na to kaže karavla številka 25 v Rodežu nad Desklami, ki je obstajala že pred Dermastievo reorganizacijo, sama številka pa kaže na sistem, ki ga je imela Tolminska tudi pozneje. Zanimivo je, da Franc Brešan-Orel, eden od najpomembnejših kurirjev na Tolminskem, razločuje dve dobi kurirskih postaj v severni Primorski. Prva naj bi bila pred organiziranim omrežjem, druga pa doba organiziranega omrežja. V prvi dobi so imele karavle drugačne številke kakor v dobi organiziranega omrežja. O teh razlikah smo govorili že na drugem mestu. Pomembno pa je, da Brešan ni povedal, kdaj je prišlo do sprememb v številčenju in morda še do kakih drugih sprememb. Med temi je npr. dejstvo, da so bila Brda zlasti v severnem in srednjem delu naslonjena na severno karavelsko linijo, ker so njihove številke bile del severnega sistema; toda Brda so bila povezana tudi z južnim sektorjem čez Sočo pri Desklah. Imele so torej zvezo na dve strani.

Centralni položaj v severnem sektorju je nekaj časa imela kurirska postaja, ki je nastala na Mrzlem vrhu. Prek zime do začetka spomladi 1943 je bila na njem zbirna baza za partizanske novince, ki so prihajali s terena ali so dezertirali iz italijanske vojske. Komandir te baze je bil Mirko Skočir-Miško, dokler ni odšel v tehniko »Krn« po nalogu Ferda Kravanja-Petra Skalarja. Na to partizansko bazo je bila naslonjena kurirska postaja, katere prvi komandir je postal Franc Brešan-Orel, ki je izbral tudi prve kurirje. To je bila karavla št. 1 pred »organiziranim omrežjem«, po reorganizaciji pa je dobila naziv P-23.

Glede »organizirane« dobe na Tolminskem moramo reči, da je bila prva reorganizacija karavel opravljena vsekakor še pred Dermastievim posegom na Primorsko.

Takrat so bile urejene številke, ki jih poznamo iz poznejšega časa. Iz nekega sicer nedatiranega dopisa — po vsebini in pisavi bi bilo misliti na maj ali junij 1943 — je pisal Zvonko, da bi bilo zaenkrat bolje pustiti enotam stare številke, da bi se tako izognili zmešnjavam.^{65a} Verjetno so potem pustili številke, kakor so tedaj že bile ustaljene. Kurirji s postaje P-23 so vzdrževali zvezo proti jugu, severu in zahodu. Proti jugu je pot peljala čez Tolminsko nad Žabčami, Poljubinjem in Ljubinjem, odkoder so se kurirji spustili v dolino Bače in se nato dvignili na Šentviško planoto, odkoder so nadaljevali pot čez Idrijco na Banjšo planoto. Ta pot je bila zelo naporna. Kurirji so morali premagati velike višinske razlike. Da bi jim težave olajšali, so nekje na prehodu iz zime v pomlad 1943 postavili dve novi postaji. Na pobočju Kobilje glave so postavili kurirsko postojanko P-22, na planoti pri Logarščah pa P-21. Pravzaprav je bila postaja P-21 starejšega datuma. Obstajala je že na Šentviški planoti (pri Pečinah), pa so jo v tem času v bistvu le prestavili. Od tu je bila pot čez Idrijco v dolino in zopet navzgor na Banjško planoto mnogo krajša.

Mrzli vrh je postal izhodišče za smer proti severu, ki je šla mimo Kobarida na Bovško in v Trento. Na pobočju Krna je v vasi istega imena nastala postaja P-26, nad Drežniškimi Ravnami P-27, na Slatniku pri Čezsoči pa P-28. Ta postaja je imela zvezo z Gorenjsko, dokler ni bila ustanovljena v Bavšci oziroma v Trenti P-29. Od tedaj je ta postaja bila mejna postaja za Gorenjsko, ker je od nje peljala pot na Gorenjsko karavlo, ki je imela predznak G, kar je pomenilo Gorenjsko.⁶⁶

Kurirska linija v severno Soško dolino je bila izdelana že pred Dermastievim prihodom na severni sektor. Ko je okrajni komite za sever pisal 21. maja 1943 pokrajinskemu komiteju, mu je tudi sporočil, na katere karavle so povezani odbori na Tolminskem. Okrožni odbor za Tolminsko je imel zvezo s karavlo P-26, bovški okrožni odbor prek karavle št. 28, okrožni odbor za Bačo in Cerkno pa prek karavle P-21.⁶⁷ Vse karavle na levi strani Soče so v tej dobi do kapitulacije Italije imele mirno življenje. Sovražnik jih ni nikoli napadel. Več težav je bilo le na poteh, kjer so se kurirji morali večkrat otepati zased.

Izreden primer je doživel komandir karavle na Mrzlem vrhu v drugi polovici aprila 1943. Dobil je pošto važne vsebine z nalogo, da jo mora takoj prenesti v štab 3. bataljona severnoprimorskega odreda. Ker so bile vzdolž Soče številne italijanske zasede, naloga ni bila lahka. Dva kurirja sta se javila prostovoljno, da jo izvršita. Okoli polnoči sta se vrnila, ker nista mogla čez Sočo. Komandir je bil v težavah. Vedel je za vsebino pisma. Vsebovalo je naročilo za koncentracijo bataljonov zaradi formiranja Gradnikove brigade. Odločil se je, da bo sam ponesel pošto. Navzoče kurirje je povabil, naj se javijo prostovoljno, kdo med njimi želi z njim. Nihče se ni javil. Šele z žrebom so določili za komandirjevega spremljevalca Alojza Brešana iz Zadlaza. V štab bataljona sta prišla srečno in se odpravila nazaj. Na povratku sta prebredla Sočo med vasema Volarje in Selišče ter padla v italijansko zasedo. Boj sta morala sprejeti. Ko je med ognjem Lojze menjal položaj, mu je italijanski rafal prerešetal glavo. Obležal je ob Soči. Orel je bil ranjen v nogo, toda kljub krvavitvi je v boju vztrajal in italijansko zasedo začasno pregnal. To ga je rešilo. Preden so Italijani ponovili napad, se je zavlekel v gozd nad vasjo Volarje, kjer so ga po petih dneh našli kurirji. Italijani so se zaradi spopada znesli nad vaščani. Komandir Orel je pa zaradi rane bil v bolnišnici do julija, ko je znova prevzel dolžnost na karavli.⁶⁸

Zveza z Mrzlega vrha proti zahodu, ali še boljše proti jugozahodu je peljala čez Sočo na Kolovrat, kjer je pri Fonih pod Matajurjem zrasla kurirska postaja, katere začetna številka ni znana, pozneje pa je imela naziv P-24. Prek nje je vodila zveza v Brda. To karavlo so sredi aprila napadli italijanski skvadrasti. V boju so bili ranjeni

trije kurirji, komandir Slavko pa je padel. Italijani so mu odrezali glavo in jo odnesli v Tolmin. Po tem spopadu verjetno nekaj tednov te karavle ni bilo. Takrat je zvezo z Brdi vzdrževala direktno karavla P-26. Toda prekinitev P-24 ni bila posebno dolga.⁶⁹ Obnovili so jo kmalu in je vsaj sredi junija 1943 že funkcionirala.⁷⁰ Ta karavla ni vzdrževala zveze samo s P-23, temveč tudi s P-26, zlasti pa s karavlam naprej v Brdih. Sredi junija 1943 se na tej liniji omenjata dve karavli 25/A in 25/B.⁷¹ Prva je bila pri Srednjem, druga pri Zapotoku, odkoder je šla zveza pri Desklah čez Sočo na zvezo z linijo, ki je tekla čez Banjško planoto. O razvojnih stopnjah teh kurirskih postaj ni mogoče reči nič trdnega, toda njihovi nazivi kažejo, da je reorganizacija karavel segla tudi v Brda. Njihova povezava s severno linijo kurirskih zvez ni bila nič čudnega, saj so bila Brda nekaj mesecev načelno del področja, ki je spadalo pod okrajni komite za severno Primorsko.

Mrzli vrh je bil tudi izhodišče za zvezo z Beneško Slovenijo oziroma s tistimi karavlam, ki jih je pustila Gregorčičeva brigada, ko se je umaknila proti vzhodu in se podala nazaj čez Sočo v vzhodno Tolminsko. Toda beneške karavle niso bile v celoti podobne karavam na tu orisanih kurirskih linijah. Po Ahacovem pisanju so bile politično organizacijske narave. Z njimi je vzdrževal stike pravzaprav okrajni komite za severno Primorsko. Ta naj bi jih povezal tudi z okrožnim komitejem v Brdih. V Beneški Sloveniji naj bi imele v prvi vrsti propaganden značaj, da bi Beneškim Slovencem prebujale narodno zavest in jih pridobivale za narodnoosvobodilni boj. Ko so nastale, so bile formirane kot malo močnejše karavelske enote. Postale naj bi pravzaprav kvas poznejšega partizanskega razvoja.

Vzporedno z reorganizacijo kurirskih postaj in pregledom njihovega funkcioniranja je Dermastia pozorno opazoval življenje na karavlah. Pri tem je spoznal nujnost nekaterih ukrepov, ki naj bi izboljšali življenje kurirjev in opravljanje kurirske službe. Toda formalnih ukrepov po večini ni izdal sam, ker očitno ni bil zanje kompetenten. Osebnost je posegel le malo v oblastno funkcijo svojega poslanstva, ukrepe so izdajali drugi.

Pri pregledovanju političnega sestava na karavlah je opazil veliko razliko med primorskimi in dolenjsko-notranjskimi kurirji. Primorski kurirji so bili sicer izbrani fantje, kar se tiče fizičnih pogojev za opravljanje njihove službe, toda partijcev med njimi ni bilo toliko kakor sorazmerno na dolenjsko-notranjskem sektorju. Dermastia je videl, da na Primorskem velika večina kurirjev ni bila niti v Skoju, kaj pa še partijcev. Članstvo v partiji pa je imel za potrebno, da bi se delo partije pri odpravi napak kaj poznalo. Veliko je zato pričakoval od političnega vzgojitelja kurirjev.⁷² Nekaj dni kasneje je štabu primorske operativne cone šef kurirskih postaj za Slovenijo Zdravko Prebil-Abi direktno naročil, naj za delo po kurirskih postajah preskrbe predvsem člane partije.⁷³ To pa je konkretno bila naloga, za katero se je takrat moral pobrigati pokrajinski komite, za njim pa okrožni komiteji.

Toda dr. Dermastia ni videl na karavelskih fantih samo članstva v partiji ali Skoju, temveč je znal opazovati njihov izobrazbeni nivo. Ko je reorganiziral primorsko kurirsko linijo, je opazil, da so bile postaje zasedene po večini z zelo mladimi fanti, ker drugačnih pač ni bilo na voljo, pa čeprav so tudi izbrani predstavljali dejansko najboljše, kar je bilo mogoče dobiti. Njihova mladost se mu je zdela na eni strani dobra, na drugi pa zopet slaba, ker je videl, da je fantom primanjkovalo izkušenj in jih bo zato treba še vzgajati. »Posebno je križ s političnim nivojem te mladine, ki ima veliko porcijo dobre volje, a zelo malo znanja,« je pisal Kraigherju. Zaradi svoje mladosti je bila ta mladina zelo nekonspirativna, kar ji je povzročalo več hudih posledic. Dermastia je pričakoval, da bodo šele izkušnje prinesle spremembe. Ob takem položaju je izrekel misel, da bo treba poleg funkcije kontrolorja

vpeljati tudi funkcijo političnega vzgojitelja, ki bo moral skrbeti za politično vzgojo karavlarjev.⁷⁴ Seveda Dermastia s to razlago ni povedal v bistvu nič novega. Političnemu vodstvu osvobodilnega gibanja na Primorskem je bilo to že zdavnaj znano, kakor smo videli na drugem mestu in je na to tudi opozarjalo. Vprašanje je bilo bolj v tem, koliko se bo organizatorjem kurirskih linij posrečilo zmanjšati pomanjkljivosti primorskih fantov po kurirskih postajah. Videli bomo, da se je vodstvo kurirskih linij kasneje dejansko trudilo dvigniti tudi izobrazbeno raven primorskih kurirjev.

Za položaj kurirskih postaj v političnem oziru je nastopil zelo važen trenutek, ko sta brigadi odšli v Beneško Slovenijo. Teren na Primorskem se je tedaj močno izpraznil, partizanov je ostalo zelo malo. Nevarnost tuje vojaške sile se je za kurirje silno povečala. Pri nadziranju ozemlja so Italijani postali svobodnejši in predrznejši. Nevarnost za kurirje in njihove zveze se je povečala, njihova služba je postala težavnejša. Tudi možnost razkritja kurirskih poti je postala večja. S tem je bil pa ogrožen kurirski sistem. Treba je bilo takoj misliti na protiukrepe.

Štab primorske operativne cone je hotel z nekaj ukrepi zmanjšati nevarnost za kurirsko službo. Vzdrževanje kurirskih zvez je zmanjšal na enkrat tedensko, kurirji pa naj bi poiskali nova pota in nove načine za uspešno opravljanje svoje službe. Najvažnejše naročilo pa je bilo, da bi kurirji začeli nastopati ofenzivno proti Italijanom. Namesto da bi padali v zasede, naj bi sami nastavljali zasede Italijanom pri izhodu iz njihovih postojank. Poskušali naj bi demonstrativno napadati njihove postojanke. Po možnosti naj bi jih tudi direktno napadli z bombami ali posameznimi streli skozi okna. Napadali naj bi po možnosti italijanske prehranjevalne kolone. Če bi se pokazalo za koristno, bi se mogli tudi kurirji več postaj združiti in napasti kako italijansko patruljo ali kamion. Ob takem napadu bi mogli doseči celo več uspehov. Razen teh ukrepov so pa ostali še stari, rezanje telefonov, podiranje drog, kvarjenje mostov, požiganje oglebic, drv itd. S takimi akcijami bi mogli začeti proti tujcem živčno vojno, da bi se nikjer ne počutili varni, povsod bi bili prizadeti. Tako vojno bi mogli voditi, če bi sovražnikom ne pustili nobenega počitka, temveč ga nenehno držati v živčni napetosti, kar bi bilo zanje hudo breme.⁷⁵

Pobuda za kurirske akcije proti Italijanom je vplivala na kurirje zelo različno. Nekateri so jo sprejeli, drugi so zaradi nje izrekli svoje nezadovoljstvo. Brkinski kurirji se z navodilom niso strinjali. Prek Albina Medveda (Semeniča) so sporočili, da kurirska zveza ne bo dobro funkcionirala, če bodo delali akcije. Albin je pripomnil, da nekaj malega bodo že naredili. Več bo mogoče napraviti le, kjer so postaje gostejše.⁷⁶ Na postaji P-I so kurirji odklonili akcijo, češ da je tam okrog vse kompromitirano, le ena pot je še varna.⁷⁷ O večji aktivnosti je sredi junija pisal Stjenka, komandir postaje P-VII, češ da marsikdaj napadejo Italijane, tu pa tam jih tudi postrele, nato se pa brez sledu umaknejo.⁷⁸

Ne glede na omenjene drobce o stališčih do kurirskih borbenih akcij moremo iz njih zaključiti, da so eni skušali navodilo primorske operativne cone izpolniti, drugi so imeli pa proti njej pomisleke in zanje navajali stvarne razloge. Ne glede na to velja reči, da so kurirji vendarle sami ali z drugimi borci — potem ko so se vrnili iz Beneške Slovenije — večkrat napadli sovražne patrulje in celo manjše postojanke ter dosegli razne uspehe. Na Primorskem je v takih primerih šlo za akcije proti karabinjerskim patruljam, posameznim fašistom ali domačim izdajavcem in ovaduhom. Marsikateri spopadi z Italijani oziroma streljanje Italijanov, o katerih govore italijanska, zlasti karabinjerska poročila, ki pa o njih v partizanskih virih ni sledu, gredo na račun kurirjev, ki so odgovarjali na italijansko streljanje in sami ranili koga od njih.

Vzporedni problem z reorganizacijo karavel so bila navodila, ki jih je izdal dr. Dermastia, in so se tikala notranje službe kurirskih postaj. Bila so nekaka pravila službe. V njih je bilo rečeno, da mora vsaka postaja imeti svojega komandirja, vsaka mora biti podrejena svojemu linijskemu kontrolorju, vsaka mora skrbeti za hrano in obleko svojih članov, vsaka mora voditi svoje knjige, svoje javke, svoj bunker za najmanj 4 ranjence. Vsaka postaja mora zbirati podatke vojaškega značaja. Navodila so tudi določala, kdo ima vstop na karavlo, člani glavnega poveljstva, izvršnega odbora OF, centralnega komiteja KPS, pokrajinskega komiteja, štaba cone in tisti, ki imajo za to posebno dovoljenje navedenih organov. Vsi drugi so morali ostati v primerni razdalji od karavel.⁷⁹

Posebno vprašanje je bila nedotakljivost prenašane pošte. Dogajalo se je namreč, da so naslovljenci dobivali pisma in pakete odprte ali pa je zraven še kaj manjkalo. Izdana so bila stroga navodila proti odpiranju pošte in paketov, zraven pa navodilo, kako naj kurirji spet spravijo v red odprto pošto.⁸⁰ Proti samovoljnemu odpiranju pošte je nastopil tudi dr. Dermastia s posebno okrožnico.⁸¹ Za red pri prenašanju je nastopil tudi šef stanic za Slovenijo, Zdravko Prebil-Abi, ki je vsem postajam tudi sporočil, da je bil en kurir zaradi nevestnega opravljanja kurirske službe, odpiranja pism in plenjenja paketov 31. maja s smrtjo kaznovan.⁸²

Posebno okrožnico je kontrolorjem izdal imenovani šef kurirskih postaj za Slovenijo. V njej je razložil naloge kontrolorjev na kurirskih linijah. Po njih naj bi kontrolorji skrbeli za redno in pravilno funkcioniranje kurirskih linij. Na postajah bi morala vladati red in snaga. Pošta bi morala hitro krožiti po linijah. Pisem z nujno oznako bi ne smeli zadrževati, temveč hitro odposlati naprej. Kontrolorji bi morali skrbeti za politična predavanja na postajah, paziti na vsakega posameznika in na mirne tovariške odnose med kurirji. Voditi bi morali natančen pregled vseh potreb po postajah, posamičnih kakor skupnih, o obleki in oborožitvi ter kakšnega političnega prepričanja so kurirji. Kontrolorji bi morali gledati na disciplino in konspiracijo kurirjev, predvsem pa bi morali vedno biti o vsem natančno informirani. Po tej okrožnici so bili vsi kontrolorji za svoje delo odgovorni šefu kurirskih postaj za Slovenijo.⁸³

Navodila šefa kurirskih postaj za Slovenijo so prek kontrolorjev segla do kurirskih postaj, kjer so se komandirji skušali ravnati po njih po najboljši volji. O tem nas npr. dobro informira poročilo komandirja postaje P-I z dne 3. julija 1943. Komandir je poročal o zdravstvenem stanju postaje in o njeni oborožitvi, o političnih urah s kurirji, o informativnih rezultatih s terena, o svoji administraciji in o literaturi, ki je tedaj prihajala čez »staro mejo«. O njej je povedal zanimiva dejstva, kako literatura in pisma prihajajo čez mejo večkrat mokra, omoti raztrgani ter literatura pokvarjena, ker so kurirji imeli premajhne in slabe nahrbtnike. Zato bi jim morali preskrbeti boljše. Tožil je tudi nad slabo zvezo z »Jugoslavijo«. ⁸⁴ Pismo je bilo zanimivo, ker je pokazalo, da pomanjkljivosti pri prenašanju literature niso bili krivi primorski kurirji ali vsaj ne prvi. Pomanjkljivosti so vsekakor bile bolj splošne, kakor so nekateri mislili ali vsaj priznavali.

Ne glede na težave in pomanjkljivosti, ki so se pojavljale nedvomno po vsej Sloveniji in po vseh kurirskih linijah, je bila pa poleti 1943 vidna tendenca, da bi se vsa kurirska služba po vsej Sloveniji čimbolj poenotila in zgradil enoten sistem, ki bi bil podrejen glavnemu štabu za Slovenijo. O tej tendenci je pričalo pismo Franca Leskoška v imenu centralnega komiteja z datumom 30. julija 1943. V njem je napovedal, da bo prišel na Primorsko Abi (Zdravko Prebil), komandant kurirskih postaj za zveze na ozemlju Slovenije. S seboj bo prinesel uredbo o stanicah za zveze, zraven jim bo pa »tolmačil, kako je služba zveze organizirana pri nas in

izkušnje, ki jih imamo v tem pogledu«. Pokrajinskemu komiteju je Leskošek svetoval, naj osnuje odsek za zveze pri štabu operativne cone po zgledu odseka pri glavnem štabu in izda tudi uredbo za kurirske postaje na Primorskem, ki bi upoštevala domače razmere. Nato pa je dodal: »Poudarjamo, da mora imeti PK vso kritiko nad izborom kadra, v katerem mora biti partijska postavka čim močnejša. Posebno skrb je polagati na partijsko izgradnjo kadra.« Leskošek je tako povedal, katere kompetence si je centralni komite še zadržal v celotnem sistemu kurirskih zvez na Slovenskem.⁸⁵ Vse drugo je odslej pripadalo glavnemu štabu slovenske vojske in v njem odseku za zveze. Seveda je vse to bilo načelno urejeno že pred Leskoškovim pismom pokrajinskemu komiteju. Naloga Primorske je odslej bila, da se prilagodi v glavnih črtah celotnemu sistemu slovenskih kurirskih zvez.

V odseku za zveze glavnega štaba za Slovenijo so že 19. julija 1943 izdali »uredbo o stanicah za zvezo na teritoriju Slovenije«. V njej so določili ustroj zvez, naloge, opravljanje dela, konspiracijo, politično in vojaško vzgojo ter na koncu še kazni za odpiranje pošte in prilasčanja »njih vsebine«.

V poglavju o ustroju je bilo določeno, da morajo biti odslej vse postaje podrejene odseku za zveze pri glavnem štabu. Moštvo vsake postaje naj bi obstajalo iz vodnika (vodja postaje) in kurirjev, ki naj vzdržujejo službo na liniji. Dolžnosti vodnika so bile natančno opredeljene. Za delo kurirskih postaj na vsaki določeni liniji naj bi odgovarjal komandir-kontrolor. Tudi njegove dolžnosti so bile natančno določene. Za vestno delo na vseh linijah je odgovarjal komandant. Nadaljnji členi o ustroju so urejali sožitje med kurirji, disciplino, vprašanja skrbi za oborožitev in materialno preskrbo. Poglavje o nalogah je opredelilo, čemu služijo kurirske postaje, kako morajo opravljati obveščevalno službo v svojem okolju in o tem poročati. Tretje poglavje o opravljanju kurirske službe je določalo, kako je treba prenašati pošto, kako ravnati, če se zveze pretrgajo, od koga smejo sprejemati pošto, s katerimi političnimi in vojaškimi forumi morajo vzdrževati zveze. V poglavju o konspiraciji je bilo določeno, kako morajo držati v tajnosti vse, kar se tiče kurirskih linij. Postaje morajo biti označene s številkami, nikoli pa z imeni kraja. Posebej je bilo tudi določeno, kdo sme priti na postajo, koliko časa smejo biti postaje na svojem mestu oziroma kdaj je treba mesto bivanja spremeniti in kako morajo skrbeti za varnost pošte in sebe v odnosu do civilnega prebivavstva. V petem poglavju je bilo naročilo, da morajo kurirske postaje skrbeti za politično in vojaško vzgojo svojih članov.⁸⁶

Navedena uredba o organizaciji kurirskih postaj nam kaže, čeprav je bila zadnja pomembnejša odredba pred kapitulacijo Italije, da je kurirska služba tudi na Primorskem organsko rasla iz starejših temeljev. Sama na sebi nas opozarja, kako so kurirske linije in kurirske postaje s svojimi kolektivi rasle postopoma iz skromnih začetkov civilnih zvez v smotrno urejeno vojaško organizacijo v okviru drugih vej slovenske partizanske vojske pod vodstvom glavnega štaba. Položaj partije se je med kurirji polagoma utrjeval, pa tudi izobrazbeni nivo se je s pomočjo političnih ur polagoma dvignil. V primorskih razmerah je bilo silno važno, da kurirji pred kapitulacijo Italije niso opravljali samo kurirskih poslov, temveč so večkrat morali reševati tudi druge naloge. Nikoli ne smemo pozabiti na izreden pomen kurirskih postaj v tistih tednih, ko sta brigadi odšli v Beneško Slovenijo in je Primorska razen južnega predela, kjer je deloval kraški bataljon, bila skoraj brez partizanov. Kurirji so bili tedaj skoraj edina oborožena sila na velikem delu Primorske. Takrat so »postranske« naloge kurirjev bile silno važne, ker so pomagale vzdrževati stike med partizani in ljudstvom. V času največjega razvoja kurirskih postaj pred kapitulacijo Italije je bilo na Primorskem okoli 25 kurirskih postaj. Vsaka je poprečno imela 5 do 8 kurirjev,⁸⁷ to je dalo 130 do 200 partizanov, ki so kljub raztresenosti po vsej

Primorski predstavljali vendarle pomembno moč. Bilo jih je kar za malo brigado. Zaradi nekaterih posebnih nalog so bili borci in aktivisti obenem. Zaradi raztrese- nosti po deželi za večje akcije sicer niso bili uporabni, toda terenskim delavcem, ki so vzdrževali ton osvobodilnega gibanja po vsej deželi, so bili po potrebi oprijem- ljiva opora pri njihovem delu. Kot element povezovanja dežele so bili določena moralna opora tudi vsemu primorskemu ljudstvu. Prav tako so bili oprijemljiva opora skritim partizanskim bolniškim postajam. Zaradi povezave z ljudstvom so bili koristen vir oziroma zbiravci poročil o premikih sovražnih vojakov, zlasti pa o raz- položenju primorskega ljudstva. Skratka primorski kurirji so v tem času opravljali naloge, ki so presegale njihov »resor«. Zato so bili pomemben dejavnik v primorskem narodnoosvobodilnem gibanju.

V širšem, slovenskem okviru, je bil razvoj kurirskih zvez in kurirske službe na Primorskem eden od primerov, ki je kazal, kako je v teku narodnoosvobodilnega boja rasla in se utrjevala tudi povezava Primorske z osrednjimi slovenskimi predeli. Postopoma so se utrjevali dejavniki, ki so bili aktualni po vseh slovenskih predelih, ker so osrednji ukrepi skušali vedno močnejše usmerjati kurirski službi skupne ele- mente. Ves ta proces je bil potreben in koristen tako za celoto kakor za Primorsko, ki je postala že med vojno sestavni del te celote. Prehod pod vojaške organe je bil logičen člen v verigi razvoja, obsega in nalog kurirskih zvez. Te zveze so že pred kapitulacijo Italije prepletale vse slovensko ozemlje od Trsta do Kolpe in od Istre do Koroške. Primorska je postala eden od delov vseslovenskega sklopa kurirskih zvez.

Opombe

¹ Npr. Franc Brešan-Orel v članku »S kurirskih poti na Primorskem« v Zborniku 11. relednega sektorja — Primorska, ki sta ga zbrala Ludvik Kukavica in Maks Burgar za knjigo Zveze NOV.

² Spomini Milana Gučka v arhivu IZDG.

³ Nedatirano pismo šefa kurirskih postaj za Slovenijo Abija, fasc. 220/II-1. Abi ga je poslal na Primorsko po Dermastievem odhodu, ker od njega do tedaj še niso dobili nobene pošte.

⁴ Maks Burgar, ustni vir.

⁵ Pomočnik načelnika sektorja zvez Glavnega poveljstva karavlam, brez datuma, fasc. 220/II-1.

⁶ Dopis brez datuma v fasc. 220/II-1.

⁷ Urbanovo (Dermastievo) pismo Janezu (Borisu Kraigherju) 15. V. 1943, ACK, št. 1366.

⁸ Primožovo pismo Vladu 9. V. 1943, ACK, št. 1397.

⁹ Urbanovo pismo 15. V. 1943, ACK, št. 1366.

¹⁰ Milan Guček, Počakaj do prihodnje pomladi, Koper 1959, str. 81.

¹¹ Spomini Antona Primca-Dušana v Zborniku II. relednega sektorja — Primorska.

¹² Spomini Antona Dolgana-Branka v Zborniku primorskega relednega sektorja.

¹³ Zbornik primorskega relednega sektorja.

¹⁴ Zbornik primorskega relednega sektorja.

¹⁵ Spomini Valerija Jakomina in Zorka Šturmana v Zborniku primorskega relednega sektorja.

¹⁶ Spomini Antona Dolgana, Jožeta Žiberna in Slavka Jenka v Zborniku primorskega relednega sektorja.

¹⁷ Rejec Franc, Prvi partizanski sli na Primorskem, Slovenski Jadran 11. XI. 1960, št. 46.

¹⁸ Spomini Leopolda Šepca in Jožeta Kordiša-Ložana v Zborniku primorskega relednega sektorja.

¹⁹ Anton Milič-Marko, Dvaindvajset tisoč kilometrov od Kragujevca do Kragujevca, II. knjiga, Ljub- ljana 1965, izd. Borec, str. 111—113.

²⁰ Spomini Avgusta Kristana, Jožeta Šturma, Jerneja Pegana in Danila Jelarčiča v Zborniku pri- morskega relednega sektorja.

²¹ Po pripovedovanju Franca Groma iz Predgriz in Ivana Cuha iz Lom pri Črnem vrhu. France Skok v sestavku Relejna stanica P-4 v Zborniku primorskega relednega sektorja.

²² Ibidem.

²³ Franc Skok po pripovedovanju Franca Groma v sestavku Relejna stanica P-5 v Zborniku primor- skega relednega sektorja.

²⁴ Franc Skok v Zborniku relednega sektorja.

²⁵ Glej pismo CK pokrajinskemu komiteju 27. IV. 1943, fasc. 532/I-2.

²⁶ Urbanovo pismo Janezu (Kraigherju) 15. V. 1943, ACK, št. 1366.

²⁷ Rejec Franc, Karavla P-6 in njen požig v Zborniku primorskega relednega sektorja.

²⁸ Sestavek Franca Skoka, Relejna stanica P-5 v Zborniku primorskega relednega sektorja.

²⁹ Franc Rejec-Kuhar in Jakob Velikonja-Vojko, Partizanski kurirji, tihi junaki zadnje vojne, Slo- venski Jadran 15. VII. 1955, št. 29.

³⁰ Samovo pismo s P-VI z dne 20. VI. 1943, fasc. 220/II-2.

³¹ Spomini Franca Rejca v Zborniku primorskega relednega sektorja.

³² Stab I. relednega sektorja in komandni kader v Zborniku primorskega relednega sektorja.

³³ Da je bil ta red resnično tak, potrjuje Blažovo pismo z dne 30. aprila 1943, ko je potoval po karavlah na liniji od 9 do 1 po starem sistemu, potem ko je bil na obisku pri pokrajinskem komiteju.

V pismu govori Blaž o svojem bivanju na karavlah 8 in 7 (po starem). Vmes je vključil tudi stavek: »Karavla 8 ima redne zveze s kar[avlo] 9 in 7.« Blaže je v svojem pismu zvezo z remizo s postaje 9 direktno označil z besedami: »Pošiljali jih bodo kar preko kar. št. 9 v remizo z označbo...« (Blaževno pismo 30. IV. 1943, fasc. 532/II-1.)

- ³⁴ Blaževno pismo 30. IV. 1943, fasc. 532/II-1.
- ³⁵ PK 22. III. 1943, fasc. 532/V-7. Sever je bil Primož, oziroma dr. Bebler.
- ³⁶ Dopis z dne 23. III. 1943, fasc. 532/V-13.
- ³⁷ Dopis Franca (Jakopiča) Borigoju (A. Kumarju) 17. VI. 1943, fasc. 615/IV.
- ³⁸ Pismo karavle X Albinu 10. VI. 1943, fasc. 219/II-4a.
- ³⁹ Izjava Jožice Fabjanove-Zdenke v sestavku Franca Skoka Relejna stanica P-10 v Zborniku.
- ⁴⁰ Francovo pismo Borigoju 17. VI. 1943, fasc. 615/IV.
- ⁴¹ Izjava Jožice Fabjanove-Zdenke v sestavku Franca Skoka Relejna stanica P-10 v Zborniku primorskega relejnega sektorja.
- ⁴² Francovo pismo Borigoju 17. VI. 1943, fasc. 615/IV.
- ⁴³ Jankovo pismo Severju 27. IV. 1943, fasc. 532/IV-2.
- ⁴⁴ Francovo pismo Borigoju 17. VI. 1943, fasc. 615/IV.
- ⁴⁵ Francovo pismo Borigoju 17. VI. 1943, fasc. 615/IV.
- ⁴⁶ Zgodovina in razvoj KP v Renčah, fasc. 316/III.
- ⁴⁷ Albinovo pismo Urbanu 5. VI. 1943, fasc. 220/II-4.
- ⁴⁸ POZ 15. V. 1943, fasc. 535/I-2.
- ⁴⁹ Franc Skok po izjavi Jožka Likana v sestavku Relejna stanica P-15 v Zborniku primorskega relejnega sektorja.
- ⁵⁰ Sestavek Franca Skoka, Relejna stanica P-13 v Zborniku primorskega relejnega sektorja.
- ⁵¹ Pismo Albina Medveda Urbanu 24. V. 1943, fasc. 219/II. Medved je v tem pismu o postaji P-XIII napisal zanimive besede: Stanica P-XIII, to je nova in sicer na Krasu. To je bila tista stara, ki smo že na položaju govorili o njej, da mora biti nekje, in sicer jo je tov. Srnjak odkril...
- ⁵² Albinovo pismo Urbanu 5. VI. 1943, fasc. 220/II-4.
- ⁵³ Po izjavi Antona Semenčiča Franc Skok v sestavku Relej. stan. P-14 v Zborniku.
- ⁵⁴ Pismo karavle št. 14, 11. VI. 1943, fasc. 220/II-2.
- ⁵⁵ Urbanovo pismo Janezu 25. V. 1943, ACK, št. 1382.
- ⁵⁶ Franc Rejec in Jakob Velikonja, Partizanski kurirji, tihi junaki zadnje vojne, Slovenski Jadran 15. VII. 1955, št. 29.
- ⁵⁷ Francov dopis Borigoju 17. VI. 1943, fasc. 615/IV in drugi dopis v istem fasciklu ali v fasc. 220/II.
- ⁵⁸ Blaževno pismo Kovaču (dr. Alešu Beblerju) 1. V. 1943, fasc. 532/III-3.
- ⁵⁹ Urbanovo pismo Janezu 15. V. 1943, ACK, št. 1366.
- ⁶⁰ Fasc. 532/I-2.
- ⁶¹ PK 27. IV. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁶² Urban Janezu 25. V. 1943, ACK, št. 1382.
- ⁶³ Ibidem.
- ⁶⁴ Močnikovo pismo Kovaču (Beblerju) z dne 12. V. 1943, fasc. 219/II-3.
- ⁶⁵ Močnikovo pismo Urbanu 18. VI. 1943, fasc. 220/II-3.
- ^{65a} Zvonkov dopis, fasc. 219/II-5.
- ⁶⁶ Brešan Franc-Orel, Kratka zgodovina relejne postaje P-23, Tolminski zbornik, Tolmin 1956, str. 40 in Brešanovi podatki o Zborniku primorskega relejnega sektorja.
- ⁶⁷ OK za sever 21. V. 1943, fasc. 532/IV-3.
- ⁶⁸ Brešan Franc-Orel, Relejna stanica P-23, Zbornik primorskega relejnega sektorja.
- ⁶⁹ Franc Brešan-Orel misli, da je bila karavla obnovljena šele v začetku avgusta 1943. Brešan Franc-Orel v sestavku Relejna stanica P-23 v Zborniku primorskega relejnega sektorja.
- ⁷⁰ Zvonkovo pismo Urbanu 22. VI. 1943, fasc. 219/II-5.
- ⁷¹ Ibidem.
- ⁷² Urbanovo pismo Janezu 15. V. 1943, ACK, št. 1366.
- ⁷³ Abijevo pismo štabu POZ, brez datuma, fasc. 220/II-1.
- ⁷⁴ Urbanovo pismo Janezu 15. V. 1943, ACK, št. 1366.
- ⁷⁵ Okrožnica štaba POZ, brez datuma, fasc. 220/II-1.
- ⁷⁶ Albinovo pismo Urbanu 14. VI. 1943, fasc. 220/II-4.
- ⁷⁷ Albinovo pismo Urbanu 19. VI. 1943, fasc. 220/II-4.
- ⁷⁸ Stjenkovo pismo kontrolorju linije 16. VI. 1943, fasc. 220/II-4.
- ⁷⁹ Okrožnica pomočnika načelnika sektorja zvez glavnega poveljstva, brez datuma, fasc. 220/II-1.
- ⁸⁰ Navodila 20. V. 1943, fasc. 220/II-1.
- ⁸¹ Okrožnica brez datuma, fasc. 220/II-1.
- ⁸² Odredba kurirskim postajam, brez datuma, fasc. 220/II-1.
- ⁸³ Abijeva okrožnica brez datuma, fasc. 220/II-1.
- ⁸⁴ Stanica št. 1 P, 30. VII. 1943, fasc. 220/II.
- ⁸⁵ CK KPS 30. VII. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁸⁶ Uredba o stanicah 19. VII. 1943, fasc. 535/I-8.
- ⁸⁷ Zbornik primorskega relejnega sektorja.

Franci Lakovič

Posekano drevo

(Španskemu borcu Slavku Mendašu v spomin)

*Drevo sem videl, kako pada
prehitro, kruto, iznenada;
zeleni vsi bili so listi
od rose jutranje še čisti.*

*In zdaj leži; vsa debla moč
v besedi kratki je — nekoč,
a ta beseda bolečine
vsebuje več kot le spomine,*

*saj vse, kar zemlja vsrka vase,
je seme za prihodnje čase,
ko hrastov vseh zeleni listi
od rose vedno bodo čisti.*

Franci Lakovič

Poslednja póstelj

*Poslednjo póstelj iz desák,
iz brezja križ smo mu stesali,
zdaj trudni gremo spet v korak,
da drug za drugim bomo pali.*

*Poslednjo póstelj iz desák
že jutri bodo nam stesali,
le kdo bo hodil še v korak,
če vsi soldati bomo pali?*

Janez Kajzer

Življenje Slovencev v svobodi

Prehrambene in druge stiske

V drugi polovici avgusta 1945 je vrsta znakov kazala, da se vznemirljivi prvi povojni dnevi umirjajo. Sedemnajstega avgusta je komanda mesta Ljubljane ukinila dotlej obdržano policijsko uro. Poslej so se lahko prebivalci neomejeno gibal vso noč.

Minister za notranje zadeve pa je nekaj dni pozneje objavil, da so potne dovolilnice za potovanje iz okraja v okraj v celoti ukinjene. Odrasle osebe so lahko potovale okrog z začasnimi osebnimi izkaznicami.

Časopisi so v tistih dneh objavili veselo novico, da bo poslej tobak naprodaj v neomejenih količinah. Zagotovili so, da je surovega tobaka v zalogi zadosti in da ni treba tobačnih izdelkov kupovati za zalogo.

Glede hrane seveda oblasti še zdaleč niso mogle sporočiti kaj podobnega. Sprva so prebivalcem mest kak priboljšek lahko omogočili samo na karte. Tako je na primer vsak Ljubljčan dobil na karte po 1 dcl vermuta, drugikrat pa je vsak gost v določenih gostilnah lahko dobil po vrček piva.

Ena sama živilska karta je pomenila le malo muzike. Posamezniki so brž izračunali, da bi se dalo bolje živeti z več kartami. Kar kmalu so odkrili nekoga, ki je bil lastnik šestih živilskih kart, imel pa je prav toliko tobačnih izkaznic. Grešnik ni spravil v nesrečo le sebe. Označili so ga za narodnega škodljivca in ga poslali pred javnega tožilca. Prav tja sta se morala iti zagovarjat tudi raznašalka kart in pa hišni upravitelj, ki bi prvi moral paziti, da vlada v njegovi hiši red.

Nasploh so se posamezniki hitro prilagodili novim razmeram. V neki gorenjski vasi so kmetje prevažali iz skladišča cement. Vsak voznik je dobil za plačilo tri vreče cementa. Delodajalec in plačnik je bil krajevni odbor. Kak dan pozneje je enega izmed voznikov srečala tovarišica iz pisarne tega odbora.

»Vi imate cement,« je dejala vozniku.

»Da, dobil sem ga za plačilo. Tri vreče.«

»Cement je treba oddati.«

»Nisem vedel, tovarišica. Prosim, kje naj ga oddam?«

»O, kar meni na dom ga pripeljite.«

»Dobro!« je ubogal kmet, ki si je mislil, da je dobila država nove, nepredvidene potrebe. Toda kaj je videl, ko je pripeljal cement! Pri tovarišici so že čakali zidarji. Vse je bilo tam: apno in pesek, manjkal je samo še cement.

Z bridko zavestjo je kmet odšel domov. Ni pa treba posebej pripisati, da je tovarišica iz pisarne svoj domislek bridko obžalovala. Za vselej si je zapomnila, da pod novo oblastjo, za katere sestavni del se je smatrala tudi sama, ne bo mogoče uporabljati ostap-benderjevskih metod.

Aktivisti OF so po vaseh vedno znova odkrivali skrivališča živil in blaga, last premožnih kmetov in trgovcev, ki niso bili naklonjeni novi stvarnosti.

Opustošena, porušena in izropana Jugoslavija se glede hrane ni mogla postaviti na noge čez noč. Čeprav je poiskala vse možne notranje rezerve, ji je bila vsaj sprva potrebna tudi solidna pomoč zaveznic. Ta pomoč je prihajala v obliki organizacije UNRRA. Glavnega načelnika te organizacije Herberta Lehmana je sprejel maršal Tito. Maršal Tito je izjavil, da so jugoslovanski narodi v zadnjem času zadovoljni s pomočjo UNRRA. Gospod Lehmann pa je obžaloval, da je bila poprej pomoč le slaba. Maršal Tito je zatrdil, da se pomoč UNRRA razdeljuje tistim, ki so je najbolj potrebni, brez ozira na politične, verske ali druge razlike. Velika začetna težava je bila v tem, ker ni bilo na razpolago zadosti tovornih avtomobilov. Hrano in blago UNRRA je zato razvažalo tudi tisoč vojaških tovornjakov.

V jadranskih pristaniščih je pristajala ladja za ladjo, vse so prinašale pomoč Združenih narodov, čeprav je reakcionarni del tujega tista skušal pomoč Združenih narodov ovirati. Naši pristaniški delavci so se potrudili, da so ladje iztovorili kar se da hitro. Tako so 8000 ton pšenice iztovorili v 90 urah, namesto v predvidenih 120 urah. Pri iztovarjanju so pomagali tudi domačini, zlasti mladina. Kapitani ladij so se čudili, da je mogoče blago iztovoriti tako hitro. Nekateri so izjavili, da bodo lahko odpluli cela dva tedna prej, kot so načrtovali.

Direktor UNRRA gospod Lehmann je na tiskovnem sestanku za domače in tuje predstavnike tiska povedal, da bo UNRRA v kratkem poslala znatne pošiljke konzerviranih rib, masti, mlečnih izdelkov in drugih proteinskih živil. Žal pa so imeli ta živila na voljo le v omejenih količinah, saj je vladalo pomanjkanje hrane na vsem svetu.

Povedal je, da se že ves čas zaveda, kako v Jugoslaviji manjka tovornjakov za prevoz živil. Obljubil je, da bo v kratkem Jugoslaviji stavljenih na razpolago štiri tisoč tovornjakov.

Dejal je, da je sedaj najnujnejša pomoč v hrani, UNRRA pa želi pomagati Jugoslaviji tudi pri njeni gospodarski obnovi. Zlasti ji želi pomagati pri obnavljanju živine, ki je bila med okupacijo tako strahotno iztrebljena. Povedal je, da so doslej že dobavili 750 kobil, 247 švicarskih telic in šest bikov. V naslednjih dneh naj bi prispelo še 700 glav živine. Glavni stan UNRRA v Washingtonu upa, da bo lahko vsak mesec poslal dve ladji, natovorjeni s kobilami in teleti. Z ameriško armado v Italiji se je UNRRA pogodila tudi za odkup tri tisoč mezgov, ki naj bi jih poslali v Jugoslavijo. Do srede poletja so poslali v Jugoslavijo tudi šeststo traktorjev. Obljubili so, da jih bodo še več.

Če so v prvem mesecu po osvoboditvi ljudje marsikod še stradali, vsekakor pa niso zaužili za odraslega človeka predpisanega števila kalorij, se je prehrana počasi izboljševala. Začelo je delati vse več mlinov. Proizvodnja kvasa, ki ga je tako zelo primanjkovalo, se je hitro dvignila. Obljubljeno je bilo, da bo prav kmalu odpravljeno tudi pomanjkanje kisa. Nadalje so obljubili, da bo mogoče kupiti testenine in kavne primesi, čeprav so bile tovarne živil skoraj brez potrebne moke in zrnja.

Proglasitev prvih udarnikov na tedanjem Kongresnem, sedanjem Trgu osvoboditve v Ljubljani

Pivovarna Union je obljubila, da bo v kratkem poslala na trg 7000 hl piva. Slad za pivo so pripeljali iz Laškega, tamkajšnja pivovarna je bila težko poškodovana. Časopisi so ob koncu tedna objavljali seznam gostiln, v katerih bo mogoče dobiti vrček piva.

Začeli so preurejati sistem živilskih kart. Vsakdanja srečanja, zlasti srečanja gospodinj, so bila izpolnjena s pogovori o kartah, odrezkih, nakazilih. Novica o novem živilu, ki so ga pripeljali v trgovino, se je razširila kot blisk. Vrste pred trgovinami so se daljšale. Čeprav je bilo težko čakati v vrstah ure in ure, se je čakanje sčasoma spremenilo v svojstveno družabno srečanje, ki so ga mnoge gospodinjje potem, ko so vrste izumrle, pogrešale.

Oblasti so opazile, da pomanjkanje hrane, oblačil in tehničnega blaga izkoriščajo ljudje, ki so se s preprodajanjem, navijanjem cen in odiranjem ukvarjali že med okupacijo. V Ljubljano je prišlo tudi nekaj ljudi iz drugih federalnih enot. V mestu so nakupili blago v večjih količinah, da bi z njim špekulirali. Zato je bila ustanovljena posebna komisija, ki naj bi raziskala vsak primer špekulantstva in ga tudi kaznovala z denarnimi kaznimi.

Večina krivcev je kazen sprejela in dojela svojo krivdo. Vsi pa ne. Neki čevljar, ki je za popravilo čevljev računal 900 dinarjev, se je razburjal, da ni nobene svobode, če ne more računati po svoji volji. Gostilničar, ki je prodajal vino po 80 din liter, je krivdo valil na natakario. Neka gostilničarka je menila, da lahko gostom v svojem stanovanju prodaja meso po črnoborzijanskih cenah.

Hrana, živila, meso, mleko ... Ko bi le bilo vsega dovolj! Prehrambeni referenti so iskali sleherno možnost. Tako so na primer ljubljanske meščane spodbujali k reji

koz. Že pred vojno so menda Ljubljanci redili 600 koz, med okupacijo pa še precej več. Ni res, so pisali, da bi naj imelo kozje mleko neprijeten vonj, nasprotno je mleko koz odličnih pasem prav dobro, po količini maščob pa celo prekaša kravje mleko. Več koz v mestu naj bi vsaj za silo odpravilo stisko z mlekom. Nekaj litrov zdravega močnega mleka na dan pa bi številni družini tudi veliko zaleglo. Časopisje je navedlo tudi praški primer, kjer je imel tedaj na periferiji skoraj vsak dom kozo in omenilo, da je koza zelo cenjena tudi v Sovjetski zvezi. Rejci koz naj zaradi trenutne zadrege s senom ne bi opuščali reje koz.

Pojavi birokracije

Ljudje so začeli ugotavljati, da so marsikod na delu okoreli birokrati. Nekemu državljanu so na primer ukradli z balanse pri kolesu gumijast ročaj. Stopil je v trgovino, da bi si kupil novega.

»Par ročajev za balanso na kolesu bi rad kupil,« je rekel trgovcu.

»Imaš nakazilo, tovariš?«

»Kakšno nakazilo vendar?«

»I, saj veš, da je treba imeti nakazilo za vsako stvar. Čudno, da še sprašuješ, saj si pri odboru.«

Državljan je nato stopil po nakazilo za dva ročaja, ki sta stala dvanajst dinarjev.

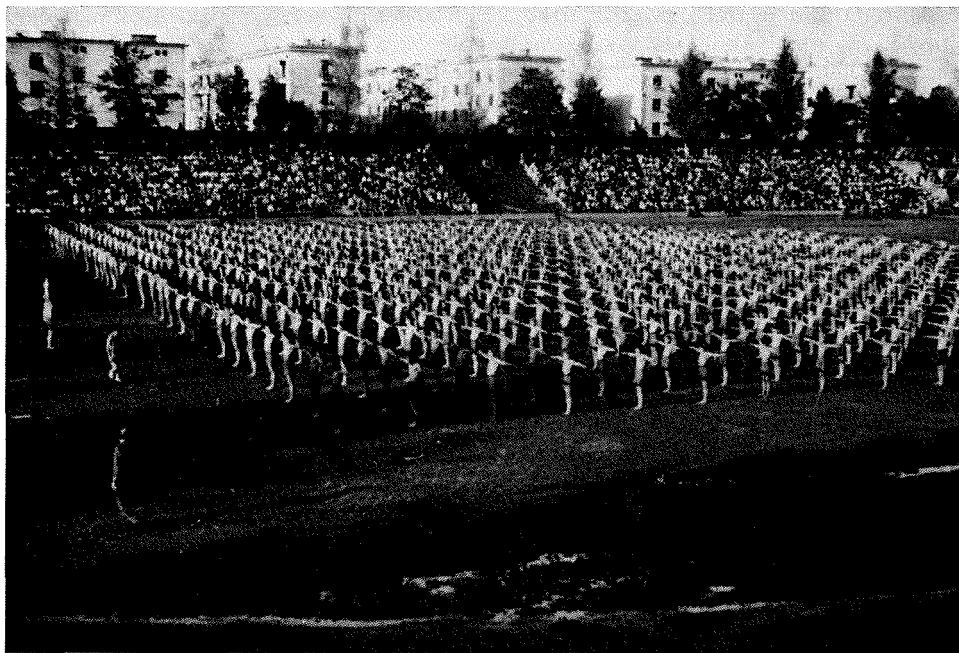
Najprej je na krajevnem odboru vložil prošnjo. Napisal je, da potrebuje ročaja zato, da bo lahko krepko držal za balanso, ker se vozi tudi po razoranih cestah. Uradnik je prošnjo registriral, predsednik jo je priporočil. Zatem je moral državljan na okraj. Okrajni referent je prošnjo pregledal, jo podpisal in jo zaznamoval v svojih spisih. Zatem je poslal prosilca k uradniku, ki mu je končno izdal nakazilo.

Zdi se, da so bili pojavi birokracije v začetku neizogibni, saj so pogosto pripomogli k birokratskim odnosom tudi sami porabniki. Še malo prej je bil tobak racionalen. Takrat skoraj ni bilo državljana, ki ne bi kadil. Ko pa so začeli prodajati tobak v prosti prodaji, so mnogi čez noč nehali kaditi. Mnogi so prej svojo tobačno karto izkoriščali le zato, ker si niso dali odvzeti te pravice.

Na odseku za preskrbo so ugotavljali, da je med tisoči in tisoči prosilcev za nakazila vsaj polovico takih, ki zaželenega blaga ne bi kupili, če bi bilo v prosti prodaji. Vodstvo odseka za preskrbo je očitalo državljanom, da se obnašajo kot otroci, ki hočejo imeti vse, kar vidijo. Za nadaljnjo četrtino prosilcev so menili, da so špekulanti, ki blaga ne potrebujejo zase. Samo četrtini prosilcev naj bi bilo blago zares nujno potrebno. Največ potrebnih je bilo med tistimi, ki sploh niso vložili prošenj.

Odsek za preskrbo je pozval državljanke, naj iskreno in odkritosrčno priznajo, da lahko za silo še shajajo z obutvijo, obleko, perilom itd. in še malo počakajo. Tako bodo dolge vrste pred uradom krajše.

Po drugi strani so ljudje v odseku za preskrbo razumeli, kako vsakdo misli, da je najpotrebnejši. Mnogi so še vedno živeli v vojni psihozi, ko je bilo vsak dan manj blaga in je bila zaskrbljenost upravičena. Poučevali so kupce, da se vsak dan bolj približuje dokončna normalizacija življenja, da bo blago vsak dan lažje dosegljivo, naj torej hranijo denar za čas, ko bo lahko vsakdo izbral po kakovosti in svojih željah. Za sedaj naj kupujejo le najpotrebnejši in še tisti le toliko, da se prebijejo do boljših časov. Špekulantom, nezadovoljnejšem in kupcem iz pohlepa pa je treba napovedati brezobziren boj. Razkrinkati jih je treba tudi na sestankih. Kvarti naj bi na njihove prošnje zapisali: Ni potreben!

Že 19. julija 1945 je bil v Ljubljani zlet telovadnih društev iz vse Slovenije

Takšno pojasnjevanje je lahko rodilo le zares hudo pomanjkanje, ki mu na odsekih za preskrbo niso mogli biti kos. Najrazličnejši organi so pozivali državljane, naj ne zavržejo ničesar, kar bi utegnilo biti koristno, ne starega železa, ne stekla, še sadnih pečk ne. Tudi steklenih drobcev naj ljudje ne bi metali na smetišče, saj je mogoče iz enega samega kilograma stekla izdelati 8,5 kvadratnega metra šip — šip, ki so z bližajočo jesenjo postajale vse bolj zaželeni.

Dviganje zavesti delavstva

O prehrani in o drugih gospodarskih vprašanjih je nenehno razmišljalo tudi najvišje vodstvo. O tem je govoril tudi Boris Kidrič na sestanku zastopnikov delavstva iz vse Slovenije s slovensko vlado sredi avgusta. Povedal je, da ima ljudska država v Sloveniji v svojih rokah že več kot 90 odstotkov industrije in bank, do česar je prišlo zato, ker so bili lastniki teh tovarn in bank narodni izdajalci, politični in ekonomski sodelavci z okupatorjem. Okoliščine so se torej zelo spremenile. Delavec v industriji naj bi se počutil nekako tako kot kmet na svojem posestvu.

Kidrič je povedal, da ponekod med delavstvom prevladuje mnenje, naj bi bile plače čimbolj enake. Dejal je, da je treba tako mnenje pobijati. Če kdo naredi več in boljše, ga je treba nagraditi. Glede požrtvovalnosti je Boris Kidrič menil, da se je treba zavedati, kako je gospodarski položaj države še slab. Nihče ne more dajati varljivih upov, da ne bi bila več potrebna skrajna požrtvovalnost. Predsednik je tudi poudaril, da je treba popularizirati tiste tovariše, ki se posebej izkažejo pri delu. Imena takih udarnikov je treba zapisati pri vstopih v tovarne, da bodo za vzor

drugim. O njih je treba pisati v tisku, objavljati njihove slike in o njihovem delu govoriti na sindikalnih sestankih. Predsednik je povedal, da je treba delati hitro, čeprav stopnjujemo proizvodnost v slabih pogojih, ko še ni popolnoma zagotovljena prehrana. Glede pomanjkljivosti v prehrani je bilo po njegovem treba razlikovati dve stvari: najprej je šlo za objektivne težave, te je bilo treba razumeti, drugič pa je šlo za posledice napak birokratizma in drugih nečednih lastnosti funkcionarjev. Za odpravo zadnjih napak je bila potrebna konstruktivna kritika.

Ob koncu je predsednik omenil, da dotlej še ni bilo mogoče dobro urediti plač. Zagotovil pa je, da bodo že v najkrajšem času vsi delavci pošteno plačani.

V tem času se ni dvigala samo zavest delavstva. Dvignila se je tudi zavest najbolj zatrtih družbenih plasti. V Ljubljani so se tako prvikrat po vojni zbrale gospodinjske pomočnice — tedaj še zelo številen poklic v mestih.

Od tisoč in tisoč gospodinjskih pomočnic, kolikor jih je živelo v mestu, jih je prišlo sorazmerno malo. Jim gospodinje niso dale prostega časa za tako pomembno zborovanje?

Prva je povedala, da njena gospa mislijo, da je prostega časa že v nedeljo preveč.

Druga je razložila: »Takrat, ko so bila še tista malo slavna protikomunistična predavanja, so nas kar naganjale, naj gremo. Seveda, dobile so listke in bale so se, da bodo kaznovane.«

Tretja je potožila: »Mojim gospodarjem ni bilo nič prav, da sem šla, pa sem kljub temu šla. Gospodinja mi je rekla, da se bo še informirala, ali je resnica, da grem na sestanek.«

Četrta: »Udeležila sem se, toda gospod mi je dejal, da to ni zame. Za našo organizacijo pa pravi gospa, da nam je ni treba, da naj kar pridno delam, pa bo vse dobro!«

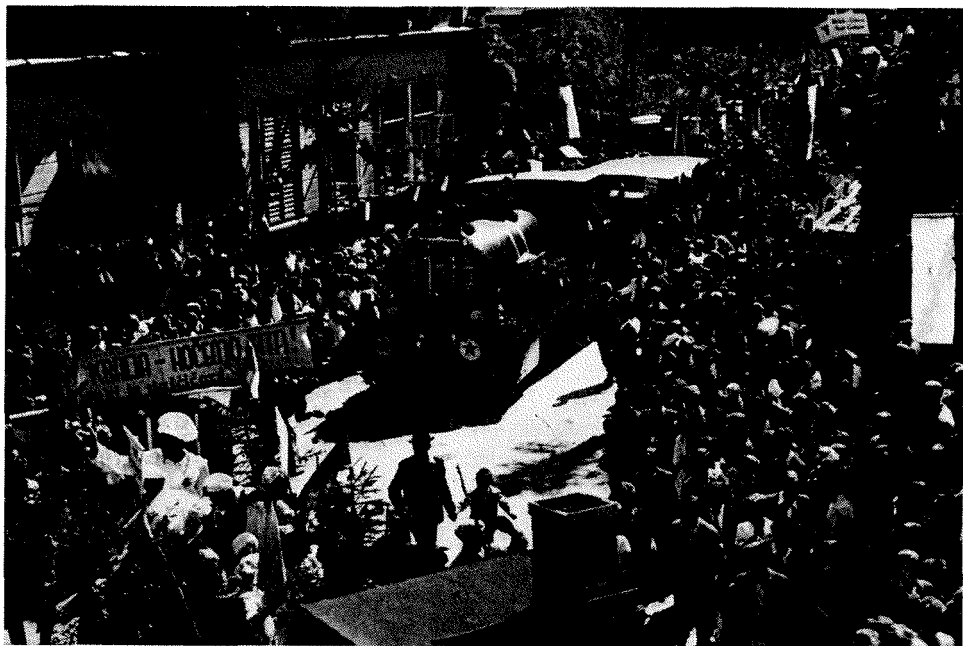
Še so živeli gospodje, še gospe. Nič kaj prav jim ni bilo, da je njihova služinčad dvignila glave.

Prebivalce mest je v tem času začela vznemirjati še ena stvar — avtomobili. Ljubljana je proti koncu okupacije že skoraj pozabila na avtomobile. Po osvoboditvi pa se je začel dokaj živahen avtomobilski promet, vsaj za takratne pojme. Motorna vozila so se zelo pogosto zapletla v hude nesreče. Tudi smrtnih nesreč je bilo sorazmerno veliko.

Oblasti so se odločile, da objestne šoferje kaznujejo z visokimi globami. Izkazalo se je, da so najbolj objestni prav šoferji uradnih ustanov. Ko so miličniki ustavili enega izmed njih, ki je drvel po Celovški cesti s hitrostjo več kot 50 km na uro (kar je bilo tedaj prepovedano), jim je zabrusil v obraz, da ga napol civilni capini ne bodo ustavljali in da se v prihodnje na poziv miličnika sploh ne bo ustavil. Tudi nekateri drugi so se iz miličnikov norčevali. Časopisi so pisali, da so zgolj denarne kazni za take šoferje preblage. Opozorili so na moskovski primer. Moskva je po vojni vsak dan doživljala najhujše prometne nesreče. Ko pa so sprejeli odlok, po katerem je bil krivec prometne nesreče ustreljen na samem kraju nesreče, so nesreče hitro izostale.

Kritika bralcev

Sorazmerno puste časopise, polne razglasov, odredb, določil in sporočil so kmalu poživila pisma bralcev, ki so se začeli oglašati od vsepovsod. Razumljivo je, da so tudi bralci pisali predvsem o vojni, o hudih letih, ki so jih prestali. Tu in tam so bralci že kritično poročali o razmerah v svojem kraju.

Slavnosten sprevod na kulturno-prosvetnem festivalu na Jesenicah 2.—3. septembra 1945

Tako je mladinska sekretarka iz Vodic sporočala, da so mladinke v tem kraju živahne in da pridno delajo. Zadnjo nedeljo da so mladinke sklenile, da plačajo mašo zadušnico za padle rojake, ki so pokopani po gmajnah in gozdovih zunaj pokopališča. Župnik so denar za mašo sprejeli. Mladinke so prišle v nedeljo skupaj k maši. Tedaj pa je gospod župnik oznanil, da bo bral črno mašo »za tiste, ki so padli za vero in dom«. Mladinke so takoj sprevidele, koliko je ura. Po maši so se sestale in napisale članek. Ni bil več čas, ko bi jih lahko kdo prinašal okrog, tudi gospod župnik ne.

Tudi kmečke ženice, ki do včeraj zlepa ne bi prijele za pero, so sedaj ravnale drugače. Ena izmed njih, doma iz Most, se je predstavila kot »navadna kmečka žena, bolj bajtarska bot bogata«. Povedala je, da ima pri partizanih dva sina, hči partizanka pa ji je padla lani. Časopisu in bralcem je pisala o svojem krajevnem sekretarju. Pohvalila ga je, da je dober in predober človek. Verjame kar vsem po vrsti, ljudje pa ga izkoriščajo. Dobri sekretar je prepustil delitev živilskih kart kar vaškemu trgovcu. Vaščani pa so bili mnjenja, da trgovec kart ni razdelil pravično. Kmetica je menila, da bi nad tako stvarjo že lahko bedel krajevni odbor. E, ni bilo lahko biti sekretar, še posebej predober in lahkovoren sekretar ne. Vse je pazilo, kaj počne in česa ne dela.

S kakšnim zanimanjem so sodobniki prebirali govore in članke, govori tudi pismo, ki ga je Slovenskemu poročevalcu poslal kmet Franc Šercelj iz Kota v Beli krajini. Takole je zapisal: »Čeprav sem že star, sem se naročil na vaš časopis. Sem zelo radoveden, če bodo naši potomci zares tako srečni, kakor se obeta... Evo vam ščepec kritike od kmeta. Poročevalec mi ne ugaja, ker je preobširen za sedanji čas,

ko nimamo še svečave. Zaradi tega si dovoljujem predlagati naslednje: Poročevalec naj bo, kakršen je ali pa še večji; kdor ima čas, naj čita, bo pa še drugim kaj povedal. Poročevalec je nekak splošen ali skoraj bi rekel svetovni časopis, ki naj piše mnogo več, posebno pa o tisti pogodbi, v kateri je bilo sklenjeno o samoodločbi narodov. Mi kmetje pa bi želeli kmečki list, ki naj piše, kar je za kmeta na deželi potrebno.«

Rojevanje nove kulture

Ljudje so bili žejni in lačni tudi duševne hrane. Sredi julija 1945 je bila ustanovljena prva povojna založba — Slovenski knjižni zavod (pozneje združena s Cankarjevo založbo), takoj zatem je bila ustanovljena Cankarjeva založba, ki je za začetek prevzela prodajo političnih brošur ter sovjetskih knjig in časopisov. Mesec dni pozneje je bila ustanovljena že tretja založba — Državna založba Slovenije. Ustanovljena je bila z namenom, da izdaja predvsem šolske knjige ter knjige znanstvene, politične, kulturne in umetniške vsebine.

Navkljub poletju so se začela odpirati tudi vrata kulturnih hramov. Tako so 22. julija spet odprli vrata Jakopičevega paviljona na pragu ljubljanskega Tivolija. V njem so razstavili dela sedemnajstih partizanskih umetnikov — razstava je pravzaprav doživela svojo premiero že januarja na osvobojenem ozemlju v Črnomlju. Na slikah je bil prikazan boj, požgani domovi, taborišča, talci, portreti komandantov... skoraj dokumentaren prikaz pravkar minulih dni. Kritika je ugotavljala, da so se na razstavi pojavila doslej povsem neznana imena, kakor Dore Klemenčič-Maj, Alenka Gerlovič, Vito Globočnik, Lojze Lavrič, Ive Šubic, France Slana, Janez Lajovc in Janez Vidic. Kritika je ugotovila, da so njihove slike preproste in resnične.

Po vaseh so se vrstili mitingi. Ponekod resni in slovesni, drugod bolj zabavni kot politični. Tako se je okrajni odbor OF Ptuj na ves glas pritoževal, da se ponekod vrše politični mitingi ločeno od zabavnega dela. Na prvi del vabijo vse, na drugega pa samo izbrance vaške družbe. Takšen miting na Hajdini pri Ptujju je menda trajal od ranega jutra — s pijanskim prepevanjem, streljanjem in hrupom. Aktivisti so menili, da miting le ne bi smel biti stara veselica, zanj naj ne bi nabirali hrane in denarja, tudi pijača naj bi se na mitingih uživala le v zmernih količinah.

Ni pa ostalo le pri vaških mitingih. Sredi avgusta je bila Ljubljana gostiteljica prvega zleta fizikulturnih društev Slovenije. Vrh zletnih dni je pomenil nastop na stadionu, pred dvajset tisoč gledalci. Na občinstvo je napravila najgloblji vtis telovadna alegorija, ki so jo izvajali mladinci in mladinke iz Maribora ter vojaki III. brigade Narodne obrambe. Alegorija je bila posvečena partizanom in junakom, ki niso bili več med živimi.

Veličastno je učinkoval tudi nastop 1200 mladink: Telovadke so napolnile skoraj vso areno. Prelivanje barv telovadnega kroja, harmonično dovršeno izvajanje je napravilo na gledalce izredno lep vtis. Pri posameznih prizorih iz nastopov mladincev si imel vtis, kot da zreš pred seboj polje rdečih makovih cvetov.

Avgusta 1945 je bil v dramskem gledališču v Ljubljani četrti kulturni plenum Osvobodilne fronte (Prvi je bil že julija 1941 — na njem so proglasili kulturni molk). Prvi kulturni plenum v svobodi je ovrednotil predvsem preteklo delo in opravil primerjave s kulturnim delovanjem v predaprilskih časih. Na plenumu so ugotovili, da je bil slovenski narodnoosvobodilni boj že sam po sebi kulturno dejanje prvega reda. Osvobodilna fronta je s svojo borbo ukinila kričeče protislovje med kar najpristnejšo človečansko in demokratično vsebino velikih kulturnih stvaritev Prešerna,

Revija ljudskih dejavnosti na kmečkem prazniku v Bohinju 9. septembra 1945

Levstika in Cankarja ter med bedno resničnostjo slovenske preteklosti. Kulturni delavci, zbrani v Osvobodilni fronti, so sklenili, da je treba iz miselnosti naše inteligence izkoreniniti vse tiste ostanke hlapčevske preteklosti, ki bi še kdajkoli omogočili, da bi katerikoli del naše inteligence postal servilno orodje kateregakoli tujega imperializma.

Na četrtem plenumu je Josip Vidmar napovedal, da bo literatura naroda, ki stiska zobe, golta svoj gnev in sanja, pri nas pri kraju. Prišla bo nova, čisto nova literatura, nastala bo literatura svobode in ponosne samoodločbe. V osvobodilnem boju se je narodna energija sprostila prvič v zgodovini, našli smo sami sebe, našli smo trdnost svoje zavesti. Pisatelj, pesnik, ki bo doživel to, kar je doživel ta narod — prebujenje, veličino junaške samozavesti in trdnost vere vase, ki bo to osnovno notranjo situacijo naroda vede ali nevede izrazil, bo nov brez vsakega izma in bo resničen glasnik vsega slovenskega, kar prihaja po velikem prelomu.

V tistem času se je vsepovsod pojavljalo veliko zanimanje za učenje ruščine, na voljo pa ni bilo nobenega učbenika. Zato je lekcije ruskega jezika začel objavljati kar Slovenski poročevalec.

Svojo kulturo, svoje veselje nad svobodnimi dnevi so manifestirali tudi po drugih slovenskih mestih. V začetku septembra se je začel kulturnoprosvetni festival na Jesenicah. Udeležilo se ga je več kot 20 000 Slovencev iz vseh krajev. Prišlo je pet tisoč Primorcev, prišlo je le šestdeset Korošcev. Drugim oblasti niso pustile obiskati brate. Večina izmed njih je morala preplavati Dravo.

Jesenice so bile okrašene z 32 km vencev, ki so jih spletle Jeseničanke. Vso noč od sobote na nedeljo so se risale na jeseniškem nebu barve raket. V nedeljo zjutraj budnica ob petih, kmalu zatem morje narodnih noš. Ljudstvo je pozdravljalo goste

iz Ljubljane: Živel naš tovariš Kidrič! Pozdravljen tovariš Leskošek! Naj živi tovariš Marjan Breclj!

Povorko je otvorila partizanska konjenica. V povorki so posamezne skupine prikazale trpljenje internirancev in pregnancev, obrtniki so prikazali delo v delavnicah, kmetje so orali, sejali, ličkali, mlatili, sekali les ter ga žgali — oglarji. Tudi gorenjske ohceti ni manjkalo v povorki. Nenavadno veliko skupin je simbolično prikazovalo delo.

Teden dni pozneje so se množice preselile v Ljubljano. Ob počastitvi spomina bazoviških žrtev je 50.000 ljudi manifestiralo za priključitev Primorske s Trstom in Istre k Jugoslaviji. Paroli: Reka, Trst, Gorica naša je pravica; Tujega nočemo, svojega ne damo. Iz resolucije: Na temelju ogromnega krvnega davka sme slovensko ljudstvo danes pred vsem svetom jasno in odločno zahtevati svoje pravice in tisto priznanje, ki ga je bilo deležno za časa osvobodilne borbe z evropskimi fašizmi.

V Bohinju pa so to nedeljo slavili kmečki praznik, ki je nasledil nekdanji »kravji bal«. Deset tisoč ljudi, ki so se tako kot na Jesenice in poprej v Postojno, pripeljali od vsepovsod, ne nazadnje zato, da po dolgem času spet vidijo gorenjski biser — Bohinjsko jezero, je z veseljem opazovalo kmečko parado: orače, žanjice, kosce, mlatiče pa kovače, kolarje, pletarje, škafarje, piparje, čevljarje, čebelarje, planšarje in sirarje. Svatje kmečke ohceti so držali v rokah veliko Titovo sliko.

Bil je to čas, ko je bilo treba vsepovsod postavljati temelje. Postavljali so jih slovenski upodabljajoči umetniki. Ugotovili so, da je šele sedaj napočil čas, ko lahko uresničijo desetletja staro željo — ustanovijo lastno slovensko akademijo. Menili so, naj bi slovenski umetniki-pedagogi postali inženirji duš. Umetnik ne sme biti več vzvišen nad ljudskimi množicami, ampak mora zrasti iz njih in biti povezan z njimi.

Filmsko podjetje DFJ v Beogradu je razpisalo svoj prvi javni natečaj za filmski scenarij. Razpisovalci so predlagali, naj bi pisatelji zajemali snov za scenarij iz partizanskih bojev, iz življenja zaledja pod okupacijo, iz sodobnega razvoja graditve nove države. V filmu naj bi bili ponazorjeni junaški boji pa tudi satirično prikazane pomanjkljivosti in početje sovražnikov. Čeprav je malokdo vedel, kakšen mora biti filmski scenarij, so se desetine pisateljev vrgle na delo.

Še en zanimiv kulturni dogodek sodi v ta čas. Šestega septembra, na sam rojstni dan jugoslovanskega ex kralja je izšla prva povojna številka Pavlihe. Na naslovni strani prve številke je narisana partizan, ki čestita kralju Petru: »Veličanstvo, naj-iskreneje čestitam k Vašemu petemu rojstnemu dnevu v emigraciji in Vam kličem: Še na mnoga, mnoga leta! Karikatura je izražala prisrčno željo večine jugoslovanskega ljudstva, naj bi kralj za vselej ostal emigrant.

Razumljivo je, da je bila prva številka Pavlihe skromna, preprosta. Kljub temu so jo bralci razgrabili, saj so potrebovali humor skoraj prav tako kot vsakdanjo hrano. Humoristi prvega Pavlihe so se norčevali iz privržencev včerajšnjega reda pa tudi že iz nanovo nastajajoče birokracije. V prvih številkah sta se odlikovala z epigrami predvsem pesnik Igo Gruden in Zlatoust, humoreske pa je podpisoval predvsem — Ježek.

Lojalnost in napad duhovščine

Predsednik Narodne vlade Slovenije Boris Kidrič je v prisotnosti notranjega ministra Zorana Poliča sprejel zastopnike svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije že sredi julija. Generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk je na sprejemu prebral posebno spomenico duhovščine ljubljanske škofije.

V spomenici je bila izražena pripravljenost podpreti delo narodnih oblasti za vsakršno blaginjo naroda ter veselje nad osvobojenjem izpod jarma okupatorjev. Ljubljanska duhovščina je Narodni vladi izjavila iskreno vdanost, spoštovanje, pokorščino in zvestobo. Duhovniki so posebej poudarili, da Narodna vlada Slovenije vzgaja k delavnosti, zlasti k delu za hitro obnovo porušene domovine, da vneto skrbi posebej za mladega človeka, ki je bil doslej zoper vse krščanske zahteve zapostavljen. Duhovniki žele vlado pri tem delu na svojem področju podpirati in vernike vzgajati v tem smislu.

V spomenici so duhovniki nadalje obsodili vsako zanemarjanje patriotskih dolžnosti, zlasti pa še zavestno izdajstvo nad narodom. Obžalovali so, da so take in podobne napake v usodni dobi okupacije zagrešili tudi nekateri katoličani in celo nekateri duhovniki. Menili so, da jih pri tem ni vodila zlonamernost, temveč strah pred brezboštvom, nepoučenost, propaganda, napačno in včasih tudi naravnost nesrečno poročanje časopisov ter pritisk okupatorjev.

Predsednik Narodne vlade Slovenije Boris Kidrič je duhovščini odgovoril, da do narodnega izdajstva ni moglo priti iz strahu pred brezboštvom, temveč je do njega prišlo zaradi odtujenosti narodu, zaradi povezanosti s protiljudskimi oblastniki in s protiljudsko reakcijo ter zaradi službe tujim imperialističnim interesom. Neprijetnega položaja, v katerem se je znašla duhovščina ob osvoboditvi domovine, ni kriva Osvobodilna fronta, temveč so ga krivi narodno izdajalski duhovniki sami in vsi tisti, ki so duhovščino tirali v narodno izdajstvo. Veri ni škodovala Osvobodilna fronta, temveč ji je škodovalo sodelovanje škofa Rožmana in drugih duhovnikov z okupatorjem. Če bodo izpolnjena načela, izražena v spomenici duhovščine ljubljanske škofije, bo mogoče urediti odnose med cerkvijo in narodno oblastjo.

Cerkve se vsepovsod po Jugoslaviji ni obnašala tako vdanostno. Na zadnjo septembrsko nedeljo so duhovniki prebrali s prižnic Pastirsko pismo katoliških škofov Jugoslavije, izdano na vsesplošni škofovski konferenci v Zagrebu. V pismu, ki je za dalj časa vznemirilo vernike pa tudi drugo javnost, je bilo veliko očitkov novi oblasti, ki so bili na koncu strnjeni v ugotovitev: »Današnje stanje Katoliške cerkve v Jugoslaviji se razlikuje po našem mišljenju samo po imenu od stanja odkritega preganjanja cerkve. To smo vam želeli povedati, predragi verniki, da boste na jasnem glede položaja, v katerem je Katoliška cerkev v Jugoslaviji.«

Na škofovsko pismo je ostro odgovorilo več javnih delavcev, najizčrpnjeje Boris Kidrič, ki je označil pismo s kratko rečenico: Mnogo hrupa za nič!

Boris Kidrič se je čudil, da Pastirsko pismo ni obsodilo narodnega izdajstva, ne belogardističnih duhovnikov, ki so med vojno klali »v imenu Kristusovih ran«, ne ljubljanskih lemenatarjev, ki so mučili in posiljevali dekleta in jim delali silo, da ni obsodilo višjih pastirjev, ki so se odkrito spečali z okupatorjem in pozivali v bratormorni boj, da ni pozvalo zapeljancev, naj svoje grehe in zločine popravijo z vdanostjo Domovini, z delom za Domovino, obsodilo pa je — osvobodilno, narodno in ljudsko oblast.

Na očitke o preganjanju cerkve je Kidrič povedal, da se v vseh cerkvah nemo-teno opravljajo vsi verski obredi, popolnoma nemoteno je mogoče deliti in prejemati zakramente, popolnoma nemoteno se vrše božja pota itd. Kje je le sled preganjanja?

Na namigovanje piscev pastirskega pisma, da pomeni zgolj civilni zakon družinski in seksualni razkroj, je Kidrič odgovoril: »Kdor cerkveni zakon želi, ga lahko vselej sklene. Svobodi sklepanja cerkvenega zakona noben civilni zakon v ničemer ne nasprotuje... Poglejmo življenje samo in odgovorimo si odkrito, kdaj je bilo

v Sloveniji več pojavov družinskega in seksualnega razkroja — pred vojno ali danes! Čeprav živimo v neposredno povojnem času, ki sam po sebi vnaša elemente razkroja, in čeprav imamo opravka tudi s pojavi, ki jih odklanjamo, obsojamo in se proti njim borimo, si drznem trditi, da Slovenija danes kipi od notranjega moralnega zdravja naših ljudskih množic.«

Na očitke o moralnih nevarnostih, ki jim je izpostavljena mladina in o ovirah, ki jih povzroča udarniško delo nedeljski maši, je Kidrič odgovoril, da je Osvobodilna fronta prva udarila po ponočevanju, po neumestnih plesih itd., hkrati pa svojim organizacijam naročila, naj udarniško delo organizirajo tako, da ne bo motilo prve nedeljske maše.

Pastirsko pismo je bilo izraz konservativnih sil v vrhovih katoliške cerkve pri nas. Katoliški duhovniki in verniki, ki so se med vojno pridružili OF, so se ob očitkih škofov in tonu pisma zdrznili.

(Dalje prihodnjič)

Dušan Mevlja

Domobranec

Nekemu partizanu so ob osvoboditvi dodelili v Ljubljani stanovanje domobranskega častnika, ki je zbežal pred partizani in v naglici vzel s seboj najnujnejše, vse drugo pa je moral pustiti ...

*Ko spomnim na sestradance se uboge
in gledam te nakradene zaloge,
sebičnost to brez etičnega kanca,
mi jasna je podoba domobranca.
Z geslom »Branim svojo domovino«,
je hrabro branil svojo imovino.*

Ljubljana, maj 1945

Gema Hafner

V usodnem precepu

Darko je radoveden in hkrati vznemirjen pritisnil obraz na šipo: po pusti vaški cesti se je bližal nenavaden sprevod; zdelo se je, kakor da bi bila po izsušeni strugi prihrumela temna voda, ki preti s poplavo. Na čelu sprevoda je jezdil bradat četnik v dolgi, črni pelerini, ki se je malone vlekla po tleh, za njim pa oboroženi jezdec, ki so sredi vasi razjahali majhne, žilave konje. Vsi prašni in očitno utrujeni so se glasno pogovarjali, preteče zamahovali in se kaj kmalu napotili k hišam, kjer so imeli sinove pri partizanih, kar so bili četniki izvedeli od svojih zaupnikov. Vaščani so zapirali vrata in oknice in v vasi, ki je v nekaj minutah bila kakor izumrla — je nastal preplah: iz hiš je bilo slišati jok in krik, zakaj četniki so praznili njihove shrambe in kašče, jemali vse, kar se jim je zdelo vredno, celo ikone so snemali s sten. Kjer so se količkaj obotavljali ter s prošnjami in rotnjem zoperstavljali ropanju, so jim četniki grozili s puškami in požarom; naposled pa si izbrali talce-starce in mladeniče, saj je večina krepkih mož bila pri partizanih. Vihar nasilja so kakor strele parali presunljivi kriki obupa, vreščeči jok otrok in zategle tožbe žen in mater.

Darko spočetka ni maral povedati materi, kaj se dogaja v vasi; ležala je v izbi s pogledom na zaraščen vrtiček in morda ni slišala hrupa. Ker je bila zelo bolna, je ni maral vznemirjati, saj se doslej ni nihče približal samotni hišici starega Panteja, v kateri so stanovali, odkar so bili izgnani iz okolice Maribora.

Nenadoma butanje po vratih s puškinim kopitom. Bradat četnik je pritiskal obraz na zaprašeno šipo okenca in bobnal po njej s prsti, ki so spominjali na kremplje ujede. Spet so se vrata stresla in zaječala v podbojih in Darko mu je, odrevenel od strahu, odprl. Nasilnež je preklinjaje robantil in pretaknil vso hišico, iščoč gospodarja. Darkova mati je ob pogledu na četnika, ki je bil planil v izbo, otrpnila od groze; odprtih ust, v katerih je onemel krik, je nepremično strmela vanj in deček se je zdrznil — nemara je izdihnila... Četnik je z naraščajočo jezo terjal od njiju, da povesta, kje je »gazda Pante«. V vasi je bil zvedel, da je doma, torej ga zaman skrivata! Nenadoma je odprl predal nočne omarice in se hip nato potapljal po hlačnem žepu, kjer je zadovoljen obtipaval težko srebrno uro in rožljajočo verižico. Darku je zastal dih, njegova mati pa se je s krikom pognala iz postelje in ga sklenjenih rok, hlipaje rotila, naj ji vrne moževo uro! Bila je edini spomin nanj!

V vojni vihuri sta se zgrešila, ker ni bil doma, ko so ju bili Nemci izselili in sta na posled našla borno zatočišče v odročni vasi. S pismi je zama poizvedovala za njim. Življenje ji je minevalo med objokovanjem in trdnim upanjem, da se po vojni snideta. Četnik jo je namrgoden poslušal, gledaje mimo nje, kakor da bi mu predsedalo brenčanje sitne muhe. Zastrmel se je v zbledelo ikono v temačnem kotu izbe, priprl oči, nalahno sklonil glavo in se s širokimi zamahi po pravoslavno prekrižal. Nato je pograbil dečka in mater za roko, ju odvedel na dvorišče in jima ukazal, naj na ves glas kličeta gospodarja, ki vsekakor ni daleč skrit; pobegniti ni mogel, zakaj vas je obkoljena! Če ga ne prikličeta, ju namesto njega odvede s seboj ...!

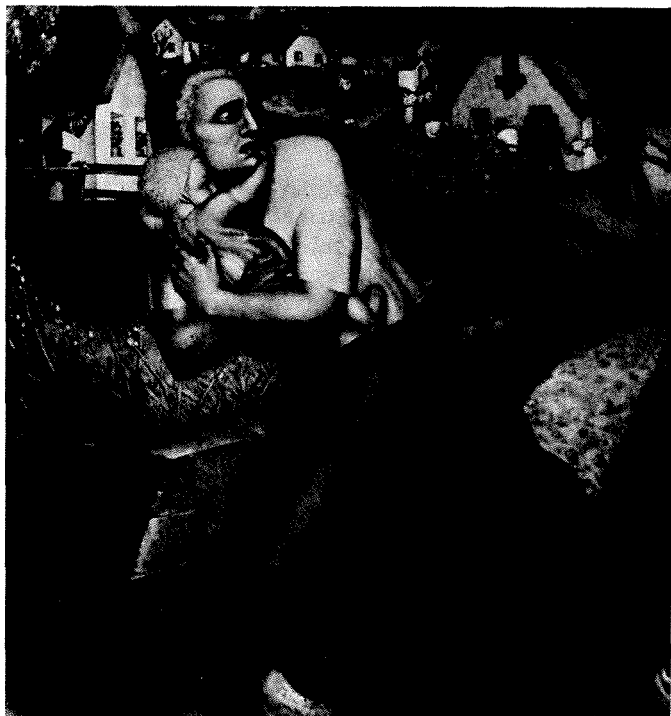
Mati je nekajkrat presunljivo kriknila gospodarjevo ime, nato je zaihtela v dlani. Četnik jo je suval, naj še glasneje kliče: Darko je vrešče zateglo ponavljal PAANN-TEE, toda v njegovem glasu je bil trpeč in svareč prizvok. »Ne pridi, ne pridi« je ponavljal v mislih, saj je starcu pretila nevarnost. Nasilneža je minilo potrpljenje, iz samokresa je nekajkrat ustrelil v zrak in z gromkim glasom zaklical: »Vem, da me slišiš, strahopetec! Z naslednjim strelom bom počil ta dva revšeta, če se pri priči ne prikažeš, podleži stari!«

Nemara je četnik zaslišal nejasen šum izza hlevskih vrat, planil je tja in se z vso silo uprl vanje. Na pragu mračnega hleva sta si stala nasproti, zadihana, razjarjena. Ko se je starec zravnaval, je bil za pol glave višji od njega. Platinasto sivi, skoraj puhasti lasje so obdajali zagoreli, izraziti obraz, velike, iskreče se, kakor temni jantar rjave oči, so ga prezirljivo merile. Četnik je z naperjenim samokresom dregnil v njegove prsi in se porogljivo zasmel: »Ti si torej Pantelej Nikolić? Kje se skrivaš, pasji sin!? Prišel sem te pozdravit, spoštovani oče, ki ima sina med rdečimi heroji ...! Prišel sem ti pokazat ... Nemara me je prav tvoj ... izrodek ...!« Pomaknil si je šubaro v znak in divje siknil, kazaje na rdečkasto, slabo zaraslo brazgotino visoko na čelu. »Vidiš,« je pritajeno ponovil v naraščajoči jezi »takole me je izkazil eden izmed tiste sodrge ... In vselej, ko se pogledam v zrcalo, vselej znova ugotovim, da sem čeden, le poglej me, da sem čeden in še mlad, pa bom vse življenje tako zaznamovan! Zato znova prisežem, da se bom maščeval nad slehernim, ki je kakorkoli v zvezi z njimi ...« Starcu sploh ni dal do besede: potisnil mu je v roko kramp, pokazal na travo pod tepko in rezko ukazal, stoječ z naperjenim samokresom v primerni razdalji, da bi ga starec ne mogel zadeti z orodjem. »Koplji, koplji, stari ... Izkažem ti milost, kar tu ... Izkoplji si grob!« Starec je prebledel kot stena, toda hip nato mu je vsa kri šinila v obraz, oči so se mu v jezi zaiskrile; zagnal mu je kramp pred noge in siknil: »Morivec, opravi svoj posel, kar počí me ... Umrl bom vsaj pred svojim pragom, ti pa boš crknil ...«

Četnikova roka je šinila kvišku, planil bi k njemu in ga udaril po ustih, toda zakadil bi se vanj. Nasilnež je potlačil jezo in porogljivo zvišal glas: »Prav, pa ne boš umrl tu, kjer bi ti lahko prižgali svečo, sicer pa ti nemara ni do tega, ti, komunistov oče ...! Z menoj greš, pes, in obesim te za noge, krokarjem v gostijo ... sicer pa boš tam med svojimi ... kar dosti vas bo ...!«

Starec se je skušal upirati, četnik pa je nestrpno vzkliknil: »Če pri priči ne greš, počim še ta dva ...« in zamahnil je k vratom, kjer je na pragu ihtel Darko, njegova mati pa se je oprijemala podbojev, kakor da bo vsak hip omedlela. Pante je razprl roke, hotel je nekaj reči pa se mu je drhteči glas pretrgal. Z dolgim pogledom je objel oba in svojo domačijo ter kakor slepec odtaval z dvorišča ...

Pozno popoldne je bilo slišati oddaljeno streljanje. Darko je legel k materi, tesno objeta sta hlipala v blazino, objokujoč strašno usodo odgnanih vaščanov. Ponoči, ko sta že hotela upihnniti petrolejko, sta zaslišala trkanje na okno. Naposled se je

Tone Kralj: Bežeča mati, 1942, olje

mati vendarle opogumila, odgrnila je zaveso in kriknila, kakor da je ugledala — privid. Nato je odprla duri in v izbo je stopil — Pante! Objemal ju je, se razgledoval po hiši, kakor bi ne mogel verjeti, da je spet doma; po prestanem strahu in trpljenju je bil nenavadno zgovoren, kar naprej se je hihital in postal je čisto otročji. Tudi po drugih hišah še dolgo v noč niso pogasili luči... Zjutraj se je razvedelo daleč naokrog, da so četnike v gozdu napadli partizani: kot toča so se usule njihove krogle s pobočij. Po kratkem a hudem boju so uničili večino četnikov, precej mladih talcev pa se je odločilo, da se pridružijo rešiteljem; starejše in starce so s tovarnjakom, namenjenim v Bistrico, pripeljali malone do domače vasi! To je bila vožnja — kakor na svatovščini!

Naslednje popoldne se je Pante nekam vznemirjen vrnil z njive ob robu gozda, nato je spet krenil tja — s cizo. Darko je hotel z njim, pa ga je osorno zavrnil. Čez dobro uro je samotež pripeljal nek tovor, prekrit z vrečami. Darko mu je nameraval pomagati pa ga je že od daleč spodil. Nato je gospodar tisti tovor, stokaje od napora spehal v čumnato, se dolgo mudil v njej in jo odslej vedno skrbno zaklepal. Darko ga je nekajkrat zalotil, kako tenko prisluškuje pred vrati ali pred linico čumnate, starec pa mu je namrgoden zamahnil, češ naj se odstrani. Sploh je postal gospodar nekam skrivnosten in skoraj odljuden.

Čez nekaj dni — dopoldne, ko sta bila Darko in njegova mati na njivi, je Pante dolgo prisluškoval ob zastrtem okencu čumnate: zdelo se mu je, da je zašelestelo ličkanje na pogradu. Možak, ki je ležal na njem, se je zganil, si z zdravo roko pomagal, da je sedel in se radovedno, poln tesnobe razgledoval po temačnem prostoru, kjer je rahlo zaudarjalo po plesni. Rana na plečih ga ni več skelela, odpočil se je

in okrepil, toda počutil se je kakor v pasti. Nihče se ni prikazal, ranjenec pa je okleval, da bi priklical tistega, ki mu je vsako jutro neopazno postavil na okensko polico skodelo mleka, kruh, nekaj kuhanih jajc ali rezino kozjega sira. Kdo ga je privedel semkaj! Čemu? Spominjal se je, kako se je vso noč pretikal skozi grmovje, ob zori nekje ob potoku izpiral in za silo obvezal rano in ko se je privlekel do roba gozda — je omedlel.

Nenadoma je Pante pomenljivo zakašljaj. Ranjenec je planil k lini. Pante jo je odprl, toda ranjenec se je zastrmel v kos lepenke, ki jo je starec kakor ščit držal pred obrazom: »Morda si se mi zahvalil v mislih, z besedo še ne! Zdaj boš videl, kdo te je rešil!« Odmaknil je lepenko in moški z brazgotino na čelu je kriknil, ko je zagledal Panteleja Nikolića z uperjenim samokresom. »Takole golobček, zdaj si moj!« Po trenutku mučne, napete tišine je pomeril visoko nad njegovo glavo in trikrat ustrelil. Ko se je dim razkadil, se je zahehetal: »Lahko bi te ubil kot garjavega psa in to si zaslužil! Toda hotel sem, da doživiš, kako je človeku, ki kakor ovca stoji pred svojim krvnikom!« Nato je zapahnil lino čumnate in se odpravil v vas k staremu prijatelju — terencu. Le-ta se bo povezal s sodelavci, da bodo odločili o usodi njegovega jetnika, ki se je znašel v precepu. Morda pa bo ta mladi zaslepljenec sčasoma vendarle — spregledal...

Franci Lakovič

Šla sem na Štajersko

*Šla sem na Štajersko
gledat, kaj delajo
fantje trijé.*

*Prvi je lani pal,
svoje življenje dal
v hosti nekje.*

*Drugi v zaporu strt
našel je svojo smrt
nekega dne.*

*Tretji je živ ostal,
ta mi nekoč bo dal
svoje srce.*

Drago Novak

Vlasovci v Prlekiji

Uspehi zaveznikov na zahodnem in vzhodnem bojišču ter še posebej zmage partizanskih enot na jugoslovanskem ozemlju v letu 1944 so močno vplivali tudi na razmah NOG na področju Prlekije.

CK KPS in PK za Štajersko sta se dobro zavedala, da je potrebno poslati kadrovske okrepitve prav področju Prlekije, ki je bilo dolgo časa odrezano od centra NOG. Na področje Prlekije je bilo poslano v letu 1944 pet skupin aktivistov, ki so imele nalogo organizacijsko okrepiti NOG na tem koščku zemlje ter pripraviti vse potrebno za prevzem oblasti. Nekaj aktivistov je šlo celo v Prekmurje, ki je dolgo časa veljalo za enega od najtežjih področij za NOG.

Aktivisti, ki so prišli na področje Prlekije, so kaj kmalu želi zadovoljive uspehe. Že poleti 1944 sta bila tako osnovana na tem področju Okrajna odbora OF za Ljutomer in Gornjo Radgono. Plod uspešnega dela aktivistov so bili tudi OF odbori, ki so bili ustanovljeni po vaseh, organizacijsko se je okrepila tudi organizacija AFŽ, SKOJ ter ZMS. Po tako uspešnem delovanju so partizani na področju Prlekije v letu 1944 že pričeli izvajati številne sabotažne akcije, demolirali Wehrmannschaft postaje, napadali orožniške postaje, uničevali komunikacije, izvajali napade na posamezne naciste in nemčurje ter nemške učitelje, ki so s svojo nacionalsocialistično ideologijo zastrupljali naše najmlajše.

Nemci so v jeseni 1944 na področju Ljutomerskega okraja (Kreis Luttenberg) imeli dokaj močne vojaške sile. Poleg okrepljenih orožniških postaj, je delovala dobro izurjena služba Gestapa, ob nemško-madžarski meji so bile razvrščene graničarske enote, ki so v jeseni 1944 še posebej dobile okrepitve zaradi približajoče se fronte.

Pri vsem tem moramo omeniti, da na področju Prlekije v jeseni 1944 ni bilo ustanovljene vojaške partizanske enote, pač pa so delovale le manjše partizanske skupine, ki so našle zavetišča po hišah zavednih Slovencev, v skednjih, bunkerjih in drugod ter izvrševale večje ali manjše sabotažne akcije, ki so silno vznemirjale okupatorja.

Po veliki poletni ofenzivi RA v letu 1944 ter njenih uspehih, se je fronta dokaj hitro približevala Prlekiji, zato so Nemci z veliko naglico pričeli graditi utrdbe ob

Muri in robu Slovenskih goric, ki naj bi zadržale prodirajočo RA. Pričeli so z generalno čistko, ker so hoteli imeti varno zaledje.

Ker so se partizanske akcije na področju Prlekije stopnjevale in Nemci kljub močnim vojaškim enotam niso bili kos maloštevilnim toda aktivnim partizanom, je okupator pritisnil na zadnji gumb in pripeljal na področje Prlekije znane vlasovce, ki bi naj očistili ozemlje partizanov, obvarovali Nemce in nemčurje pred ljudsko sodbo ter zavrli nadaljnji razvoj NOG na tem ozemlju.

Vlasovci, ki so pripadali III. eskadronu Polizei Reiterabteilung Serbien, se pojavijo na področju Prlekije prve dni septembra 1944. S konji in bojnimi vozovi se pojavijo v »metropoli« Prlekije 2. 9. 1944 in si uredijo svoj štab v prostorih bivšega gostilničarja Alojza Zavratnika. Vlasovce na področju Prlekije je vodil kapetan V. Schlidovsky. Ze čez nekaj dni pride na področje Prlekije še večja skupina vlasovcev, ki se ustalijo na Moti, v bivši žrebčarni, kjer so imeli shranjene konje, svoja bivališča pa si uredijo v barakah, ki so jih že leta 1942 zgradili na Cvenu člani Reissarbeitsdiensta, v Gornji Radgoni, kjer si uredijo svoje taborišče v bivšem Kanujevem gradu, pri Vidmu ob Ščavnici ter v Bučkovcih. Na področju Prlekije je bilo tako že prve dni septembra 1944. leta 346 vlasovcev, kar pa ni predstavljalo majhno število. Pri tem moramo omeniti, da je bilo v tem času na področju med Ormožem, Ljutomerom in Gornjo Radgono približno 60 do 70 partizanov, ki so bili vključeni v posameznih partizanskih skupinah, ki niso bile med seboj tesno povezane, saj jim terenske razmere tega niso dovoljevale. Če k vlasovcem prištejemo še ostalo okupatorjevo vojsko, nam postane dovolj jasno, v kakšni premoči je deloval okupator na področju Prlekije v jeseni 1944 in spomladi 1945.

Vlasovci so se po Prlekiji tako razporedili, da so to ozemlje dejansko obkolili, zato je bilo gibanje partizanov silno otežkočeno, kar nam poročajo tudi poročila Okrajnega odbora OF za Ljutomersko območje.

Vlasovci so bili oblečeni v zelene uniforme, kot jih je imela nemška policija, na glavah pa so imeli kučme, zato se je med ljudstvom Prlekije napačno razširilo mnenje, češ da so to ruski kozaki, kar pa predstavlja povsem drugi pojem.

Ob prihodu na to področje so bili spočetka izredno previdni. Po vaseh so sprasovali za »rakijo«, radi so jedli »zaseko«, meso iz »tunke« ter čebulo. Partizani, ki so delovali na področju Prlekije, so bili o prihodu vlasovcev kaj kmalu obveščeni, zato so postali previdnejši, vendar je spopad z njimi postal neizogiben.

Vlasovci so jahali na nizkih in zelo hitrih konjih, imeli so bojne vozove, pozimi pa so se vozili s sanmi. Bili so oboroženi povečini z avtomatskim orožjem. Pod pretvezo, da rabijo seno za konje, so brskali po skednjih in zasledovali partizane. Pri zasledovanju partizanov so bili zelo previdni. Vas, ki so jo nameravali preiskati, so navadno obkolili, nato pa pričeli s sistematičnimi preiskavami po hišah. Večkrat so napadali ljudi po cestah, jih trpinčili in jih pretrepali tudi do smrti, čeprav le-ti niso imeli nobenih vez s partizani. Ob važnih prometnih križiščih so postavljali zasede in prežali na partizane. Ljutomerski zaporji so bili kaj kmalu polni številnih aktivistov, ki so jih vlasovci neznosno mučili in iz njih izsiljevali, naj priznajo, da sodelujejo s partizani.

Prvo akcijo na Ljutomerskem področju so vlasovci izvedli 3. novembra 1944, ko so v Veržehu zajeli pobeglega partizana iz Lackovega odreda, Dorča Babiča. Do danes še ni bilo mogoče ugotoviti, ali je bil omenjeni pobegli partizan izdan, dejstvo je, da so vlasovci obkolili domačijo Dorča Babiča, ga zajeli doma ter ga vklenjenega skupaj s starši odvedli v Ljutomer, kjer so uprizorili pravi »triumpf«. Zaprli so jih v Ljutomerske zapore, kjer so jih mučili, nato pa se je Dorče Babič vdal in postal

pravi izdajalec. Vlasovci so ga odslej vodili naokrog po prleških vaseh ter s pomočjo njega odkrili številne partizanske postojanke. Vlasovcem je pomagala pri odkrivanju partizanov tudi prvotna partizanka Danijela Lajht-Mira, ki so jo vlasovci zajeli prve dni decembra 1944 ter je pričela izdajati in izvedla številne provale na radgonskem področju.

Do prvega večjega spopada med partizani in vlasovci na področju Prlekije je prišlo 7. decembra 1944 pri Ignacu Lipovcu na Podgradju pri Ljutomeru, največji spopad pa je bil pri Ignacu Žaliku v Logarovcih, kjer je bil v boju ubit tudi vodja vlasovske enote na področju Prlekije, kapetan V. Schlidovsky. Od septembra 1944 pa vse do aprila 1945 je prišlo med partizani in vlasovci do 12 večjih spopadov, v katerih je padlo 16 partizanov. Število izgub, ki so jih imeli vlasovci, je težko ugotoviti, ker so ranjene in mrtve sproti odpeljali z bojišča, vsekakor pa njihove izgube niso bile majhne. Vlasovci so ubili tudi 11 aktivistov, ter sodelovali pri ustrelitvi 24 talcev. Razen omenjenega so požgali 6 domačij in gospodarskih poslopij. Znanega sekretarja ZMS za ljutomersko področje Cirila Jureša pa so celo obesili na Glavnem trgu v Ljutomeru. Odlikovali so se po drznosti, saj so jim Nemci dovolili prav vse, češ, ljudje naj spoznajo, kakšni so Rusi.

Ko je v boju z vlasovci na Cvenu pri Ljutomeru padel domačin Ignac Zmazek, so ga domačini na skrivaj pokopali, vlasovci pa so za vsako ceno hoteli izvedeti, kje je zakopan padli partizan. Izdali so proglas, da bodo v vasi pobili vse moške, če ne povedo, kje je zakopan padli partizan. Ni nam znano, zakaj so odstopili od tega namena, kajti prebivalci vasi Cvena niso hoteli izdati ničesar.

Na področju Prlekije so se vlasovci zadrževali prav skoraj vse do osvoboditve. Še prav zadnje dni pred osvoboditvijo so bili silno kruti in nasilni, saj so že čutili, da se jim bliža njihov konec. Nekatere manjše skupine so se že umaknile iz Prlekije zadnje dni aprila 1945, drugi pa so se umaknili šele prve dni maja. Skupno z umikajočo in propadajočo se nemško armado so hiteli proti Šentilju ter se skušali z begom rešiti pred ljudsko sodbo, toda nekaterim so enote JLA preprečile umik.

Danes ugotavljamo, da so Nemci za boj proti partizanom uporabili vlasovce ne samo na področju Prlekije, temveč vlasovce zasledimo tudi na področju Savinjske doline, kjer je spomladi 1945. leta delovala XIV. prostovoljna SS divizija »Galicien« ter na Primorskem, kjer so se tudi »odlikovali« po svojih zločinih. Iz tega lahko sklepamo, da je okupator smatral, da je področje Prlekije pod močnim partizanskim vplivom, ki ga je treba zadušiti in preprečiti nadaljnjo gibanje, saj zasledimo vlasovce torej tam, kjer je bil vpliv partizanstva zelo velik.

Vlasovci so torej oteževali NOG v Prlekiji, kljub številni premoči in boljši oborožitvi pa nikakor niso mogli zadušiti NOG na tem območju, ki je prav v jeseni 1944 doseglo svoj največji organizacijski razmah. Danes lahko ugotavljamo, da so vlasovci povzročili na področju Prlekije veliko materialno škodo ter povzročali strah in trepet nad ljudstvom. Prleško ljudstvo pa je kljub vsemu terorju znalo premagati vse težave, podpiralo partizane ter večkrat junaško poseglo v boj, dokler se ni moral zadnji vlasovec umakniti s tega, čeprav dolgo časa odmaknjenega področja od centra NOG.

Dušan Mevlja

Satirične pesmi

Pokvarjeni kompas

*Kako se kvisling in zločinec vojni
preprosto odgovornosti ubrani?
»Izgubil pravo pot sem v zmedi bojni,
pristal sem v zmoti na nepravi strani...!*

*Ob razsodbah sodišča za narodno čast,
Ljubljana — 1945*

Zlom

*Gadje gnezdo, gizdavi Berlin,
klavrn kupček razvalin.
To je zlom nacističnega raja,
Goebels skozi zvočnik več ne laja.
Konec lažnega je blišča,
svobodna so taborišča.
Vodje reicha v zmedi in obupu
vsi po vrsti segajo po strupu.
Konec pompa, slavnostnih parad,
konec višjerasnih iluzij in nad.*

Ljubljana — maj 1945

Nürnberški proces

*Hudó zabavni so nacistični veljaki
(na fronti strumni in zagrizeni vojaki).
Naivno burko so sodnikom zaigrali:
»Poslušno smo povelja le izvrševali!«
V predrznosti bili celo tako so smeli,
da v svoj zagovor trdno so verjeli...!*

Iz partizanske beležnice

Marc Hillel

V imenu rase — Lebensborn*

»Zberite tisoč deklet. Osamite jih v taborišču. Primorajte jih, da se sparijo s kakšnimi sto mladimi Nemci. S pomočjo sto takih taborišč boste hitro dobili čistokrvno generacijo sto tisoč otrok.«

Doktor Willibaud Hentschel, Der Hammer (časnik za nacionalsocialistično propagando, Berlin, zvezek 640, str. 17.)

Prva svetovna vojna je zelo razredčila vrste mladih moških v vojskujočih se državah. V Nemčiji je postal morda bolj kot kjerkoli drugje očiten problem »enega moškega za vsako žensko«, ki ga tedaj ni bilo mogoče rešiti niti za eno žensko od štirih v starosti od petindvajset do trideset let.

Zaradi tega je občutno upadla nataliteta, k čemur so pripomogle tudi brezposelnost, inflacija in strah pred posledicami vojne. Tudi razmah medicinskih metod kontracepcije in ženska emancipacija, ki je bila v Nemčiji na začetku 20. stoletja zelo močna, nista bila v prid demografskim potrebam dežele, hudo prizadete v štirih letih bojov. Demografske statistike, objavljene nekaj let po vojni, so dale s svojo alarmantnostjo novim voditeljem države psihološko orožje, da so naložili celotnemu ljudstvu politiko nujnosti, za kar se je moral podpisati vsak državljan. V nekem poročilu NSDAP¹ je bilo rečeno, da je v Nemčiji od leta 1915 do leta 1933 število rojstev upadlo v primerjavi z obdobjem od leta 1896 do 1914 za štirinajst milijonov otrok. Še hujše je bilo to, da je nemško ljudstvo, ki je v omenjenem obdobju štelo 37 milijonov duš, spravilo na svet v letu 1885 enako število otrok kot leta 1935, ko je Nemčija štela 67 milijonov prebivalcev.

Tedaj se je vloga ženske temeljito spremenila. Prizadevali so si, da bi ji vsilili vrnitev h germanskim vrlinam žene pri domačem ognjišču. Obdobje rodnosti je iznenada postalo vrhunec smisla njenega življenja. Če je bila plodna in je zanosila na ukaz ljubljene fűhrerja, je bila deležna vsestranskega spoštovanja. Neodvisna intelektualka brez otrok pa je postala plen evgenikov, ki so jo nenehno trpinčili.

Boj proti pomanjkanju otrok, ki so ga začeli že ob svojem prihodu na oblast, so nacisti sprva dejansko osredotočili okrog emancipirane ženske. Brezpogojno

* Odlomek iz knjige V imenu rase, ki bo izšla v Založbi Borec.

¹ NSDAP — nemška nacionalsocialistična stranka. (To poročilo je bilo objavljeno l. 1936.)

so jo hoteli izločiti iz javnega življenja in jo primorati, da bi se vrnila k ognjišču, po stari teoriji treh K: *Küche, Kinder, Kirche* (kuhinja, otroci, cerkev). V tem okviru nazadnjaških idej, v obdobju, ko so ženske dobivale volilno pravico in so se borile za osvoboditev izpod moške nadvlade, je nacionalistična stranka objavila — januarja 1921 — sklep, s katerim se je obvezala, da bo »za vedno odstranila ženske z vseh pomembnih položajev na političnem področju.«

Hitler je prvi označil emancipacijo ženske kot »simbol proti naravi, podoben parlamentarni demokraciji«. Po menju strankinih voditeljev so te nagonске težnje dokazovale »občutek prikrajšanosti zaradi nepopolnega delovanja spolnih žlez«. Goebbels pa je štel žensko za žival. Dejal je:

»Dolžnost ženske je, da je lepa in da rodi otroke. Ta misel ni tako neokusna in starinska, kot bi se lahko zdelo. Ptičja samica se lepša za svojega samca in vali zanj jajca. Žensko smo dejansko začeli izločevati iz javnega življenja zato, da bi ji vrnili dostojanstvo.«

Že leta 1933 so preuredili šolski učni program za učenke, ki jim je bil namenjen dom z gospodinjstvom namesto študija na univerzi. Vsako leto in celo vsak mesec so novi odloki spravljal žensko na nižji družbeni položaj. Leta 1936 je bilo z zakonom prepovedano ženskam opravljati službo sodnika in državnega tožilca ter še več drugih državnih služb. Nacisti so menili, da ženska kot pravnica ne more ustrezati idejam stranke, ker jo pri sojenju vodijo zgolj čustva. Naposled so izgubile službo tudi poročene zdravnice — »spričo potrebe, da se posvetijo materinstvu« — in so ostale nezaposlene vse dotlej, ko so jih morali poklicati nazaj, ker je bilo premalo moških.

Če se zdi še tako čudno, vendar je res, da je naposled večina žensk kljub prikrajšanosti in diskriminaciji proti ženskemu spolu štela kult materinstva za dobro, ki je potrebna domovini. Da bi izrazile svoja protiburžoazna čustva pravih nacionalsocialistk, so skušale biti podobne idealni ženski bleščeče plavih las, spetih na tilniku ali spletenih okrog glave v krono, in širokih bokov. Ličenje »ni bilo nemško« in je veljalo za stvar »orientalskih deklet«, katerih obrazi »so zaznamovani z erotičnostjo«. V berlinskih avtobusih so naličena dekleta zmerjali s cipami ali celo z izdajalkami domovine. Gaulajterji nekaterih pokrajin so šli celo tako daleč, da so prepovedovali barvanje las in trajno.

Nekatere organizacije so celo izključile iz svojih vrst ženske, ki si vpričo drugih kadile. »Kajenje je v škodo dovzetnosti za zanositev,« je bilo rečeno.

Tudi majhnost žensk je bila na udaru. V javnosti je bilo slišati mnjenja, da majhna ženska ne more imeti dosti otrok. Prav tako so letele opazke na ženske, ki imajo preveč rade svojega psa, češ da bodo zato prikrajšani za njihovo ljubezen otroci.

Kinematografi Tretjega rajha so stalno prikazovali te teme kot aktualne. Na platnu so se vrstile slike domačih živali s ponavljajočimi se komentarji:

»Tisti, ki daje psu mesto, ki pripada otroku, greši proti naravi.

Pretirana ljubezen do živali je v nasprotju z naravo, živali ne povzdiguje, človeka pa ponižuje.«

Propaganda, namenjena odraslim ženskam, je bila glede na okoliščine različna, zmeraj pa je zelo jasno poudarjala dvoje: številčnost rojstev in rasno kakovost.

Prvo je vodilo naravnost na »fronto za več rojstev«, da bi tako zadostili naraščajočim demografskim potrebam dežele; drugo pa naj bi bilo v prid eliti nemškega ljudstva, nordijskemu tipu, plavalascu modrih oči, z drugimi besedami: »človeški vzreji esesovcev«, kot so to imenovali kasneje.

V boju za povečanje števila rojstev so od leta 1933 sprejeli nešteto ukrepov v prid številnih družin »nemške rase«. Obletnico rojstva Hitlerjeve matere — 12. avgust — so razglasili za »praznik nemških mater«. Tega dne so z velikim pompom podelili materam velikih družin odlikovanje, »častni križec nemške matere«. Bile so tri stopnje tega odlikovanja: bronasti križec (če je imela štiri do šest otrok), srebrni križec (za šest do osem otrok) in zlati križec (za osem in več otrok). Tako odlikovani materi je pripadla čast, da pomeni v družbi toliko kot vojak na fronti. Po uradni formuli so bile »nevarnosti, ki se jim izpostavlja mati, tvegajoč svoje zdravje in življenje ter služeč svojemu narodu in domovini, enakovredne nevarnostim, ki jim je izpostavljen vojak v bojnem hrupu.«

V avgustu 1939 je bilo odlikovano tri milijone nemških mater s tem redom, ki so ga ljudje s ceste krstili za »zajčji red« (*Kaninchenorder*). Ženske, ki so nosile to odlikovanje, so morali pripadniki mladinskih organizacij pozdravljati s stegnjeno roko.

Nagrade, doklade in druge pridobitve različne baže so spremljale še druge ugodne možnosti. Ko se je začela vojna, je oddolžitev dobila večkrat nepričakovano obliko »deklè za vse«. Le-to so vzeli izmed milijonov deklet in žena Vzhodne Evrope, ki so bile podvržene prisilnemu delu v Nemčiji. Tako so dodeljevali interniranke iz Poljske, Rusije, Češkoslovaške in drugih dežel zaslužnim družinam, »da fizično delo ne bi škodovalo plodnosti nemške matere«.

V tem obdobju je bila skrb za »plodnost« tako učinkovita, da vse do leta 1943 niso poslali v tovarno nobene od osemnajstih milijonov nemških mater, ki so se posvečale vzgoji svojih otrok. Voditelji so nič kolikokrat zatrjevali, da vojna manj škoduje ljudstvu, kot bi škodovalo zmanjšanje števila plodnih žensk.

Ko so tako spravili žensko na idealen položaj matere in žene, dekleta-matere in zaročenke, so se začeli brezobzirno boriti proti homoseksualnosti, prostituciji in splavu.

Že na začetku so nacisti prepovedali javno pisanje o kontracepciji. Na kliniki so morali zdravniki opravljanju splavov zapreti vrata. Prekinitev nosečnosti pri ženski »arijske rase« so šteli za sabotažo proti rasni prihodnosti Nemčije in jo temu primerno tudi kaznovali.

V weimarski republiki je moral tisti, ki je opravil splav, plačati za to največ štirideset mark. Nacistična sodišča pa so kaznovala zdravnike, ki so jih spoznala v tem smislu za krive, z internacijo šestih do petnajstih let, ki so jo morali ponavadi preživeti v kakšnem koncentracijskem taborišču. Včasih je bila kazen še hujša. Tako na primer je bil med vojno, 8. septembra 1943, zdravnik dr. Alois Geiger obsojen na smrt, ker je imel črnogledo govoranco vpričo ... noseče ženske.

Tudi na tem področju »prepričevanje« ni bilo zaman. Medtem ko so imeli pred letom 1933 skoraj milijon splavov letno, se je to število leta 1938 zmanjšalo na 200 000.

Leta 1933 so začeli tudi gonjo proti homoseksualcem. S pomočjo znanstveno-propagandnih filmov, predavanj za mladino (bila so posebna predavanja proti homoseksualnosti, po željah voditeljev gibanja), odlokov in zatiralnih akcij, ki jih je organizirala stranka, so začeli kakor drugod tudi na tem področju »zdraviti« Nemčijo zelo širokopotezno. Seveda pa so »delikventi« bolj kot s svojim obnašanjem razburjali režimske moraliste s tem, ker kot taki niso imeli otrok.

Najhujša vojna proti homoseksualcem se je razplamtela v vrstah SS. Vrhunec je dosegla, ko je Himmler 15. novembra 1941 objavil odlok, »da bo vsak pripadnik SS, ki bo imel spolne odnose z drugim moškim, kaznovan s smrtjo.«

Označeni kot asocialni elementi in delikventi, so se tisti, ki so ušli smrtni kazni, znašli zvečine za bodečimi žicami koncentracijskih taborišč.¹

Iz analognih razlogov so bili tarča nacističnih evgenikov tudi zakonci brez otrok, neplodne ženske in celo tiste, »ki so bile prestare, da bi lahko zanosile«. Postrani so jih gledali zato, ker niso mogle sodelovati pri demografskih naporih.

Od šestnajstih milijonov žensk konec leta 1938 jih 22,5 odstotka ni imelo otrok, od teh 34,5 odstotka v prestolnici.²

Leta 1939 je pomembna banka v Dresdenu objavila s svojo letno bilanco tudi poročilo o porokah in rojstvih med svojim osebjem. Esesovski častnik *Das Schwarze Korps* je bil nejevoljen spričo »alarmantnih« številk, ki jih je objavila ta banka. Polovica njenih uradnikov je bila namreč brez otrok...

Neplodni zakonski pari so bili temeljni razlog, da je bil leta 1938 sprejet zakon o razvezi. Posledice tega zakona so se kmalu pokazale. Medtem ko je bilo leta 1932 okrog dvainštirideset tisoč razvez, jih je bilo leta 1938 kar dvainšestdeset tisoč. Med motivi, ki jih za to navajajo razsodbe, je zapisano glede žensk tudi takole:

- ker ne mara imeti otrok
- ker je neplodna.

Pičli dve leti po razglasitvi zakona so beležili že 80 odstotkov zakonskih mož, ki so zavrgli ženo zaradi »nezmožnosti, da jim da otroke«. Tri od petih žensk so bile starejše od petinštirideset let in so bile poročene po več kot dvajset let. Mož je ženo razglasil »za nezmožno imeti otroke« celo tedaj, če jih je, ko je bila še mlada, spravila več na svet. Sodišča so imela pravico razvezati zakonsko zvezo že po navadni izjavi moža, da je njegova žena neplodna, brez drugih formalnosti.

Zakonska zveza, kakršno zagovarja cerkev, je v očeh SS kmalu postala sovražnica razpelojevanja. Nekega dne je Himmler zaupal svojemu finskemu maserju dr. Felixu Kerstenu tole:³

»Po vojni bomo predpise o zakonski zvezi spremenili tako, da bo bigamija legalna. Poroka je satansko delo cerkve. Njeni zakoni so nemoralni. V bigamiji bi bila vsaka ženska za drugo spodbuda, da bi bila za moža idealna soproga, taka, o kakršni sanja in kakršne vidi v filmih. Moški, ki preživi vse življenje z eno samo ženo, je le-to primoran varati. In ker ni med njima nobenega stika več... je njuna zveza sterilna. Na tisoče otrok, ki jih domovina tako potrebuje, ne zagleda zategadelj nikoli belega dne. Mož pa si zavoljo svoje buržoazne morale ne upa imeti otrok s svojo priležnico.«⁴

Ko se je začela vojna, se je zgrnil nov val deklaracij, pamfletov in odredb na matere, ki bi še lahko rodile. Rudolf Hess je na božični dan 1939 objavil v časniku *Völkischer Beobachter* »Pismo samski materi«. V njem je tudi on obrazložil svoje nazore o seksualnosti.

V epohi velikih nevarnosti je treba sprejeti tudi ukrepe proti obstoječi morali. Kadar morajo rasno čisti moški na fronto in pustijo za seboj otroke, ki naj bi prenesli njihovo kri na prihodnje generacije, in kadar se noseča

¹ Himmler je baje dal ustreliti celo svojega nečaka, ki je bil obtožen homoseksualnega zločina.

² Sklenitev zakonske zveze pa je bila nekako do vojne ena pglavitnih vab demografske politike. Vsak nov zakonski par je dobil posojilo v znesku tisoč mark; četrtna od te vsote se je ob vsakem novem rojstvu spremenila v »dar države«. Tako sta bila zakonca po četrtem otroku prosta tega dolga. — Konec l. 1938 je finančni minister rajha razdelil tisoč takih posojil v skupnem znesku 1,120.000 mark. Zavoljo rojstev se je skoraj milijon mark spremenilo v darila.

³ Filip Kersten, Totenkopf und Treue, Hamburg 1953.

⁴ Himmler je pustil svojo ženo Margo in je čisto uradno živel s svojo priležnico Hedwigo, s katero je imel dve hčerki. Enako je bilo z Martinom Bormannom, Hitlerjevim ljubljencem. Gospa Bormannova pa je šla v svoji privrženosti boju za več rojstev tako daleč, da je pisala svojemu soprogu pismo s čestitkami, da je lahko zapeljal mlado igralko gđc. M. Predvsem ga je prosila, naj pazi, da njegova nova ljubezen ne bo zanosila prav takrat kot ona. »Tako boš imel zmeraj eno na voljo,« je pisala gospa Bormannova. O Goebbelsu, »misleči glavi« režima, pa so Nemci govorili, da je samo »glava in rep« (*Kopf und Schwanz*), ker je imel skoraj povsod priležnice. Hitler mu je prepovedal razvezo.

dekleta ne morejo poročiti iz kakršnegakoli razloga, je treba poskrbeti za to naravno bogastvo. Ugovori, do katerih utegne priti v navadnem času, so tedaj brez vrednosti. Prva dolžnost ženske do družbe je, da dá narodu zdrave in rasno čiste otroke.«

Obstoječa morala je bila že nekaj let na udaru. Vse meje pa je presegal sam Himmler, ko je v pismu organizaciji SS in policiji 28. oktobra 1939 objavil ukaz, ki je postal znamenit:

»Ne glede na zakone ter buržoazne običaje in nazore ... bo zdaj za ženske in dekleta čiste nemške krvi — pa najsi so poročene ali ne — plemenita naloga prositi vojake, ki odhajajo na fronto, da jih naredijo matere.

Takemu spočetju ne bo botrovala lahkomišelnost, temveč resna zavest dolžnosti, ki mora navdajati vojaka, ko ne ve, če bo še kdaj videl nebo svoje domovine.

Moškim in ženskam, ki so ostali doma, nalagajo taiste okoliščine bolj ko kdaj prej obveznost, da še delajo otroke.«

Preden pa je spodbujal moške, naj delajo otroke, je Himmler imel za potrebno, da jim pove:

»Vsaka vojna pomeni prelivanje krvi. Veliko zmag je ekvivalent za izgubo moči in krvi. To, da morajo najboljši umreti, pa še ni najhujše. Se huje je to, da ni otrok, ki jih niso spočeli ne živi med vojno ne mrtvi po vojni.«

Kasneje je reichsführer nekega dne premišljeval, če ni morda odkril načina, kako napraviti žensko plodno. Dne 17. avgusta 1944 je pisal oberführerju (generalu) SS profesorju Walterju Wüstu:

»Moram vam opisati enega izmed običajev našega časa, ki je bil okrog leta 1930 gotovo še živ.

V Kielu je neka mlada ženska rodila otroka, in ko so jo vprašali, kdo je oče, je odgovorila, da je njen otrok sin kamna. Stvar so raziskovali dalje in odkrili ta stari običaj:

Če kakšno vaško dekle, ki je bilo godno za možitev, ni našlo moža, je kakšne noči, ko na nebu ni bilo meseca, skupaj s svojim očetom in sovaščani zapustila vas. Šla je na grob svojih prednikov, kmetje pa so jo na široko obkrožili in se postavili tako, da so gledali navzven. Poprej se je oče dogovoril z enim izmed vaščanov, se pravi s kakšnim članom krvne skupnosti. Le-ta je zdaj stopil iz kroga, odšel h grobu in se tam spolno združil z dekletom. Do oploditvenega akta je prišlo na grobu.

Smisel je tak: nobena dobra kri ne sme umreti, ne da bi bila rodila novo kri. Morda je tudi brezmesечna noč — bodisi v domišljiji ali pa zares — posebno ugoden čas za oploditev. V tem oziru bi bile potrebne raziskave pri divjih živalih, pri reji domačih živali in sploh v zoologiji.«

Administrativnemu direktorju Lebensborna Maxu Sollmannu pa je Himmler v februarju 1944 poslal zapis o tem, kako »narediti sina«:

»Obergruppenführer Berger mi je pred kratkim pripovedoval o nekem pogovoru v zvezi z vprašanjem predvidevanja otrokovega spola. Če hoče pri njih doma, na Švabskem, kakšen zakonski par brezpogojno dobiti fantka, napravi ponavadi takole:

Potem ko se je skupaj s svojo ženo teden dni vzdrl vsakršne alkoholne pijače, mož opoldne zapusti dom, gre peš na dvanajst kilometrov oddaljeno goro in se vrne. Med potjo ne sme stopiti v nobeno gostilno. Ves teden pred tem žena nič ne dela, je pa dobro, veliko spi in se z ničemer ne utruji. Ko pride mož s poti, jo oplodi. Pravijo, da je rezultat zmeraj fantek.«

Med korespondenco Lebensborna najdeš nič koliko pisem o plodnosti ženske in o dovzetnosti takšne ali drugačne ženske za oploditev, ki sta jih podpisala Himmler in njegov pomočnik Brandt. Ženi nekega oficirja je Himmler svetoval, naj se da

»preiskati ginekologu, ki bo določil najprimernejši trenutek za spočetje, zakaj po človeških predvidevanjih vam lahko le privolitev v ugodnem trenutku, kolikor toliko zagotovi, da boste uresničili vašo in vašega moža željo po otroku.«¹

V nekem pismu je Brandt navedel tale primer: »Neka žena med dvainštiridesetim in petdesetim letom čaka zdaj na svojega tretjega otroka. Prvi se je rodil pred tremi ali štirimi leti, pred več leti pa je imela splav. Ta žena pravi, da je dobila prvo menstruacijo pri svojih devetnajstih letih.«

Naposled je Himmler prosil za preiskavo primera te ženske z zapoznelo menstruacijo.²

V spomenici z dne 29. januarja 1944 je Martin Borman zapisal, da bo imela Nemčija takoj po vojni »presežek treh milijonov neporočenih žensk brez vsakršnega upanja, da bi prišle do moža.«

Dodal je: »Vsaka Nemka mora imeti možnost spraviti na svet toliko otrok, kolikor si želi, v nasprotnem primeru bo rajh ostal brez divizij, ki jih naš narod življenjsko potrebuje, če noče umreti.«

Spomenica je pozivala nemške moške, »naj imajo odnose z eno ali več ženskami,« poleg tega je predlagala izdelavo »natančnega in zelo popolnega propagandnega programa, da bi prepričali ženske, naj bodo v tem oziru pametne.«

Očitno je, da je bila mladina prvi cilj te dirjajoče demografske politike, brez katere bi bila politika *Lebensrauma* (življenjskega prostora), predvidevajoča osvojitve Evrope in celo sveta, neuresničljiva. Tako je bila prav zavoljo mladinskih hitlerjevih gibanj 28. oktobra 1935 uradno razglašena »biološka poroka«. Taka poroka, ki naj bi bila oplemenitila spolne odnose zunaj zakonskih zvez, med dekleti in fanti, ki jih vežejo enaki ideali, je bila namenjena predvsem dekletom. Razlog za to je bil zelo preprost. Že davno preden jih je razredčila vojna, so bili moški v Nemčiji v primeri z ženskami v manjšini; zato so voditeljice BDM (*Bund Deutsche Mädchen*) pred vsakim mešanim zborovanjem govorile svojim enotam:

»Ne morete (vsa dekleta) dobiti moža, lahko pa vse postanete matere.«

Uresničevanje novega načela, sprejetega v imenu *Führerdienssta* (führerjeva služba), je sprva povzročilo tako ogorčenje, da je prišlo do »odprtega pisma Goebbelsu«, ki je tajno krožilo širom po Nemčiji. Goebbelsove prešerne govorance v prid povečanja števila rojstev so včasih mejile na nemoralnost. Pismo je bilo natisnjeno v tisoč izvodih — precej tistih, ki so ga spravili, je zato prišlo v ječo — podpisan pa je bil na njem Michäel Germanikus. Ta psevdonimni avtor je povedal zlasti to:

»V mladinskih taboriščih prihaja do nešteti seksualnih zločinov. Med zborovanjem organizacij Hitlerjungend in Bund Deutsche Mädchen so moralno in fizično propadla dekleta šestnajstih in celo štirinajst let...«

Glede tega ni seveda nihče sestavil kakšne statistike. Znano je le to, da je bilo po manifestacijah ob obletnici ustanovitve nacistične stranke v Nürnbergu, na katerih se je zbralo več kot sto tisoč mladih, skoraj tisoč deklet nosečih.³

¹ Soglasna privolitev — s to témo se je Himmler stalno ukvarjal. Kot vrhovni šef SS je povabil precejšnje število žen oficirjev in vojakov, da preživijo nekaj dni pri svojem možu, »v gostilni, ki ni preveč oddaljena od kasarne, da bi se v teh zakonih rodili tako zaželeni in potrebni otroci«. Stroške za potovanje in penzijsko nastanitev teh žen je plačala organizacija, toda Himmler je kot šef SS sam sestavil seznam primernih hotelov.

² Pismo obersturmbannführerja Brandta, ravnateljstvu Zehensborna z dne 4. avgusta 1942. Baje je šlo za ženo zdravnika v koncentracijskih taboriščih Sigmunda Rascherja, o katerem je govor v naslednjem poglavju te knjige.

³ V prvih letih režima je mnogo staršev hudo prizadelo, da se je njihovim hčerkam kaj takega zgodilo. Zato so začeli anketo, da bi našli »očete«, ki so oplodili dekleta na ta slavnostni dan leta 1936. Toda kljub sijajni organiziranosti Hitlerjeve mladine več kot polovici takrat spočetih otrok niso mogli ugotoviti, kdo so njih očete.

Oblikovanje značaja in s tem povezana spolna vzgoja s ciljem vodenega razplojevanja sta torej močno pospeševala taka taborjenja, izlete in športno-vojaška zborovanja, ki so bila režimu tako pri srcu. Od tega trenutka otrok ni več pripadal družini, ampak gibanju. V primeru hudega spora — nosečnost deklice štirinajstih let pa še ni bila največja nesreča — je imela zmeraj zadnjo besedo organizacija hitlerjevske mladine. Ta deklica se je naučila lekcijske, ki jo je večkrat slišala že v šoli. Njeno besedilo v obliki diktata se je glasilo: »Danes ali jutri si lahko vse privoščimo čustveno-duhovna doživetja, se pravi, da spočnemo otroka z mladim in zdravim moškim, ne glede na številna nasprotovanja zavoljo zastarele institucije poroke.« Naslov diktata je bil: »Biološka poroka.«

Leta 1940 je neki direktor nemške srednje šole v Alzaciji, ki jo je bil rajh anektiral, spričo pomanjkljive »predvzgoje« učenk, le-te takole opozarjal:

»Že zdaj se morate zavedati, da ste prave Nemke in da je poglavitna naloga nemške ženske dati fűhrerju čimveč otrok — če je le mogoče vsako leto enega. Za to pa ni potrebno, da ste poročeni, kakor vam govorijo pri dekadentnih narodih. Zatorej ne zavračajte pobud mladih fantov in imejte že zdaj z njimi intimne odnose, in to čim večkrat. To je vaša najstrožja naloga.«

Kljub ugovorom nekaterih družin, ki so bile navezane na moralna in verska izročila, je ta propaganda kmalu okužila zlasti žensko mladino. Dekleta so opravičevala svoje vedenje s takšnimi besedami: »Saj fűhrer hoče, da imamo otroke,« ali pa: »Jaz sem nemška mati, kaj torej hočete?« In še: »Druge so prav take.«

Tako so nemški fantje in dekleta že od pubertete dalje gledali na spolne odnose kot na športno vajo, ki ne prinaša problemov. List z naslovom Dnevnik nemških zdravnikov je leta 1936 priobčil članek, v katerem je bilo navedeno, da ima pred sklenitvijo zakonske zveze spolne odnose kakšnih 51 odstotkov ljudi na Saškem in 90 odstotkov v Münchnu.

Leta 1937 je začelo število izvenzakonskih rojstev pri dekletih naglo naraščati. Dekleta-matere so imele po odredbi notranjega ministrstva rajha pravico, da jih ogovarjajo z »madame«, ter so jim bile dodeljene pravice zakonskih mater in njih otrokom pravice zakonskih otrok tako v administrativnem kot v moralnem oziru. V primeru, ko je dekle rodilo zunaj pokrajine svojega bivališča, niso o tem obvestili matičnega urada tiste pokrajine.¹

Boj za »sprostitve spolnih odnosov, da bi tako povečali število prebivalstva Nemčije«, bomo razumeli bolje, če bomo prebrali zadevne dokumente iz tistih časov. V malih oglasih lahko beremo pod rubriko »Poroke« v osmih od desetih primerov: »Mlado dekle z otrokom išče tovariša, ki bi z njim živel in se z njim poročila.« V rubriki »Umrli« pa se večkrat ponavlja tale objava: »Naš zaročenec in dragi oče je umrl... za fűhrerja in veliko Nemčijo. Njegovo življenje bo nadaljeval sin.« Pod objavo so navedeni: »zaročenka, sin in družina«.

Da bi olajšali poroko dekletom, ki so bila v skladu s Hitlerjevo željo noseča, so oblasti Tretjega rajha izdala uradne obrazce za »osebe moškega spola, ki bi rade predčasno dosegle priznanje svoje polnoletnosti«. Taki mladeniči so se lahko poročili brez privolitve staršev. Obrazec je bil takole sestavljen:

»Prosim vas, da me priznate za polnoletnega. Zaročen sem od ...

1. z gospodično X, ki je rodila otroka, čigar oče sem;
2. z gospodično X, ki je z menoj noseča mesecev.

¹ Za to je prav tako veljala tajnost kot za porodnišnice esesovske organizacije Lebensborn.

Rad bi se čimprej poročil s svojo zaročenko, ki je delovno in pošteno dekle ter dobra gospodinja, da bi tako skrbel za svojega otroka v najbolj ugodnih razmerah, česar zdaj ne morem.

Podpis«

Zadnji stavek je prišel na obrazec na zahtevo staršev nekaterih novoporočencev, ki so nasprotovali poroki. Potem ko je zaročenka, »dobra delavka in gospodinja«, dobila uradno dovoljenje, je smela upati, da bodo z njo kar se da lepo ravnali.

Sicer je bila privolitev staršev spričo postopnega razdiranja družinske celice že dolgo navadna formalnost. Od tod položaj, kot ga je videlo javno mnenje:

»Oče je član SA in SS, mati se bojuje v vrstah ženskega dela nacionalsocialistične stranke nemških delavcev (NSDAP), sin je v organizaciji Hitlerjugend in hči v BDM (ženska sekcija). Se pravi, da se družina sestane le enkrat letno, in sicer v Nürnbergu, ob prazniku stranke«.

Fantiči, ki so jih vpoklicale Hitlerjevska mladina, delovna služba ali armada, so bili tako skoraj neprestano zdoma; prav tako so bila dekleta zaposlene med štirinajstim in sedemnajstim letom v BDM ter med sedemnajstim in dvajsetim letom v organizaciji »Vera in lepota« ali pa so opravljale kakšno pomožno nalogo v vojski in pri službi za »pomoč materi in otroku«. Tako so bile ene in druge zunaj službe prepuščene same sebi.

Kriminaliteta se je med to mladino kmalu zaskrbljujoče razmahnila. Medtem ko je bilo leta 1933 od pol milijona pred sodišči obsojenih ljudi le šestnajst tisoč mlajših od osemnajst let, je bilo leta 1939 od tristo tisoč obsojenih enaindvajset tisoč mladoletnikov.

Če se zdi še tako čudno, je vendar res, da je vseh dvanajst let nacionalsocialističnega režima gonja za povečanje števila rojstev zunaj zakonske zveze sprožila eno samo ulično demonstracijo. To je bilo 19. februarja 1943. Tega dne je gaulajter Paul Gieser, prefekt Bavarske, imel pred študenti Münchenske univerze govor, ki so ga mladi poslušalci obsodili za žaljivega. Najprej je obdolžil dekleta, da hodijo k predavanjem »edino zato, da bi si našle moža«, nato je prešel na nacionalsocialistične nazore o seksualnosti s ciljem razplojevanja. Opozoril je študentke, da je »vsaka nemška ženska dolžna pokloniti führerju otroke«. Pozval jih je, naj sodelujejo pri povečanju prebivalstva Nemčije, rekoč:

»Če nimate nikogar, ki bi z njim spočele otroka, vam bom posodil svoje pomočnike.«

Dodal je še:

»In rečem vam, da vam ne bo žal.«

Tolikšna surovost je študente in študentke tako razburila, da so nemudoma zapustili univerzitetne prostore, se zgrnili na glavne ulice bavarske prestolnice in kričali protinacistična gesla. V teku so vdrli v sosednjo četrt Schwabing ter tu in tam napisali na stene: »Dol s Hitlerjem!« Med sovražno množico so metali letake s pozivi k uporabi proti diktaturi. Demonstrante, od katerih so nekateri pripadali tajni organizaciji »Bela roža« — ta je že več mesecev spodbujala protinacistično dejavnost na več nemških univerzah — sta vodila študent medicine Hans Scholl in njegova sestra Sofija. Neki ulični vodja (*Blockleiter*) ju je prepoznal in ovadil gestapu. Potem ko so ju tri dni zasliševali in mučili, je »ljudsko sodišče« obsodilo brata in sestro na smrt: obglavili so ju, prav tako več njunih pristašev, med njimi tudi enega profesorja. To je bilo 22. februarja 1943.

Kljub propagandi, gmotnim prednostim in odlikovanjem je poprečje zakonskih rojstev v prvih letih režima prav malo naraslo. Tedaj so nacistični evgeniki objavili

pomembno ugotovitev: najboljši uspehi so bili doseženi pri samskih dekletih »dobre rase«.

Veliko bolj dovzetne za trenutno stvarnost kot poročene ženske so se izkazala dekleta nordijskega tipa, ki so prekosile celo esesovske žene. V njihovih očeh možnost oploditve ni bila zgolj pravica ženske, da razpolaga sama s seboj. Njihovo poslanstvo da je »razmnoževanje rase«; »biološka poroka« in »služba führerju« sta tako postali po njihovem mnenju državni instituciji, kjer je človek le razmnoževalec, ženske pa živ rezervoar čiste krvi.

»Poznavalci rase« so menili, da bi bilo treba začeti izvajati selekcijo, in to na podlagi zelo natančnih podatkov. Veljavne rasne zahteve in nadzorstvo nad njih uveljavljanjem so zahtevale »neokuženo« okolje, da nečista kri ne bi umazala rojevanja najboljše rase.

Ta sramotni administrativno-zdravstveno-rasni selektivni komat so potem zapuili vrhovnemu vodstvu SS, ki mu je bil v ta namen na voljo Urad za raso in preseljevanje, ustanovljen na ukaz Heinricha Himmlerja. Pri taki organizaciji sta rasna selekcija in »človeška vzreja« lahko ustrezala političnemu izobraževanju novih generacij. Ti viri življenja, ki jih je vodila, nadzorovala in tenkočutno zanje skrbela elita, so se imenovali Lebensborn.

Florjan Lajmiš

Vsiljivci v deželi saharskih nomadov

V oazi Gueltja-Zemur na vzhodu Zahodne Sahare, do nedavnega še zadnje španske kolonije na afriških tleh, so 27. februarja letos razglasili neodvisnost Arabske demokratične republike Sahare. Deklaracijo o neodvisnosti je objavil generalni sekretar osvobodilne fronte POLISARIO El Uali. To se je zgodilo samo en dan potem, ko so se španske vojaške enote umaknile iz Sahare na Kanarske otoke, kolonialni uradniki pa so odšli v Madrid še pred tem.

Odločitev osvobodilne fronte saharskih Nomadov, ali tudi »modrih mož«, kot jim pravijo, je odgovor bojevitega, vendar zelo revnega ljudstva na špansko odločitev, da bo njihova kolonija razdeljena med Maroko in Mavretanijo in na izdajstvo nekaterih plemenskih poglavarjev, ki so se bili vedno pripravljeni podrediti tistemu gospodarju, ki jim je ponudil boljšo materialno varnost. Maroška vlada je pohitela z izjavo, da deklaracija o neodvisnosti ne spreminja dejstva, da je Zahodna Sahara vrnjena Maroku. Gre za samovoljno izjavo, kajti celo mednarodno razsodišče v Haagu ni moglo najti zgodovinskih elementov, ki bi potrjevali maroško stališče, da je bil že od nekdaj maroški sultan poglavar Nomadov v Zahodni Sahari in da so mu Španci pred 100 leti s pravico močnejšega iztrgali to ozemlje.

»Polisario« ima svoje mnenje o maroški in mavretanski okupaciji. Opira se na sklep Svetovne organizacije, da je treba saharskemu ljudstvu omogočiti pravico do samoodločbe, še bolj pa na trden sklep svojih bojevnikov, da se bodo znova uprli maroški vsiljivosti, kot so se pred leti, ko je Maroko hotel zasesti sedanjo Mavretanijo, potem ko se je Francija umaknila iz svojih afriških posesti. Tedaj so Maročani doživeli v puščavi poraz, ki so si ga zapomnili vse do zdaj.

Že konec decembra lani, po maroškem »zelenem pohodu« v Saharo, s katerim je hotel maroški kralj Hasan »ubiti dve muhi na mah«, so prišli v oazo Amgalo oboroženi ljudje. Izkopali so si strelske järke, postavili opazovalnico in spremenili oazo v vojaško taborišče. »Polisario«, »osvobodilna fronta saharskih provinc Saquia el Hamra in Rio de Oro« je začela boj za svobodo in neodvisnost svoje domovine.

Iz oaze napadajo konvoje maroške armade, ki se že od novembra lani pomikajo v bivšo kolonijo, sicer revno ozemlje, ki je postalo sila zanimivo šele pred nekaj leti, ko so v pesku našli velika ležišča fosfatov.

Predsednik Alžirije, tretje države, ki meji s Saharo, Huari Bumeditjen je podprl fronto »Polisario« in njene zahteve o samostojnosti in neodvisnosti. Fronta ima pod orožjem okoli 7000 borcev, moških in žensk. Predsednik Bumeditjen je že pred leti zahteval pravico, da saharški Nomadi na referendumu odločajo o svoji usodi. Pri tem so se Alžirci sklicevali na resolucijo ZN z dne 14. decembra 1970, ki je pozvala Španijo, naj čimprej določi, v skladu s težnjami avtohtonega prebivalstva ozemlja samega in sporazumno z maroško in mavretansko vlado ter tudi z vsemi drugimi zainteresiranimi stranmi, pota za organiziranje referenduma pod okriljem Svetovne organizacije.

Alžirci opozarjajo, da so tudi sami po osmih letih vojne pristali na referendum, ki je uradno potrdil neodvisnost njihove države. Menijo tudi, da ni mogoče zanikati obstoja osvobodilne fronte v Sahari. »Če smo podpirali osvobodilne organizacije v Palestini, Mozambiku, Gvineji-Bissao, Angoli, Sao Tome in drugje, zakaj bi morali pozabiti na prebivalce Sahare, če se obrnejo na nas za pomoč,« je dejal eden od alžirskih voditeljev.

Ta čas se maroški kralj Hasan že skuša okoristiti z dejstvom, da se je lanski »zeleni pohod« v Saharo končal dokaj mirno. Res je, da so španski legionarji postavili mine znotraj ozemlja kolonije in da so se maroški romarji ustavili ob bodeči žici, toda uspelo mu je organizirati okoli 300.000 ljudi, ki so bili pripravljeni tvegati. To je bilo lažje storiti, so opozorili v Alžiru, kakor pa dobiti 300.000 delovnih mest za brezposelne Maročane. Največ koristi je imela od spora za zdaj Španija, saj si je izgovorila 35 % dobička od fosfatnih rudnikov, ki jih je prevzel Maroko in postal svetovni monopolist, ki že določa cene tej pomembni surovini. Pred maroškimi kolonami se je okoli 50.000 Nomadov, torej skoraj vse saharско prebivalstvo, umaknilo v puščavo. Šotore so postavili v bližini alžirske meje in se oskrbeli z orožjem. Ogroža jih 61.000 maroških vojakov, ki imajo tanke in letala, skromnih 7000 borcev Polisaria pa se ponaša le z lahkim orožjem, toda veliko drznostjo. Imajo že veliko izkušenj iz bojevanja s španskimi kolonialnimi četami. Napadali so španske karavanske poti in patrolje, ki so pregledovale puščavo in varovale konvoje, ko so odvažali rudnino, preden so s kapitalom večnacionalnih družb uredili transportne trakove, dolge po 100 km. Španci niso bili varni niti v mestih in v obeh enklavah Mellila in Ceuta.

Španci so leta 1975 okrepili svojo posadko v Sahari, kajti gverilci so napadali že celo njihove ribiške ladje ob atlantski obali, obenem pa so ustanovili tudi posebno stranko iz saharških ljudi, ki so se zavzemali za nadaljnjo špansko navzočnost. To je bila PUNS (Partido de la Union nacional Sahraui), katere generalni sekretar Halijenna Rašid je julija lani odpotoval v Maroko, da bi jasno izpričal, kam sodijo Saharci, ki so se zbrali okoli njega.

V puščavi sta delovali dve osvobodilni organizaciji. Najprej je imela nekaj več besede FLU (Front de liberte et de l'union), ki se je iz etničnih, kulturnih, verskih in gospodarskih razlogov zavzemala za priključitev Zahodne Sahare k Maroku. Druga je Polisario (Frente Popular de liberacion de Saquia el Hamra y Rio de Oro), ki uživa alžirsko podporo in se menda zavzema za znanstveni socializem. Glavne zahteve te fronte so med drugim samoodločba, avtonomija in ureditev socialistične države.

Vloga »Polisaria« se je še povečala, ko je lani poleti odjeknila v Rabatu prava politična bomba. Maroko in Mavretanija sta se že decembra 1974 tajno sporazumeli, vendar z vednostjo Španije, o prihodnosti Španske Sahare. Španija je ob tem hladnokrvno pozabila, da je metala Združenim narodom pesek v oči z obljubami, da bo izročila suverenost nad Zahodno Saharo ali svojemu gibanju PUNS ali pa Polisariu. Kocka v deželi »modrih mož« je z akcijo borcev Polisaria dokončno padla. Kako zgovorni so njihovi argumenti, pričajo nenehni pozivi Svetovni organizaciji, naj doseže, da Maroko ne bo več bombardiral begunskih taborišč, kjer bivši Nomadi (kamele so jim Maročani postrelili, da bi jim onemogočili beg) množično umirajo pod bombami, napalmom in letalskimi strojnici. Do »miru med hrabrimi«, kakršnega so dosegli svojčas Alžirci, bo pot še zelo trnova in krvava.

Franci Lakovič

Zarjavele medalje

*Medaljo vzel sem iz predala,
oči sem svoje zanjo dal,
a da je rjasta postala,
še slepec zlahka sem spoznal.*

*Ker pa medaljam zarjavelim
načeta je le ena stran,
naj klic velja vsem preživelim:
Borite se v imenu ran,*

*v imenu njih, ki že trohniijo,
a temelj so sedanjih dni,
medalje spet naj zablestijo,
da blesk bo viden — brez oči.*

Hinko Wilfan

Ob tridesetletnici mojega partizanskega abecednika

A be cé;
krave so več ko ovcé;
krave bezljajo,
ovcé pa ne znajo.

(Ljudska hudomušnica)

Zares ne vem več, kdaj me je obsedla misel nanj. Obšla me je pa in to tako trdovratno, da sem partizanal docela pod vtisom prepotrebnega abecednika, ko je bilo v vaseh Dolenjske, Suhe in Bele krajine opaziti odtujevanje od šole in več kot samo zaznavno potrebo po učenju in po ovinkih spet po šoli. Kakor so se s prenehanjem kraljevine Jugoslavije otroci veselili nešole, je Osvobodilna fronta s časom prevladala v mišljenju preprostih ljudi in po njih v otrocih, da so šole že naglas in nestrpno pričakovali; seveda pa je bil vmesni čas srečnega zadovoljstva spričo šolske abstinence v večajočem vojnem duhu že v upadanju.

Soloobvezni otroci so že bili torej všolani in seznanjeni z osnovnim šolskim znanjem; znali so vsaj pisati in brati in malo računati. Predšolski otroci in vpisani v začetku koledarskega leta 1941 za prvi razred šolskega leta 1941—1942, ter kasneje vsi predšolski, ki so postali v vojnem času šolski — ti otroci pa so bili prikrajšani za šolanje.

Za nekaj časa.

Ne morem zanikati obstoja skromnih šol po vaseh, ki so bile bolj zaradi glasu vpijočega v puščavi in za bodočo statistiko kot za korist.

Pod laško okupacijo večina šol ni delovala. Nekateri mobilizirani učitelji so ali padli v kratkotrajni vojni, ali bili v nemškem vojnem ujetništvu, medtem ko so morali nekateri zaradi političnega izpostavljanja v Jugoslaviji preprosto izginiti. Ti so prešli v strogo ilegalo in se izkazali kot organizatorji osvobodilnega gibanja.

Lahi prvo leto niso ukinjali šol in jih poitalijančevali kot so Nemci ponemčili kar skraja — prav nasprotno! Za ono učiteljstvo s Kranjskega, ki se po velikonočnih počitnicah, ujemajočih se s kapitulacijo Jugoslavije, ni upalo ali ni tvegalo povratka na službeno mesto kam na Štajersko, so ustanavljali nove šole. Stavljen pa je bil pogoj, da je begunski učitelj (-ica) pristal (-a) na sodelovanje z GIL.

To zahtevo so kratko in malo obojestransko premižali, jo zvečine obšli, ker Lahi niso predstavljali sposobnosti zaresne organizacije, ki bi zares držala. Kje pa bi se upali kam v hribe nadzorovati učiteljevanje, in kako bi neki res pomagali s šolskimi kuhinjami, če s čim imeli niso.

Obojestransko slepomišenje je trajalo do konca šolskega leta 1941/42. Na Vidovdan, na Petrovo in prve julijske dni 1942. leta pa so Lahi pobrali moško učiteljstvo in ga z lepo slikanimi počitnicami v Italiji poslali v internacijo.

Če pomislim, so bile tiste uboge enoprostorne enorazrednice nedopovedljivo skromne za pojme vsaj malce razgledanih ljudi, dočim so bile vaščanom kar zadovoljivo vsečne. Saj je učil en sam učitelj ali zakonski par v dvorazrednici, pa si mislite, nič ne bom zameril, če slabo. Če je bil en sam učitelj, je dopoldne učil štiri višje razrede hkrati, popoldne pa spet štiri — nižje razrede. Če sta bili dve učni moči, je žena učila popoldne prve štiri razrede, on pa dopoldne višje štiri. Možne so bile še drugačne razredne kombinacije. So pa bili tudi primeri, da so dopoldanskemu, moškemu, primaknili še peti razred, da je učil z dopoldanskimi — torej pet razredov skupaj v enem prostoru. Kako v vsaki učni uri vključiti štiri ali pet razredov z različnim učnim načrtom, sicer prirejenim in razredčenim tako, da se je vsaj dve leti obravnavala ista skrajšana in obrezana snov na isti način, ali po domače povedano: se ponavljala, čeprav učenec ni bil ponavljalec, je bila za učno osebo neizrekljivo ,trudapolna' muka, za učence pa pravzaprav kazen. Koliko je bilo naveličanih tihih vaj, prepisovanja, časovne stiske in upravičene utrujenosti ter podpiranja lenobe, kar vse skupaj je imelo neznanje in premalo poučenosti za posledico.

To je bilo eno, drugo pa tole: V jesenskem času so na kmetih bili učenci deležni tritedenskih počitnic za pomoč pri spravljanju poljskih pridelkov. Posledice okrnjenega obveznega, nekaterim nepotrebne, prisiljenega šolanja še danes občutimo.

Tako je bilo na Slovenskem z majhno različico za štajerski in kranjski predel.

Slabše je bilo onstran Kolpe, čeprav je zakon o osemletnem osnovnem šolanju veljal za vso kraljevino Jugoslavijo. Tam čez je veljala štiriletna šolska obveznost v odročnih predelih, česar za večja naselja in mesta ne trdim. Otrok je hodil štiri leta v šolo, dobil spričevalo o dovršeni osnovni šoli, in v odročnih krajih širše domovine ne ljudstvo ne otroci niso vedeli za obstoj višje ljudske šole.

Zamislimo si, da je okupacija šele eno leto za nami. Nekaj šol je zaprtih, zakaj učitelji so bili ali v vojnih ujetništvih, ali pa so ostajali doma tostran novih meja. V nekatera šolska poslopja je učna oseba vtaknila ključ, ga obrnila in šla. Morda ga niti izpulila več ni, ker ga ni imela komu izročiti, zakaj mudilo se ji je zaradi prvih povojnih dogodkov proč. Ali pa je ostala in učila vsaj do konca šolskega leta 1941/42, ko je slovenskih šol na večajočem se partizanskem ozemlju bilo konec, zakaj okupator je učitelje pobral kar z vojsko in odpeljal v internacijo z izgovorom, da gredo na letovanje. Na Blokah ali pred Ložem — ali tam nekje — so Lahi célo skupino učiteljev kar postrelili (Viktor Šinkovec in žena Jožeta Jurančiča). Slišalo se je, da so ti bili prvi talci na Slovenskem. Bilo je tudi učiteljev, nerazgledanih, osvobodilnemu gibanju nenaklonjenih in celó nasprotnih ali boječih, neodločnih, nesamostojnih, neopredeljenih mečkačev, ki so pred tegobami na deželi klecnili in se potrudili za žico na varno čakati boljših časov.

Vsekakor so bili šolniki za časa stare Avstrije izšolani v večinskem duhu, in je Pavle Fleré prav gotovo sestavljal moderen abecednik po vzorcu od zunaj. Koder so ga še imeli, je bil že dodobra zdelan. Zmečkan, popackan in strgan, uhat, zamazan ter škrbast ni bil več vabljev in privlačen. Tale na novo tiskani — tudi Flerétov — pa je bil čudno zlepljen, zaradi česar je zbujal posebne skomine. V kolikor so se otroci zanimali zanj, so se zaradi odebeljenih, včasih smešno nedeljivih listov; in če so primer-

jali slike v tem in onem, je spredaj bil sokolsko ogvantan fantič kralj Petrček II., sta z novega, zlepljenega zrla dva obraza pod čeladama — eden kujavo našobljenih, muštačastih usten — drugi narejeno možatega pogleda iznad oglate, podkvaste čeljusti. Povedali so jim, da sta ta dva novi kralj in njega Mussolini. Znal pa se je kdo starejših — takih, ki je rad bral, pa četudi Giontinijeve indijancarice izpod ljubljanske Tranče — zmrdovati in so znali skrivaj njega slišati »Musolino, ropar Kalabrije«, nakar so prisotni, kajpak da spet le starejši, opozorilno sikali, iz česar je mladina samo sklepala, da tu nekaj ni v redu. Tam, koder je bil narisana jugoslovanski vojak pod znamenito srbsko šajkačo, je prelepljen list s sliko prikazoval laškega vojaka s petelinjo čelado, a na koncu je bila jugoslovanska himna »Bože pravde, ti što spaseš zamenjana s fašistično »Giovinezza«, ki se je bahala s slovenskim vtkanim motivom kakor že Heydnova »Bog ohrani, Bog obvarji nam cesarja, Avstrijo...«

Kadar smo se mi, Petnajsta — imenovana tudi Belokranjska brigada, ustavljali v vaseh, me je magnetično privlačevala šola sama od sebe. Šole sem pogodil bolj kot sovražnika s puško. V nekaterih šolah sem odkril na stenah še viseti nove laške zemljevide Ljubljanske pokrajine ali Provincia di Lubiana, izdelane v »Istituto cartografico AGOSTINI, Novara«, ki me je s krajevnim imenom spomnil dveh značilnosti, namreč, da so se pred dobrimi stodesetimi leti tam okoli prerivali slovenski vojaki in umirali »za vero, dom, cesarja«, in za nagrado in tuje nesposobnosti zgubili Benečijo, ko jim je nehal poveljevati za takrat največji »slovenski« maršal Radetzky, kakor tudi, da je nam ostal v spominu najlepše zapisan, ker se je vojskoval za našo zemljo — kot se mi sedaj. Ti stenski zemljevidi so mi prihajali kasneje vsi prav za nalepljanje angleških kopij jugoslovanskih specialk, ali to že ne spada več k temu poglavju.

Tudi kak abecednik drugačne branže mi je ob podobnih obiskih in posvečenih romanjih prišel v roke. Bil je ali zaradi rime pod klavčevo sliko močno skritiziran Erjavčev abecednik, konkurent Flerétovega, ali pa bolj bogat mavričast Bobičev. Ta je bil tiskan malo pred vojno. Bil je zajeten, bogato barvasto ilustriran, bolj slikopis za zadnje strani predšolskega mesečnika. Ferdinand Bobič je posnemal slikopis, kakor ga je v Mladinsko matico tudi po tujem vzoru presadil Josip Ribičič. Kate-regakoli sem našel, sem natančno tudi vedel, katerega političnega prepričanja je bil učitelj in v zvezi z njim — s kakšnimi vaščani bom imel posla: ali z odkritimi ali s prilagodljivimi. Ti so s prstom kazali opredeljenost za slomškarja, ko so Flerétovi molče trobentali za demokrate, liberalce, Sokole in sploh naprednjake.

Ker pa že govorim o Flerétovem, naj omenim še Ganglovo pomoč poveljnim šolarjem, da so se mogli učiti »abecede«, še preden so abecedniki bili po prvi vojni tiskani. Engelbert Gangl je bil sam učitelj, a se je ukvarjal bolj s Sokolom kot šolo. Kot sokolski starosta je imel bratske stike s Čehi in je s pogostih potovanj prinašal novih misli, idej in sploh novosti svojemu, razen Lužiških Srbov, številčno najmanjšemu slovanskemu narodu in jih je mogel brez težav tiskovno izvajati v Učiteljski tiskarni, koder je kot direktor speljal prebitke na stranske tire. Iz te tiskarne so se v prvih razredih pojavile velike stenske lepenke z nalepljenimi tiski poleg pripadajočih slik za glas in znak — za sleherno črko posebej — torej posamezne strani abecednika v velikem, vendar še po starem zasnovane s pisanimi črkami, Fleré pa je uvedel nezasiščano novost: abecednik začenši s tiskanimi črkami. Tedaj se Fleré še prav gotovo ni zavedel, da je bil z njegovim abecednikom lep opis na »pare djan in za vse večne čase pokopan«.

Za otroke manjka partizanska šola, sem mislil, in treba bo sestaviti primeren partizanski abecednik. Glej, priložnost se ti ponuja! Nekaj pa moram pridjati, česar se nihče v tem slavnostnem razdobju menda ni spomnil omeniti; namreč: leta vojne

so bila doba vsestranskega pomanjkanja — tudi soli. Leta neslanih jedil so puščala v možganih nesposobnost mišljenja ne le zaradi lakote. Tu so bile miselne luknje, ko nisi bil sposoben nobene novosti; samo v krogu poznanja, poznanosti, kar si vedel, kar ti je bilo prej znano, si premleval. Za novo misel je bilo treba napora. Imel pa nisi niti dnevnega časopisja, ne revij — sploh nobenega tiska, da si zaostal v duhovnem razvoju in napredku za vsa vojna leta. Za toliko smo bili prikrajšani. Pa še za več, zakaj izvenevropska ljudstva, ki vojne niso bila udeležena s trpljenjem in pomanjkanjem, so se duhovno in zdravstveno razvijala normalno. Še za to smo zaostali.

V eni razmetanih šol me je osrečila Velika spisovnica, in nosil sem jo v nahrbtniku kot 'šac' s trdno voljo oborožen, da začnem. Papir imam, svičnik tudi — torej!

Če se zmislím tistih časov, moram priznati, da sem hodil v četi zamišljen kot mesečen, sam s seboj zavzet, odvečen, neroden, komu tudi v napóto in spotiko, drugim v posmeh, zakaj v meni se je porajal abecednik. Kajpak morajo biti tokrat spet tiskane črke tiste, ki bodo dajale abecedniku sodoben izraz. Pomišljaj sem med izbiranjem pisanih ali tiskanih črk. Odločevati se za pisane, bi pomenilo korak nazaj, zvezanim s popolnim pomanjkanjem peres, črnila in obilice papirja. Pisane naj pridejo kasneje na vrsto, a speljati jih kaže iz tiskanih. Velike tiskane tedaj najprej, zakaj tiskarne v hosti še nimamo sposobne za tako izbirčno tiskanje, kot je abecednik. Pazi, fant, in ne pozabi tega! Treba ga bo razmnoževati na ciklostil kot vso ostalo ilegalno literaturo. O tem ne bom zaposloval svojih misli na škodo kakovosti vsebine. To bo skrb drugih. Da ne bom dvojil svoje pozornosti, je treba s tem računati. Žal mi je bilo ob spoznanju, da naši nasprotniki tiskarne imajo, mi pa ne.

Dol, gor — sta pglavitni potezi. Ravne črke pridejo najprej na vrsto, za njimi šele okrogle. Kombinacijo sem trdovratno odklanjal. Kolíček pokonci, pa je. To, prosim vas, je lahko reči, težko pa predstaviti brez vzornega pisanja, vlečenja, pokazovanja na tabli. Najlaže bi bilo, če bi se vsi bralci na ta 'kunšt' razumeli. Kod začeti tiskano črko pisati — risati: spodaj ali zgoraj, mē je motilo na pohodih. Vrtal sem gredoč v koloni; na počivališčih prav tako kot pred spanjem s kazalcem črtal. predse v zrak ali v blato ali pesek, kot bi dirigiral. Opažal sem začudeno tudi posmehljive in norčujoče se poglede, ki so se s časom strnili v tihem viharju nosu ali mežikanju kot posledica nenadnega odkritja: blede se mu! Celó brigadni zdravnik Mirko Černič me je — vsekakor podkurjen ali vsaj namerno opozorjen — osupel ogledoval. Nekoč me je na samem ogovoril. Šele, ko je izvedel za moj abecednik, sva se nasmejala. V šali je natolceval, da je že resno razmišljaj, kam z menoj. »Na Studenec. Saj tam je norišnica,« je dejal, »in ti si itak tam blizu doma, mar ne?« O posledicah pomanjkanja soli pa ni bil pripravljen razpravljati po njegovi odsekani trditvi, da jo organizem črpa iz drugih delov telesa.

Torej začenjaj tiskani I zgoraj, T od zgoraj dol, nazaj, vodoravno na levo, nazaj in na desno — pa bo pravilno napisana črka , zakaj upoštevati je enopoteznost, ker le tako bo mogoč lahen prehod na veliko pisano črko . Pa še likovno predstavo je učencu treba posredovati: je partizan. Ta pa učencu povej takole: Partizan brede reko. Puško drži z obema rokama nad vodo — pa je . M sem opremil s puščicami, kje začeti in kako vleči do kraja. Ne tako, kot pišemo odrasli, ampak: gor, nič odstaviti pisala, do pol na desno dol, na desno gor, nič odstaviti, pa na desno dol — takole: . K vezanju sem prešel takoj po obravnavanju T. Torej: IT TI ITI TIT. Zopet je sledilo pojasnjevanje: Partizanu je ime TIT.

Ne bom vsega abecednika predelal, ker pisati znate; zanimalo bi morda redke strokovnjake didaktike in metodike, knjižne molje s pedagoškega področja. Za druge je to presuhoparno in preduhamorno ter predolgočasno. Rad bi le, da ostane tole nekje v arhivu za kasnejše zanamce, oziroma 'zamenojce', ko sem na primer iz pogovora z znancem — tozadevnim strokovnjakom, Slovakom, sestavljalcem zgodovine slovaških abecednikov — izvedel, da je v budimpeštanski univerzitetni knjižnici med slovaškimi, ki jim rečejo slovenskimi abecedniki, odkril slovinske, to je naše, prleške, pomurske — slovenske abecednike, me nanje opozoril in skromno priporočil, naj koga Slovencev pozanimam za raziskavo teh tam preko. Reči pa morem, da se mi ni poskus posrečil: eden je želel delo kar meni zanj naprtiti, drugi pa je priredil telefonski cirkus. Taki smo Slovenci.

Iz obrnjenega T nastane skoro $\perp$. In spet vezave: TIL, LIT, LITI, TILI, TIT, ITI. Težavno je bilo opravičiti pisanje črke E. Takole: Σ — zgoraj z desne na levo, dol do polovice, na desno, po isti črti nazaj, dol, desno, torej tako, da bo kasneje lahko izpeljati veliko pisano črko Σ brez zgornjega velikega desnega loka.

Šele kasneje so prišle na vrsto oble črte in črke. Ko sem vse črke spravil pod streho, je bilo z abecednikom pri kraju.

Prva stran abecednika je obsegala pisanje, potegovanje ravnih navpičnic z vrha dol, druga stran navpičnice od spodaj gor, tretja stran ležeče vodoravnice na desno, četrta ležeče vodoravnice z desne na levo. Take so bile vaje za zapestje, saj tri leta otroci že pisali niso. Na paši, z rokami v žepih, pri peki kostanja in krompirja, pri stikanju za ptičjimi gnezdi ... se pač niso urili v pisanju. Parola pa je bila: S PUŠKO IN KNJIGO.

Pisanih črk se nisem lotil, zavedajoč se, da jih nobena partizanska tiskarna ne bi zmogla; pač pa sem sestavil zgodbe za vajo v porabljanju naučenih znakov za glasove — črk recimo po domače — in so se vse nanašale na letna opravila, a iz vseh je dihalo partizanstvo. Odpovedal sem se misli na abecednik za vse slovensko ozemlje, ker za kaj takega velikega bi morala biti tiskarna in delo s strokovno usposobljenimi ljudmi, izpadli so stiki s šolniki, manjkal vpogled v podobna dela drugih narodov in podobno. Na Vivodini sem res odkril hrvaški abecednik — nobene novosti razen Paveličeve slike in prevladujočih upodabljanj U. Prepričan sem bil, da bodo tistih nekaj tisoč abecednikov 'tigli' na Kočevskem vendarle zmogli.

Prva zgodba je bila o gobah in gobarjih. Sledilo ji je o kostanjarjih, o trgatvi, o paši, o laški muli, o vrnivšem se internirancu, o tistem, ki je na Rabu ostal, o izdajalcu; potem je že zima prišla. To je bila opisana v zgodbah Učenost, Volkovi, Kurir Blaž, Volčje spremstvo. Dodanih je bilo še drugih beril iz moje lastne kuhinje. Ta berila so že obsegala težje stavke — take z vejicami. Te zgodbe so bile namenjene že drugemu razredu, a tudi še tretjemu. Nisem pozabil, da že drugo leto ni redne šole in da se bodo začeli učiti pisanja tudi umsko že bolj razviti otroci, ki so bili za reden pouk eno ali kar dve leti prikrajšani. Ti bodo vse lažje dojemali — zato zanje težje stavke, ne?

Iztaknil sem kariran zvezek in pričel s čistopisom. K uvodu je spadalo več strani — že omenjenih — metodično prirejenih vaj v pisanju črt, ki so bile sestavni del šele naslednjih črk. Za učiteljstvo sem namenil posebno navodilo o enopoteznosti, na do sedaj neupoštevani sestavi ravnih in ločeno oblih črt, izvajanih po poedinih človekovih dejanjih. Vsaka črka mora biti organsko vezana celota kot glas zanj, saj glasu ne odstavljamo, ga ne prekinjamo in nadaljujemo ... itd.

Celoten abecednik — zdaj že Abecednik — sem po svojem profesorju Jožetu Jerasu, članu SNOS, ki me je ob sleherni možni priložnosti obiskoval, poslal na bazo TV-15 odseku za šolstvo pri SNOS.

Ko sva se čez mesece srečala v Ljubljani, je potrdil, da je ta moj rokopisni Partizanski abecednik pristal v šolskem muzeju, pošteno pa je dodal:

»Veš, pravijo, da je prekrvav.«

Nobene krvavosti nisem zakrivil in povzročil v vsebini. Zasumil sem, da rokopis sploh ni bil prebran. Navada pa je tedaj bila reči, da je vsaka pisana stvar bila krvava. Pač trenutna muha. Moda tedanjega časa zmage.

Pri SNOS je na Kočevskem našlo zatočišče nekaj obrajtanih šolnikov. Iz arhiva se vidi, da je bilo njim zaupano sestavljanje abecednika in berila. Tako sklepam iz samih obkroženih številčk sestavkov zdaj ne več priložene predvojne šolske knjige, da je predlog — rokopis — izgledal kot zamotan šifriran dokument.

Opozorjen ob iskanju virov za sestavo zgodovine medvojnega šolstva v Beli krajini po arhivu Instituta za zgodovino delavskega gibanja, da je tam rokopis abecednika brez naslovne strani, ki zna biti moj, sem v arhivu šolskega muzeja naletel na dopis, ki osvetljuje pojmovanje 'krvavosti' v pisanju tudi za otroke.

Da ne pozabim! V Institutu za zgodovino delavskega gibanja najdeni rokopis brez naslovne strani je moj.

Prva čitanka bi ne predstavljala nobene novosti ne originalnosti, ker sestavljalec ali sestavljalci niso uporabili nepregledanih poslanih predmetnih rokopisov, ki so bili le bolj sodobni kot sestavki že pred prvo vojno umrlih avtorjev.

Nič ne dvomim, da bo kdaj morebitni vrtajoči didaktik izmed zanamcev po slogu in miselni celoti zaporednih sestavkov v tem mojem abecedniku — pa ga piši z malo ali veliko začetnico — odkril in potrdil enega samega avtorja.

Zvone Kržišnik

Kronist iz Nove Gorice

Za pristen prikaz osvobodilne vojne smo Jugoslovani dolžni največ hvale piscem, ki marljivo zbirajo dokumente in ustna pričevanja o tisti dobi, nakar gradiva oblikujejo in sporočajo zaradi le-teh samih, ne pa v prid lastni slavi. To niso leposlovci, marveč iskalci resničnih dejstev. Iz njihovega peresa prihajajo spomini, kronike, življenjepisi partizanskih enot, pričevanja o srditih bojih, pohodih in žrtvah revolucije.

Eden izmed takšnih zbiralcev, ki zna jo trebiti in klestiti v gozdu spomina ter si prizadevajo ohraniti Slovincem zares zvesto dokumentirano partizansko snov, je nekdanji borec Gradnikove brigade in major jugoslovanske vojske Ciril Zupanc iz Nove Gorice. Odkar je bil upokojen, ta čakati in čvrsti petdesetletnik posveča vse svoje nemajhno znanje, izkustvo in snujočo radost namenu, da bo raziskal in prikazal delež primorskega ljudstva v narodnoosvobodilnem boju. Zadnja leta je izšlo pet njegovih knjižnih del, med katerimi sleherno izpričuje skrbno zakoličen cilj, prostorsko ožje začrtano, zato pa toliko temeljiteje obdelano vsebino in naposled jedrnatost, ki ne prenaša ohlapnih okrasil, naj se ta še tako ponujajo. Takšna je njegova prva brošura »Gradišče — Oševljek«. V njej opisuje partizansko življenje krajev, v katerih je bil Simon Gregorčič 22 let vikar; pisec upravičeno naglaša, kako se je pesnikov domoljubni vpliv poznal še toliko let pozneje, ko je bilo potomcem njegovih župljanov s puško v roki izpovedati domovinsko ljubezen in bojno zavest. Drugo Zupancevo delo »Praznik neke va-

si» obdeluje osvobodilno izročilo Prvačine. Napisano je bilo ob priložnosti, ko je ta vas slavila 220. obletnico svoje znamenite pihalne godbe, ki so jo skozi tolikšna obdobja in navzlic vsem preizkušnjam ohranjali Staniči in Suliči, potomci istoimenskih priseljencev iz Like in Banije. Pisec se je vneto lotil raziskave te kulturne zapuščine, ki je našla v sedanjosti tvorno nadaljevanje v pobrate-

nju med liško občino Otočac in občino Nova Gorica. Prav enako ali še stopnjujočo se temeljitost je Ciril Zupanc dosegel v knjižicah »Zapadno Primorsko okrožje«, »Kromberk-Loke« in »Kanalski kolovrat«. Kdorkoli bo iskal podatke o boju za svobodo v omenjenih predelih Primorske — tu jih bo našel zbrane z zgledno natančnostjo. Pomenek z avtorjem odkrije, da je zasledoval pri pisanju še nek vzporeden cilj: hotel je opozoriti sedanjo družbo, naj bo njena skrb za partizanske kraje v poštenem sorazmerju z deležem, ki so ga tisti kraji dali v boju. Da bi ne bilo, denimo, ozemlje med Sočo in Idrijco (mejno reko Beneške Slovenije) za novogoriško občino to, kar je Kozjansko za vso Slovenijo: področje zaostalosti, kakršne Kanalski kolovrat pač ni zaslužil.

V pogovoru z Zupanom je občutiti, da ta skromni človek po 30 letih miru še zmerom živi vsajen v revolucijska doživetja, ki so mu izoblikovala mladost, značaj in pogled na svet. Kasnejše delo, odgovornost, aktivistična dejavnost, srečno družinsko življenje z ženo Anico ter s sinom Matjažem in hčerjo Alenko — vse to mu je bilo in mu je, kar je drevesu krošnja, korenine pa so mu ostale zadrtje v neizčrpno hranljiva tla revolucije. Ko poslušáš Zupančevo življenjsko povest, diha iz vsakega spominskega drobca in odseva iz njegovih mirno vdanih oči zanesljivost, bivanjska sila, kakršna se more roditi in zrasti samo tam, kjer domuje zvestoba neki ideji.

»Moj rojstni kraj,« pripoveduje, »ni Primorska, marveč Selška dolina.« V Železnikih, kjer so bile nekaj desetletij prej, preden sem 1925. leta prišel na svet, ugasnile peči fužinarjev in kovačev, je bil moj oče Štefan sedlar. Trdo je moral delati on, še trše mati, da sta preživljala nas tri otroke. Imeli smo hišo nad Soro, njivico, košček snegovnika — toda mati je morala nanositi nešteto košev krme, da smo redili kravo in kakšnega pujska. Tudi otroci smo morali hoditi po drva in pomagati očetu v delavnici, brž ko smo se zavedli. Kaj smo nacufali žime in morske trave, kaj smo požrli prahu, kaj prelili potu in sidola, da so se lepo svetile »šajbe« na komatih! Zraven smo hodili v šolo in se kar pridno učili. Bili smo vendar veliko na boljšem kot večina železnških družin, ki jih je trla grozovita revščina. Ni bilo kruha, ni bilo dela. Biti hlapec pri nemškem bogatašu Egru, klekljati, se ukvarjati s slabo plačanim sodarstvom, nabirati gozdne sadeže — to ti je bilo vse. Prav nekaj malega ljudi je

bilo zaposlenih v gozdarstvu in v zasebni obrti. Skoraj neverjetno je, kako je bilo mogoče živeti skoraj tisoč prebivalcem tega trga. Na petek in svetek so tolkli koruzne žgance pa podmet. No, moj dobri oče, strog, pravičen, asketsko trezen in razumen, kakršen je bil, me je leta 1937 poslal v Ljubljano — v klasično gimnazijo. Še danes ne vem, kako je zmagoval breme, da me je študiral in plačeval zame internat. Prebil sem se do male mature, takrat pa me je meja med nemškim in italijanskim okupacijskim ozemljem odrezala od šole. Sprva sem poskusil nadaljevati študij v Celovcu, pa nisem dosegel drugega, kot da so me — bilo mi je komaj 18 let — Nemci poslali na vojaški nabor in me potrdili, da sem goden za Hitlerjevo vojsko. To me je tako pretreslo, da sem jo pri priči porisal in spomladi 1943 našel pot v 4. gorenjski bataljon partizanske vojske.

V nekaj krepkih obrisih tako Cirilova pripoved obseže zgodnjo mladost in doseže tisti čas, ki je prelomno vplival na njegovo lastno usodo, na usodo venečega proletarskega kraja Železnikov, na usodo takratnih in poznejših generacij ter vsega slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov. Zlepa bi težko našli kraj, ki bi tako enodušno sprejel partizanski boj in dal zanj toliko življenj, kot so bili to prav Železniki. Mnogi Železnikarji, zlasti cvet mladine, so padli v juriših, blizu ali daleč od doma, toda ozemlje med Sorama se je zgodaj ovenčalo s partizanskimi zmagami, kakršni sta bili zaseda v Rovtu in herojska obramba Dražgoš.

»Ti boji Cankarjevega bataljona so navduševali mlade, da smo doraščali hitreje, kot bi sicer,« nadaljuje Zupanc. »Morali smo izpolniti vrzeli, ki so nastajale. 4. gorenjski bataljon — vodila sta ga komandant Zvone Bertonec in komisar Ludvik Novak — je nastal iz Selške čete. Takrat, ko sem stopil vanj, je bataljon operiral na Blegošu in po drugih hribih Loškega pogorja. Toda ni mi bilo sojeno, da bi avgusta 1943 z bataljonom vred tudi jaz prišel v sestav Prešernove brigade, ki ji je bilo dober mesec kasneje premagati slovenski alcazar — Turjak. Konec junija sem bil namreč s 15 drugimi borci dodeljen prvemu bataljonu Gradnikove brigade. Ta bataljon se je junija umaknil pred hajko iz Cerkljanskega na davško stran, ko pa se je kasneje vrnil, nas je 15 selških borcev šlo za njim. Komandant Gradnikove Danilo Šorovič me je kmalu vzel za kurirja, ves vesel, da dobro znam njegovo cirilico in da bom tako v redu vzdrževal zvezo med

bataljoni. Zadnje dni avgusta se je brigada v Vršah nad Čepovanom prvič zbrala v celoti. Bilo nas je 500 borcev v treh bataljonih, čez nekaj dni pa se nam je pridružil na poti skozi Trnovski gozd še četrta bataljon Gregorčičeve brigade. Zvedeli smo, da gremo na Dolenjsko, na osvobodeno ozemlje...»

Cirilov spomin tu zastane; videti je, da pripovednik izbira v sebi besede, da bi prav izrazil občutje, ki je takrat prevzelo brigado.

»V hipu smo pozabili,« pravi, »da smo lačni, bosi, izmučeni. V nas je zasijala vizija svobode. Tam, na našem osvobodjenem ozemlju, smo si rekli, tam se bomo do sitega najedli. Na Dolenjskem je zbrana naša velika sila, tam so naše udarne brigade, tam bomo dobili dobro orožje, čevlje, obleko, počitek, partizansko kulturo... Vsi prerajeni smo odmarširali prek Hrušice in Grčarevca, prek Ljubljanskega vrha nad Verdrom pa na Kurešček. Od tam smo zagledali luči Ljubljane. Prsi nam je razganjalo veselje, bili pa smo tudi žalostni, vedoč, da je ta naša Ljubljana eno samo koncentracijsko taborišče. Prihodnji dnevi so nam prinesli ostre boje. Hude izgube smo imeli pri Krvavi peči, ko so Italijanom in belim pomagala letala. Ob tej priložnosti je tudi izgubil roko komisar Gradnikove Franc Tavčar-Rok. Toda že je bila tu italijanska kapitulacija. Naš prvi bataljon je šel na pomoč Cankarjevi brigadi: pomagali smo pri razbitju plave garde v Grčaricah. 9. in 10. septembra smo bili že v Ribnici. V Dolenji vasi smo obkrožili skupaj s Prešernovci italijansko kolono in jo zajeli. Ni šlo brez boja. Mimo mene je pribežal italijanski konj z veliko torbo: ujel sem ga in odprl torbo. V njej je bilo polno starega kruha. Hlastno sem jedel prvi kruh, odkar sem bil v partizanih.«

Kaj pa tista vizija, tisto upanje, ki je Gradnikovce tako vesele in prerajene gnalo na Dolenjsko?

»No, seveda,« odgovarja Ciril, »tista vizija se nam je hitro razblinila. Pohod na Dolenjsko je pomenil za nas samo izčrpujoče pohode in žrtvene boje. V Ribnici sem sicer odložil svoje ušive cape in oblekel italijansko uniformo brez uši, toda počitka ni bilo skoraj nobenega. Dobili smo nalogo: Takoj nazaj na Primorsko, spotoma pa obračunati z nekaterimi postojankami Bele garde. V Blokah so se belci že sami razpršili, mi pa smo pojedli celo peko toplega kruha, ki je omamno dišal in je bil pečen še zanje. Postojanko Begunje nad Cerknico smo

likvidirali v boju, trajajočem dan in noč. Nemška pomoč s tanki je prišla belim z Rakeka prepozno. Tam sem naposled prišel do dobrih čevljev. Ko pa smo prišli pod Nanos, v vasi Strane, Ubeljisko, Smihel — nas je čakal nov sovražnik: Nemci. Ze prvi spopad z njihovo motorizirano kolono nam je prizadejal poraz in hude izgube. Takrat bi bil skoraj ujet, če me ne bi mlinar v Hruševju skril med stope in me zvečer odpeljal k našim aktivistom v Nanos.«

Nikjer v Zupančevem partizanskem življenjepisu ni zaslediti samohvale ali tiste vrste spomina, ki uspehe rad poudari, neuspehe pa zamolči. Vse, kar je doživel, obnavlja ta mož brez olepšav, ni mu tuja kritičnost in celo hudomušnost, ko govoreč o sebi priznava, da partizanstvo ni bilo samo položščena hrabrost, ampak včasih tudi strah. Ni dvoma, da prava veličina osvobodilnega boja raste samo s posredovanjem takšne zveste resnice o njem.

»V Podkraju,« pripoveduje Ciril dalje, »so se naše razpršene enote zbrale. Šli smo v Dolomitski odred, ki se je jeseni formiral v Zadlogu pri Črnem vrhu. Zimo sem prebil v odredu kot komisar čete. Maj 1944 pa je bil zame najlepši mesec v partizanih in najbrž v vsem svojem življenju. Takrat je 30. divizija organizirala politični tečaj za bataljonska in četna vodstva na Čavnu. Tečaj je vodil Mirko Zlatnar. Vsa Vipavska dolina je bila v cvetju, obiskala so nas vipavska dekleta in nam prinesla kruha in češenj... naš tečaj je v miru potekel, za razloček od naslednjega, ki so zanj že zvedeli Nemci in ga dvakrat napadli. Po tečaju nisem več dolgo ostal v odredu. Poslan sem bil v 9. korpus, na Kobariško vojno področje. Šli smo čez Baško grapo in tolminske gore. Nikoli ne bom pozabil, kako sem na pokopališču pri Lovrencu nad Sočo občutil, kot da sem prišel na božjo pot. V mesečini sem z razvnetim čustvom videl in otipal grob Simona Gregorčiča. V začetku julija smo prebredli ledeno Sočo ter prek Livka in Beneške Slovenije dosegli Goriška Brda. Tam, v Kojskem, sem bil komisar čete vse do marca 1945. Od tam sem šel v Bovec, kjer sem kot komandant mesta dočkal svobodo.«

Iz vsega, kar je pripovedoval in kakor je pripovedoval o svojem rešitelju mlinarju, o Čavnu, o vipavskih dekletih, o čustvih na grobu Goriškega slavčka, o Soči, o Beneški Sloveniji in sončnih Brdih — iz vsega tega je dihal Cirilova globoka navezanost na primorsko zem-

ljo in njene ljudi. Kot dvajsetleten fant, prihajajoč iz čisto drugačnega selškega sveta, je Primorsko vzljubil in je odtihmal ni več zapustil. Jeseni 1945 je moral sprejeti težavno in odgovorno dolžnost komisarja nemškega ujetniškega taborišča in bolnišnice v Ilirski Bistrici. S sedemdesetimi borci je moral čuvati 16 tisoč ujetnikov in bolnikov — domala ves 97. nemški korpus. Težko je bilo preprečevati pobege, vendar so uspešno opravili nalogo, da so ujetnike v oddelkih po 500 razposlali na razna delovišča v notranjost države, ranjence pa prek Rdečega križa domov.

V dvajsetih letih, ki so ga še ločila od upokojitve, je major Zupanc organiziral delo vojnih odsekov v Postojni, Tolminu, Ajdovščini, Portorožu, Kopru in Novi Gorici. Primorsko je zapustil samo za nekaj krajših obdobj, ko je služboval v Novem mestu in Bjelovaru ter dokončal oficirsko šolo v Sarajevu. Nešteto krat je službeno, zadnjih deset let pa za svoje veselje prepotoval Primorsko po dolgem in počez, spoznal njene gore, Kras, čudovite doline, predvsem pa je do globine spoznal primorske ljudi ter proučil njihovo življenje in zgodovino. Zdaj je tudi predsednik mestnega odbora Zveze borcev v Novi Gorici.

»Nemalokdaj sem žalosten,« pravi, »da smo sredi silnega razvoja pozabili in pustili propasti prenekatero primorsko vas. Srce me boli, recimo, ko se spomnim na Male in Velike Vrše. Teh dveh zaselkov na planoti med Čepovanom in Dolnjo Trebušo ni več. Partizanski bataljon je včasih po cel teden živel v teh dveh naseljih, tam smo imeli bolnišnico, čevljarско delavnico in kurirsko javko. Danes ni ostal za njima — dobessedno — niti kamen. Ljudje so odšli ali pomrli, hiše so se podrle. Zdaj se tam pase živina...«

Ni težko razumeti, zakaj je Ciril Zupanc po upokojitvi spremenil svoje skromno stanovanje sredi Nove Gorice v pisateljsko delavnico. K takemu ravnanju ga je prisilila notranja nuja — po svojih močeh poplačati družbeni in svoj osebni dolg junaškemu primorskemu ljudstvu, ki je tolikanj krvavelo, da bi si pridobilo dom v Jugoslaviji in se rešilo socialnih zatiranj. K neutrudnemu pisateljskemu delu — zasnovanih ima še vrsto del o primorskem in selškem partizanstvu, ki ga obdeluje zlasti v škofje-loških zbornikih — pa je Zupanca nagnila tudi osebna zvestoba. Tista zvestoba, ki terja od sina, da pokloni materi revoluciji sleherni vlakno svoje moči, zmožnosti in daru.

Iztok Durjava

Revolucija in umetnost

Nande Vidmar: Sirote iz Drežnice, 1944, sepija

Namen našega sestavka je prispevati nekaj spoznanj k že večkrat zapisani misli o temeljni povezanosti partizanske likovne tvornosti s t.i. socialnokritično umetnostjo predvojnega obdobja. Da bi bili bolj nazorni, si bomo ogledali, kako se povezanost teh, tudi družbeno pomembnih praks, kaže v opusih dveh slovenskih umet-

Nande Vidmar: Bajterski otroci, 1935, sepija

nikov in revolucionarjev, bratov Nandeta in Draga Vidmarja. V našo primerjavo bomo vključili grafični in risarski del njunih predvojnih opusov, saj menimo, da je v njem njuna socialnokritična usmerjenost najbolj berljiva.

Če si najprej ogledamo Nandetov predvojni opus, opazamo, predvsem v njegovem grafičnem delu, dva različna tokova. Prvega zastopajo grafike, v katerih umetnik vztraja na doslednem opisu predmetnega inventarja podob, na jasnem definiranju prizorišča in na individualizaciji človeških figur, ki jih poznamo kot delavce in torej nosilce določenega družbenega statusa (V ječi, Kopač, Pojoči delavec itd.). Drugi tok v Nandetovem predvojnem opusu dobro zastopata grafiki Mučena jetnika in Obup. V njih gre za naslon na uveljavljeni ekspresionistični model, kakršnega poznamo v slovenskem slikarstvu od Frana Tratnika naprej.

Realistični model slikarjeve predvojne grafike, v kolikor ga črno-beli medij sploh omogoča, se nadaljuje tudi v nekaterih partizanskih grafikah (Prehod čez progo, Lahki minomet itd.) in tudi sicer spada med možne in sprejemljive modele partizanske grafične produkcije. Prisotnost drugega toka oz. modela ni takoj razvidna, saj je prisoten, vsaj tako se nam zdi, v pomensko zaključenem ciklu risb t. i. skic iz brigade, ki so umetniku nastale, ko se je v času nemške ofenzive jeseni l. 1943 udeležil bojev in pohodov 12. brigade. To je na eni strani res izjemen dokument borbene poti partizanske enote in njenih borcev, a odkriva kljub očitnemu naslonu na resnične dogodke tako izjemno artikulirano govorico (sumarično podane podobe borcev, monumentalizirane skupine partizanov, strnjenost ranjenega borca in njegovega konja (Ranjenec), efektno kontrastiranje s pomočjo sepije itd., da je ne bi zmogel umetnik, ki ni že prej razpolagal z bogatim vizualnim repertoarjem. In če je šlo v zgornjih primerih bolj za prenos sheme, ugotavljamo ob primerjavi predvojnih slikarjevih podob zapuščenih otrok (Sepije Bajterski otroci I, II, Otroci

Drago Vidmar: Dninarice, lavirana risba

predmestja) in t.i. drežniških sirot (Drežniška sirota, Sirote iz Drežnice — sepije iz l. 1944) odkrite pomenske analogije. V obojih je umetnik z izolacijo otroških figur v bolj skopo označenem prostoru presegel dokumentarni zapis o individualnih usodah otrok. Podobe se spreminjajo v znake, ki pomenijo v kontekstu socialne miselnosti nevsiljivo obtožbo, pa naj gre za socialne razmere predvojne družbe ali okoliščine vojnega viharja.

Povezanost Dragotovega predvojnega in medvojnega opusa je bolj kompleksna. Pregled njegovih predvojnih grafik in risb nam odkriva premišljeno urejenost slikovnega polja, ki se kaže v scenskem obravnavanju okolja in projekciji človeških figur oz. skupin figur kot nosilcev pomena v središče listov (Lesoreza Jesen in Južina ter risba Dninarice iz 20-tih let). Omenjenim principom formuliranja se je pridružilo v 30-tih letih, predvsem v linorezih, dekorativno urejanje površine listov. Pri razbiranju pomena teh del pa moramo biti pozorni na njihove naslove. Če omenimo samo nekatere kot npr.: Bajtarji, Brezposelni, Hlapec, Pastir itd., ugotavljamo, da lahko šele z njihovo pomočjo odkrijemo pomen Dragovih shematičnih figur kot znakov, ki pomenijo v razredni stratifikaciji predvojne družbe najnižje socialne kategorije. V kontekstu predvojne revolucionarne ideologije pa so te podobe hkrati simboli tistih družbenih sil, ki bi jim v perspektivi revolucionarnega prevrata pripadla vloga spreminjevalca obstoječih družbenih razmer. Zanimivo je, kako je predvojna kritika ob teh delih sicer razbrala njihovo skonstruiranost, ni pa mogla prodreti v njihovo pomensko plast: »Tako se zdi danes njuna socialno označena snov-

Drago Vidmar: Pobiti talci, 1945, monotipija

nost brez dejanske notranje zainteresiranosti. Njuni revni kmečki otroci, trudne ženske pri delu na polju in skupine težakov in mladih proletarskih otrok se zde kakor sheme, kakor podobe iz drugega sveta, brez umetnostne verjetnosti in lastne zakonitosti...¹

Omenjena formulacijska praksa odmeva v Dragovem medvojnem opusu v številnih monotipijah, zlasti tistih, ki obravnavajo okupatorjeve eksekucije talcev. Listi *Pobiti talci I, II, Talci, Obešanje talcev, Morišče* in drugi prinašajo predvojnem delom podobno kadriranje elementov podobe, scensko obravnavanje prizorišča (V listu *Morišče* je kot scenski okvir uporabljen segment Dragotovega olja *Vas v zimi* iz l. 1929) in skoraj identično projiciranih temeljnih nosilcev pomena v teh listih — talcev oz. skupin talcev. Zopet smo torej soočeni s pomenom specifične kategorije, tokrat s pomenom talca, ki zavzema poleg padlega borca najvišje mesto v hierarhiji vrednot narodnoosvobodilnega boja. Talci se spreminjajo v Dragovih monotipijah v simbole, ki ne pomenijo le žrtev okupatorjevega nasilja, ampak so hkrati vzpodbuda in zagotovilo za zmago revolucije in narodnoosvobodilnega boja. S takšnim pomenom talca se srečujemo tudi v partizanski poeziji.²

V Dragovem opusu lahko ugotovimo še eno analogijo, namreč povezanost njegovih predvojnih krajinskih podob in t.i. partizanskih krajin-risb porušenihi slovenskih domov in vasi. Ob pregledu grafik iz 20-tih let Svetina, Sv. Rupert, Krajina in tistih iz 30-tih let Hribovska krajina, Pokrajina-njivice se moramo vprašati ali gre za krajine v pravem pomenu besede ali pa jih lahko razumemo tudi drugače, namreč

na način skritega simbolnega pomenjenja. Zdi se nam, da je Šijanec skušal odpraviti dilemo, ko je zapisal: »Za oba je značilno, da ju narava kot zunanji pojav ni toliko zanimala, kakor usoda preprostega ljudstva, zahteva po socialni človečnosti, ki jo lahko razbereš tudi v samotni tišini Vidmarjevih hribovskih vasi.«³ Podoba krajine oz. doma kot simbola je prisotna tudi v predvojni socialni poeziji, npr. pri Seliškarju.⁴

Tudi Dragove medvojne risbe porušenih vasi in požganih domov (takšna dela so nastajala vsem vodilnim partizanskim umetnikom) niso le naturalistične študije in ne le dokazi okupatorjevega pustošenja po slovenski zemlji. Pomen teh podob je večplasten, saj gre za simbole ogrožanja temeljnih vrednost slovenstva kot sta dom in družina, v intimnem partizanskem občutju pa uničevanja partizanom varnih in domačih pribežališč med napornimi pohodi. Razumljivo se nam zdi, da je razviden tak način pomenjenja tudi v partizanski poeziji.⁵

Na koncu moramo poudariti, da omenjene analogije niso le značilnost naših dveh slikarjev, ampak da obstajajo med obravnavanima obdobjema tudi sicer dokaj tesne vezi. Naloga bodočih raziskav bo popolnejša osvetlitev nakazane problematike, ki bi koristila zlasti pri objektivnejšem vrednotenju t. i. angažirane umetnosti, ki je večkrat preveč prijazno zatočišče zelo ohlapnim likovnim delom. Tem raziskavam je lahko delovna hipoteza naslednja Francstelova teza: »Razmerje vsake umetnine do splošne družbene zgodovine je mogoče opredeliti, če najprej proučujemo umetniško delo kot produkt, ki je nastal v nekem figurativnem sistemu in nato razmerje umetnine in figurativnega sistema do družbenih prvin danega časa.«

Opombe

¹ K. Dobida, Brata Vidmarja, LZ, letnik LVI, Ljubljana 1936, str. 378—381.

² V pesmi Mateja Bora Mrtveci za vasjo (Previharimo viharje, 1942) preraste začetna impresija: Za vasjo — ob kole zadržani — vso noč — ves dan — strme v zemljo — trije umorjeni, v imperativ novega odpora: Vas mrtvi — zbudimo? — saj vpijemo do neba! — Skoz temo — do vas — od vsepovsod — od gozdov, cest, mest, polj in gora — iz razbičanih src je dahnilo: Bratje, gremo! — Gorje nas je — zbudilo!

³ Fran Šijanec, Sodobna slovenska likovna umetnost, Maribor 1961.

⁴ Tone Seliškar, Pesem Hiše, LZ, letnik LI, Ljubljana 1931): ... Ampak zopet ne veš: Morda pa je za tistimi okni bolnik — ki umira in misli na smrt.

Hiše so knjige s pečati — Odpiram in s silnimi dvomi trkam na vrata.

⁵ Peter Levec, Požgana vas (Pesmi naših borcev, Lj. 1945), Matej Bor, V mrtvi vasi (Pesmi, Lj. 1946), Dušan Mevlja, Pohod (Partizanske pesmi, Mb. 1946).

Franci Lakovič

Ded moj bil je grenadir

*Ded moj bil je grenadir,
v vojni našel svoj je mir,
sežnjev ped zdaj pod zemljó
spi že dolgo in težko.*

*Tudi oče moj že spi,
v grobu mu trohne kosti,
preden pa je dotrpel,
vse cesarje je preklel.*

*Jaz vse vihre sem prestal,
roko le sem daroval,
da bi bil na svetu mir,
da spet kakšen grenadir*

*ne bi brez potrebe pal,
da moj sin bi živ ostal,
da v vseh nas bi plala kri
le za bratstvo med ljudmi.*

Franci Lakovič

Obrnjeni epitaf

*Umr! je za domovino,
za čas razkošja, limuzin,
pa le takrat, ko teče vino,
prikrade spet se v naš spomin ...*

Slavko Rupel

Nov Ingoličev roman o kmečkih uporih

V izdaji Državne založbe Slovenije je izšel zgodovinski roman Antona Ingoliča *PRADEJJE*, posvečen kmečkim uporom. Anton Ingolič, ki je v svojih leposlovnih delih posegal skoraj izključno po sodobni tematiki in obravnaval aktualne, zlasti socialne probleme, je to pot segel po zgodovinski tematiki. Spomini na mladostna doživetja, pripovedi o gradu Gromberk in upornih puntarjih v domačem kraju, vse to ga je ob proslavah obletnice kmečkih uporov vzpodbudilo, da je napisal ta zgodovinski roman, posvečen uporom kmetov pod Pohorjem leta 1635. Ker je Ingolič izkušen pisatelj, spreten pripovednik, ki ve, kaj hoče in zna svojo zamisel tudi ustvariti, je nastal soliden, lepo napisan in trdno grajen roman, ki morda ne predstavlja široke, razgibane zgodovinske freske, — kot delo predstavlja založba, — zato pa dober, zanimiv zgodovinski roman, v katerega je pisatelj vložil mnogo truda in pisateljske sposobnosti. Roman, ki bo zadovoljil širok krog prijateljev Ingoličevega pisanja in tistih bralcev, ki jih privlačijo napete in zanimive zgodbe in ki najdejo bodisi v romantično pobarvanih pripovedih ali črno-belih zgodovinskih romanih svoj užitek.

Osrednja osebnost pripovedi je na eni strani grajski oskrbnik Hertaler, zaradi katerega se kmetje upirajo svojemu gospodarju, misleč, da je graščak boljši in pravičnejši. Na drugi strani stoji družina Rodnikovih, katere člani so tako ali drugače povezani z uporom, saj je Boštjan Rodnik kot nekdani vojak celo voditelj upornih kmetov. Prav ta pa je posredno povezan

tudi s Hertalerjem, saj ljubi Hertalerjevo hči, ki naj bi bila povsem drugačna od svojega očeta. Toda oče nasprotuje njuni ljubezni in Boštjan mora k vojakom, Renata pa v samostan. In ko pride do punta, je srd kmetov obrnjen prav proti gradu Gromberku, kjer živi Hertaler, ki pa sprva uide, ko pa je upor končan in se vrne, pa ga ponoči ubije maščevalna roka enega od Rodnikovih. Sicer pa nam pisatelj predstavi najprej brezdušno zatiranje kmetov in izkoriščanje, nekaj poskus, da bi si kmetje legalnim potom pridobili pravico, nato sam upor, kmečke zmage, pa bojni preobrat v zmago graščinskih in cesarjevih vojakov ter na koncu kazen. Kmetje izgubljajo glave, njihove družine morajo v pregnanstvo, nekateri pa na beneške galeje. Krvav upor je končan, na obeh straneh je polno mrtvih, povsod je dosti nasilja in krvi, konec je ena sama tragedija, saj skoraj vsi poglavitni junaki pripovedi izgube življenje.

Ingolič je v svoji spremni besedi napisal, da je hotel sprva napisati mladinsko povest, potem pa mu je delo preraslo v roman za odrasle bralce. Sam pravi tudi, da je pri pisanju imel težave in da se je z delom namučil. Ko prebereš roman, začneš razmišljati o Ingoličevem delu. Zgodovinski romani so na splošno dvoje vrst. V enih se pisatelji poslužujejo zgodovinske snovi, da obravnavajo sodobne, žgoče probleme, ki jih skušajo zakriti s plaščem zgodovine. Drugim pa gre pri pisanju zgodovinskih romanov le za prikaz preteklosti, za upodobljenje zanimivih zgodovinskih dogodkov, za prikaz stare slave, nekdane veljave in po-

dobno. Ingolič je hotel s svojim romanom obuditi predvsem spomin na minule dni in na slavno, revolucionarno preteklost preprostih slovenskih ljudi, ki smo jo začeli spoznavati поблиže šele s proslavami o kmečkih uporih. S tem je nedvomno storil pomembno delo, saj romanov s tematiko upornišтва slovenskih kmetov naša literatura ne premore veliko. Sodobne problematike se v svojem romanu Pradedje Ingolič ne loteva. Le na koncu mimogrede s prikazom prese-ljevanja upornih družin nakazuje na doga-janja v zadnji vojni, čeprav sicer že sama ideja upornišтва, obdelana v romanu, po-sredno spominja na osvobodilni boj. V bi-stvu pa je roman le pripoved o nekdanjih uporih, napisana zaradi oživitve spomina na kmečke puntarje in na revolucionarnost slovenskih ljudskih množic v boju proti tiraniji. Roman je torej nastal ob skromni zunanji spodbudi, predvsem pa zaradi pisa-teljevega prepričanja o moralnem dolgu na-sproti kmečkim upornikom in proslavam

obletnice uporov. Ker je Anton Ingolič pi-satelj, ki je bil vedno orientiran na sodobno snov, ker je pisal o aktualnih sodobnih pro-blemih, ki jih je sam spoznaval in sodo-življal (problemi lukarjev, splavarjev, izse-ljencev, partizanov, gozdarjev, gimnazijcev) je razumljivo, da se njegovo pisateljsko pero v zgodovinskem romanu ni moglo tako razživeti in tako prizadeto posredovati zgod-bo in osrednjo idejo. Kot rečeno, delu ne manjka pisateljeve fabulativne in kompo-zicijske spretnosti, manjka pa neke notra-nje izpovedne sile. S svojo solidnostjo v gradnji, v zgodbi sami, v tekoči pripovedi, nas delo zadovolji, to pa je najbrž premalo, da bi se roman Pradedje uvrstil med naj-boljše Ingoličeve stvaritve. Kljub temu mo-ramo biti pisatelju hvaležni, da se je lotil snovi, ki najbrž njemu kot pisatelju ni bila najbližja in da nam je vseeno ustvaril tekst, ki bo najbrž kot druga Ingoličeva dela ši-roko bran, vsaj v določenem krogu mladih in takega zanimivega branja željnih bralcev.

Milan Apih

Vstanite sužnji

Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta

Te dni je izšla pri Založbi »Borec« pesma-rica — zbirka revolucionarnih pesmi vsega sveta pod imenom »Vstanite sužnji«, ki je prejela tudi letošnjo Kajuhovo nagrado. Ker že to kaže v neki meri na njeno pomemb-nost, smo naprosili njenega glavnega ured-nika tovariša MILANA APIHA, da nam jo поблиže predstavi.

Kakor glasba nasploh, tako tudi revolu-cionarna pesem — in ta še prav posebno — ne pozna meja. Komaj nastane v določenih okoliščinah in v določenem kraju — žarišču revolucionarnega boja — že preide prostor in čas in se razširi na podobna področja, včasih na ves svet. Saj vsako revolucionarno gibanje ne ustvarja samo svojih lastnih pe-smi, temveč sega (celo že pred tem) tudi po takih, ki so nastale že prej. Mnoge posvoji kar v izvorni obliki ali z dobesednim prevodom besedila, ali pa prilagodi besedilo no-vim razmeram in težnjam. Nastajajo pa na osnovi starih priljubljenih napevov tudi no-va besedila (kontrafakture), pri čemer se pogosto prilagajajo tudi napevi.

O tem zgovorno priča širok repertoar pesmi, ki so spremljale naš narodnoosvobo-

dilni boj pa tudi že naše predvojno revolu-cionarno gibanje. Ta spored je poznal poleg velikega števila pesmi, ki smo jih ustvarili sami, še mnoge druge dotlej znane pesmi, in to od kmečkih bojev pa prek čitalniških ča-sov do predvojnega delavskega gibanja ter pesmi iz oktobrskih in pooktobrskih dni všteviš protifašistične pesmi iz vse Evrope in še posebej iz španske državljanske vojne. Tako nas je že takrat navduševala »Puntar-ska«, kakor nas še danes in kakor je to bilo za časa Florijana Geyerja ali Matije Gubca. Podobno je bilo tudi pri drugih jugoslovan-skih narodih.

Vse te pesmi so se v skladu z izredno raz-vejano pevsko dejavnostjo po vojaških eno-tah in na terenu razmnoževale in tiskale že med NOB, po vojni pa smo dobili že kar lepo število uglednih pesmaric, ki pa so imele namen zbrati predvsem tisto, kar je pri nas nastalo v tem času, od tujih pesmi pa le tiste, ki jih je naše gibanje že dotlej poznalo, ali pa smo jih iz zavezniških ozirrov (razne himne in nacionalne pesmi drugih narodov in držav) uvažali v naš repertoar.

Medtem pa so nekateri drugi narodi, med njimi Čehi, Slovaki ter Nemci in pa seveda v Sovjetski zvezi poleg svojih nacionalnih zbirk izdali tudi že zbirke revolucionarnih pesmi drugih narodov, ki pa žal tudi niso popolne. Z njimi so vsekakor približali velik del tega dragocenega mednarodnega bogastva ne le svojim narodom, ampak tudi drugim, ki ob pomanjkanju svojih lastnih virov črpajo iz le-teh.

Torej smo bili doslej v zaostanku prav mi, ki smo že med predvojnimi revolucionarnim gibanjem, posebno pa med narodnoosvobodilno vojno ustvarili na tem področju sorazmerno največ med vsemi evropskimi narodi.

Da bi izpolnili to vrzel, je uredniški odbor na pobudo založbe »Borec« že pred dobrima dvema letoma začel zbirati te pesmi. Kar zadeva domače pesmi, se je naslanjal na že prej omenjene številne zbirke pa tudi na prispevke posameznikov, glede tujih pesmi pa na številne nacionalne zbirke, med katerimi naj zaradi zanimivosti omenim še pesmarico proletarskih pesmi vsega sveta, ki je izšla v esperantskem jeziku že leta 1924 (!). (Seveda so te pesmi omejene na tisti čas.) Sicer pa smo bili kar zadeva najnovejše pesmi (zlasti protiimperialistične in protikolonialistične) navezani večkrat zgolj na tonske reprodukcije ali celo na ustno izročilo zlasti prek študentov iz raznih afriških dežel ali na prijateljske pošiljke iz daljnih krajev. Lahko rečem, da je to bil najtežji del našega dela, ki je trajal dve leti. (Sem štejem seveda tudi iskanje natančnejših in verodostojnejših podatkov o nekaterih že znanih pesmih.) Tako je v tej pesmarici zbranih kar 313 pesmi, njen obseg pa je blizu 680 strani velikega formata.

V uvodni besedi k pesmarici smo skušali pojasniti tudi nekatera stališča pri izbiri pesmi. Naj ponovim samo najvažnejše:

Ker je pesmarica namenjena v prvi vrsti Slovincem, si je uredništvo prizadevalo zbrati vse slovenske revolucionarne pesmi, ki so nastale do leta 1945, obenem pa zaobjeti širok izbor pesmi drugih jugoslovanskih narodov in kolikor mogoče pesmi drugih narodov. Kar zadeva slovenske pesmi, naj bi torej imela naša zbirka enciklopedičen značaj. Mnoge pesmi so tokrat prvič objavljene. Na koncu je dodan še mladinski cikel, ker so se tudi te pesmice ustvarjale in prepevale med vojno, posebno po šolah na osvobojenih ozemljih, pa tudi drugod, in so posebno očiten dokaz o vseobsegajočem uporu našega naroda.

Pri pesmih drugih jugoslovanskih narodov smo izbrali tiste, ki so bile med svojimi

narodi splošno znane in zanje najbolj značilne. Pri njihovi izbiri smo se naslonili v veliki meri na mnenja nekaterih tovarišev iz drugih republik, ki jih v pesmarici z zahvalo omenjamo.

Na splošno pa je bil izbor pesmi, posebno starejših, odvisen od vloge, ki so jo odigrale v zgodovini, ne glede na to, da so nekatere prišle medtem že v nasprotje z današnjim časom ali pa se iz drugih razlogov ne pojejo več (npr. »Kominterna«!).

Od pesmi, ki so nastale med obema vojnama, to je po oktobrski revoluciji in v zvezi z njo, so v večini ruske pesmi. Sprejeli smo večinoma vse, ki so se uveljavile v svetu in pri nas, kjer so se pele sprva po zaporih stare Jugoslavije, kamor so jih prinesli komunisti, ki so se šolali v Sovjetski zvezi. Mnoge med njimi smo med NOB prikrojili in skoraj pozabili na njihov izvor. (Komandant Sava, Omladinska i. p.) Izpustili smo le tiste, ki so nastale izključno kot plod kulta osebnosti za časa Stalina.

Vse tuje pesmi so prevedene. Nekatere so bile že prej, druge (kakih 150) pa smo prevedli sproti. Neprevedene smo pustili samo srbske, hrvaške in makedonske, razen če niso bile prevedene že prej. Povsod — razen kjer bi to bilo zaradi jezika ali pisave (arabščina, kitajščina i. p.) brez pomena, ali kjer nam pesem v originalu ni bila na voljo — so natisnjena besedila tudi v izvorniku, tako da šteje pesmarica dejansko blizu 500 besedil!

Napevi so, ker gre pač za množične pesmi, zabeleženi večinoma enoglasno ali dvoglasno. Le v izjemnih primerih, kjer se vodilna melodija ni dala drugače prikazati, smo pustili večglasni stavek. Povsod smo se skušali držati avtentične oziroma prvotne verzije napeva ali pa smo se vračali k njej, kadar je bila pesem v rabi očitno popačena. Vsi taki posegi so zabeleženi v obširnih opombah, v katerih je najti tudi številne podatke o nastanku in življenju posameznih pesmi in njihovih avtorjev.

Ko že omenjam *opombe k pesmim*, moram poudariti, da je bilo ob njih izvršeno precejšnje raziskovalno delo. Oba muzikologa, tovariš Rafael Ajlec in dr. Radoslav Hrovatin, sta tu vložila mnogo truda in znanja, ravno tako pa je glede notnega zapisa izvršil dragoceno delo tovariš Radovan Gobeč, ki je vnesel tudi harmonizacijo. S tem pa je odpravljena tudi marsikatera napaka, ki se je doslej našla v prejšnjih pesmaricah.

Trenutno pa je največji pomen te zbirke v tem, da bo obogatila program naših pevskih zborov in zlasti naši mladini razširila revolucionarno obzorje.

Janko Poljanec

Rafael Perhauc: Upor mornarjev v Boki Kotorski

Mineva že dvainpetdeseto leto od upora mornarjev na ladjah avstro-ogrske cesarsko-kraljeve vojne mornarice, ki so bile tedaj zasidrane v najjužnejšem pomorskem oporišču v Boki Kotorski. Ob obletnicah tega pomembnega dogodka, ko so v petek, 1. februarja leta 1918 uporni mornarji na oklepni križarki Sankt Georg izobesili svojo zastavo, so sicer v slovenskih časnikih in revijah izhajali krajši priložnostni članki, vendar večjega odmeva v javnosti v glavnem niso dosegli. Obširnejšega pregleda tedanjih prelomnih dogodkov pa Slovenci v knjižni obliki sploh še nismo dobili, čeprav je bil delež naših mornarjev v uporniških skupinah precejšen, vsekakor pa večji, kakor ga hočejo priznati nekateri tuji zgodovinarji. V sicer znatno bogatejši hrvaški oziroma nemški literaturi pa vloga slovenskih mornarjev seveda tudi ni ustrezno prikazana in ovrednotena.

Dokumentarno delo Rafaela Perhauca »Upor mornarjev v Boki Kotorski« je po tem takem prva slovenska knjiga, ki s pomočjo dokumentarnega gradiva ter izjav preživelih (danes seveda večinoma tudi že pokojnih) upornikov opisuje potek upora, kakor tudi razmere v luki in razpoloženje med mornarji, ki jih je splošno nezadovoljstvo pripeljalo do upora. V tej zanimivi knjigi so tudi prvič objavljena pisma, dragoceni dnevniški zapiski ter oporoka pod-

častnika Josipa Rodiča, enega izmed vodilnih upornikov, ki jih danes hrani piranski Pomorski muzej. Zelo zanimivi so tudi objavljeni spomini škofjeločana Viktorja Žužka, ki je bil med podčastniki na »Georgu« eden vodilnih upornikov, saj se je po zlorabi upora znašel med tistimi osmimi mornarji, ki jim je sodilo naglo vojaško sodišče in jih polovico obsodilo na smrt. Čeprav avtor Rafael Perhauc, tedaj tudi sam pripadnik avstro-ogrske vojne mornarice, med usodnimi dogodki ni bil v Boki, je dobro poznal številne udeležence upora in njihovo nezadovoljstvo z razmerami na ladjah, in je tako pisal tudi na podlagi svojih izkušenj in spominov.

Delo je opremljeno s številnimi dokumentarnimi ilustracijami oziroma fotografijami avstro-ogrskih ladij, na katerih je izbruhnil upor, ter vrste udeležencev teh prelomnih dogodkov, kakor tudi številnih uradnih dokumentov, ki so odločali o usodi v kotorskih trdnjavah zaprtih upornikov.

Knjigo, ki brez dvoma predstavlja pomemben člen v strokovnem raziskovanju velikih dogodkov iz polpreteklega obdobja oziroma revolucionarne zgodovine jugoslovanskih narodov, je izdala založba Partizanska knjiga.

Izdajo je domiselno opremil Alojz Zorman.

Iztok Ilich

Mihail Bulgakov: Bela garda

Po prevodu najbolj znanega romana velikega sovjetskega pisatelja Mihaila Bulgakova »Mojster in Margareta«, ter dela »Življenje gospoda Moliera«, se zdaj srečujemo še z drugim njegovim najpomembnejšim delom, s prevodom pretresljivega romana o najbolj vihnem porevolucijskem obdobju v Rusiji »Bela garda«. Roman je prevedel Marjan Poljanec, v zbirki Levstikov hram pa ga je izdala založba Mladinska knjiga.

V zadnjem desetletju so tega zanimivega pripovednika in jedkega satirika, ki je bil

rojen leta 1891 v Kijevu, umrl pa je leta 1940 v Moskvi, tako rekoč »na novo odkrili«, najprej v Sovjetski zvezi, kjer so leta 1966 pričeli izdajati njegovo »Izbrano prozo«, in nato še drugod po svetu, kar se je pokazalo v številnih novih prevodih. Zdaj se naposled z Bulgakovim še temeljiteje spoznavamo tudi pri nas, saj smo skoraj hkrati s prevodom pričujočega romana dobili (v zbirki Humor) še izvrsten izbor pisateljevih najboljših satiričnih in humorističnih spisov, zbranih pod skupnim naslovom »Pasje srce«.

Mihail Bulgakov sodi vsekakor v vrsto najbolj tragičnih osebnosti novejšje sovjetske literature. Po končanih študijih medicine je kmalu opustil svoj poklic in se ves posvetil književnemu ustvarjanju, v katerem pa ni in ni doživel zasluženega priznanja. Celoten nenavadna Stalinova naklonjenost mu je le bore malo pomagala v neskončnih spopadih s cenzuro, birokracijo in ozkosrčno »proletarsko« kritiko, ki so ga neprestano tiščale k tlom in neusmiljeno pačile ter klestile njegove rokopise. Večjidel je tako Bulgakov pisal »za predal«, saj se je za življenje nekoliko bolj uveljavil le v gledališkem življenju, kjer pa prav tako ni šlo brez grenkih razočaranj in težkih udarcev. Moralo je preteči šestindvajset let po njegovi smrti, da si je pisatelj Konstantin Simonov upal zapisati: »S smrtjo Bulgakova je pred četrto stoletja odšel iz naše književnosti eden izmed najbolj bleščečih in najbolj nenavadnih talentov...«

»Bela garda« je prvi roman Mihaila Bulgakova; pisatelj ga je pričel leta 1925 v nadaljevanjih objavljati v časopisu »Rossija«, kjer pa sta zaradi napadov kritike lahko izšla le prva dva dela romana. Pozneje je to svoje delo Bulgakov tudi dramatisiral ter z njim — kljub ideološko odklonilnim

ocenam — doživel v moskovskih gledališčih razmeroma velik uspeh.

Pričujoči roman je svojevrstna kronika kijevske meščanske družine Turbinovih v prvih letih po veliki Oktobrski revoluciji, ko je vso deželo kmalu zajela krvava državljanska vojna. Ta razburkani in usodni čas je pisatelj opisal po svoje zveto in objektivno (prav zato, ker ni bil ustrezno angažiran, so ga tudi najbolj napadali): pokazal je svoje junake in ljudi na sploh v njihovih tragičnih situacijah, ko so se znašli v vrtincu dogodkov, pa položaja niso znali in tudi ne mogli pravilno oceniti. Ostali so ujeti v svoje zmedene pojme o časti in dolžnosti, pri čemer so svoje namišljeno »domoljubje« povezovali celo z upanjem v uspeh zahodnih intervencijskih sil. Pri tem so ves čas trepetali za svoje premoženje in naposled tudi za gola življenja.

Osebe v romanu so izvrstno karakterizirane, zlasti pa je za pripoved značilno pisateljevo spretno prepletanje lirike in epike, intimnosti in zgodovine, obenem z izredno dinamičnostjo zapletov in razpletov v usodah ljudi v mogočem vrtincu dogodkov, ki so odločilno spreminjali podobo tamkajšnje sveta in življenja.

Knjigo je opremila Nadja Furlan, grafično oblikoval pa jo je Borut Kovše.

Slavko Rupel

Boris Kidrič: Zbrano delo

Pri Cankarjevi založbi je izšla četrta knjiga zbranega dela Borisa Kidriča. Knjigo je uredil poseben uredniški odbor pri Marksističnem centru pri CK ZKS, daljši uvod o značaju objavljenih del in njihovem pomenu pa je prispeval Lev Modic. Četrta knjiga Kidričevega zbranega dela, kakršno imamo zdaj pred seboj, predstavlja zajetno knjigo preko 500 strani, razdeljeno kronološko na štiri dele, oziroma štiri leta: na leto 1949, 1950, 1951 in 1952. Knjiga prinaša namreč govore, članke in razprave Borisa Kidriča iz obdobja 1949-1952, torej iz časa, ki je bil izredno pomemben v razvoju in organiziranju nove Jugoslavije. Ta čas namreč označujemo kot čas prehoda od prevladujočega državnega, administrativnega socializma v sistem socialističnega upravljanja. Ta leta so bila rojstna leta globokih družbenopolitičnih in družbenoekonomskih sprememb, ki uveljavljajo delovnega človeka kot neposrednega urejevalca pogojev svojega življenja in rezultatov svojega dela, obdobja,

katerega prva etapa se je začela leta 1950 z izvajanjem načela »tovarne delavcem« in utrdila leta 1952 z uveljavitvijo novega gospodarskega in političnega sistema. Knjiga nam ob teh revolucionarnih spremembah v našem družbenem, gospodarskem in političnem ustroju prikazuje posebno mesto Borisa Kidriča, ki ga je ta zavzemal ob svojem položaju v vodstvu države. Prikazuje nam njegovo celotno delovanje ter nam predstavlja Borisa Kidriča kot samostojnega marksističnega misleca, politika in organizatorja. Razodeva nam Kidričevo analizo nasprotij, celovitost njegovega dialektičnega mišljenja, prikazuje njegovo zavzetost za razvoj znanosti in dvig strokovnosti delovnih ljudi. Iz teh člankov razprav in govorov morda ni toliko razviden Kidričev organizacijski duh. Zato pa je toliko pomembnejše dvoje. Članki in govori prikazujejo Borisa Kidriča kot soustvarjalca in neposredno odgovornega jugoslovanskega voditelja gospodarske politike, obenem pa

kot avtorja ekonomskopolitičnih študij kategorij in zakonitosti, kakor so se izražale v naših tedanjih razmerah. S tem pa se nam kaže, kako je Kidrič videl nujnost v obravnavanju ekonomske teorije in kako je pri tem poudarjal nujnost povezave socialistične miselnosti, zavesti ter socialistične akcije. In kako je vseskozi poudarjal pomen Komunistične partije za organizacijo gospodarskega sistema, družbenega življenja in razvoja nove države.

Tako nam torej prebiranje teh člankov, razprav in govorov Borisa Kidriča ne kaže samo njegovo prizadevanje za izvajanje politike KPJ v boju za socializem, temveč nam kaže avtorja teh sestavkov kot prodornega in globokega socialističnega teoretika, kot izrednega, neutrudljivega borca ter voditelja ljudskih množic. Zato nam knjiga s Kidričevimi deli iz tako pomembnega obdobja kot je bilo obdobje 1949-1952 ne kaže samo dejavnost Borisa Kidriča, samo njegov

ogromen prispevek h konkretnim ekonomskim in družbenopolitičnim problemom, temveč nam prikazuje tudi naš družbeni razvoj, kakršnega smo napravili v tistih usodnih letih. Ob tem pa nam marsikaj kaže tudi izhodišča, ki naj bi jih uporabili pri reševanju aktualnih družbenih ali ekonomskih problemov, s katerimi se ubadamo v sedanjem času. Obenem pa nam prav prebiranje člankov, razprav in govorov, v katerih je Boris Kidrič obravnaval tedanje probleme, utrjuje zavest, da težka zgodovinska pot delavskega razreda vodi neustavljivo naprej, kljub vsem preprekam, ter trenutnim porazom in krizam v socializmu. To prepričanje je toliko trdnjše, ko spoznavamo, da je bila partija delavskega razreda sposobna oblikovati osebnost takega značaja kot je bil Boris Kidrič z življenjem, ki je bilo, kot je dejal Edvard Kardelj, sicer po času res kratko, po borbi pa dolgo in silovito.

V oceno smo prejeli

Peter LIKAR: *Domovina, si še kakor zdravje?* Fotografije ing. Marjan Smerke. Oblikoval Matjaž Vipotnik. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1976.

Boris KIDRIČ: *Zbrano delo IV*. Uredil sekretariat Marksističnega centra pri CK ZKS. Uvod napisal Lev Modic. Opremil ing. Branko Simčič. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1976.

Cene VIPOTNIK: *Zemlje zeleni spomin*. Zbrane pesmi in proza. Zbral, uredil in spremno besedo napisal Jože Kastelic. Oblikoval in opremil Matjaž Vipotnik. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Miran SATTLER: *Drvar*. Svet v vojni — nepozabni podvigi. Opremil Cveto Jeraša. S sodelovanjem založbe »ALFA« iz Zagreba izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Michael CALVERT: *Činditi*. Svet v vojni — nepozabni podvigi. Prevedla Ada Škerl. Opremil Cveto Jeraša. S sodelovanjem založbe »ALFA« iz Zagreba izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Roger MANVEL: *Zarotniki*. Atentat na Hitlerja 20. julija 1944. Svet v vojni — nepozabni podvigi. Prevedel Tone Glavan. Opremil Cveto Jeraša. S sodelovanjem založbe »ALFA« iz Zagreba izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Artur SWINSON: *Puščavski diverzanti*. Svet v vojni — nepozabni podvigi. Prevedel Jože Sekirnik. Opremil Cveto Jeraša. S sodelovanjem založbe »ALFA« iz Zagreba izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

David MASON: *Prodor v Saint-Nazaire*. Svet v vojni — nepozabni podvigi. Prevedla Vika Premrl. Opremil Cveto Jeraša. S sodelovanjem založbe »ALFA« iz Zagreba založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Edvard BISHOP: *Zračna bitka za Britanijo*. Svet v vojni — nepozabni podvigi. Prevedla Alenka Glavan-Vrtovec. Opremil Cveto Jeraša. S sodelovanjem založbe »ALFA« iz Zagreba založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1975.

Janko PERAT: *Golo upanje*. Roman. Opremil Bronislav Fajon. Izdala založba LIPA. Koper 1976.

David IRWING: *Tajno orožje*. Prevedel Slavko Kumer. Opremila Cveta Stepančič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1976.

Helmut ZENKER: *Kassbach ali vsesplošno zanimanje za morske prašičke*. Prevedel Janko Moder. Opremil Matjaž Vipotnik. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1976.

Mihail BULGAKOV: *Bela garda*. Zbirka Levstikov hram. Prevedel Severin Šali. Opremila Nadja Furlan. Grafično oblikoval Borut Kovše. Založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1975.

Ludwig WITGENSTEIN: *Logično filozofski traktat*. Zbirka Tokovi. Uvodne misli napisal Bertrand Russell. Prevedel in sklepno besedo napisal Frane Jerman. Uredil Jože Vilfan. Opremil Mihajlo Šoltes. Grafično oblikoval Borut Kovše. Izdala in založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1976.